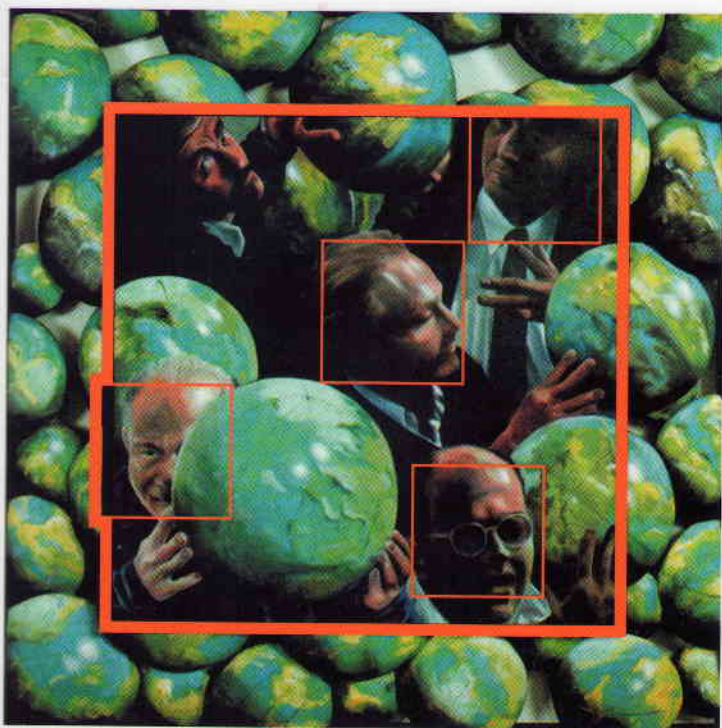

**Sociologie
Antropologie**

Ioan Mărginean

PROIECTAREA CERCETĂRII SOCIOLOGICE

Collegium

POLIROM

Ioan Mărginean

CUPRINS

PROIECTAREA CERCETĂRII SOCIOLOGICE

PERSPECTIVA SOCIOLOGICĂ ASUPRA SOCIALULUI	13
1.1. Conștientizarea științifică a vieții sociale	13
1.2. Principalele orientări metodologice în sociologie	24
1.2.1. Modelele sociologice clasice	24
1.2.2. Orientări metodologice actuale în sociologie	35
1.3. Caracteristicile metodei sociologice	46
CONȚINUTUL METODOLOGIEI DE CERCETARE SOCIOLOGICĂ	53
2.1. Definirea metodologiei	53
2.2. Teoria referențială și normativitatea metodologică	54
2.3. Metode, tehnici, procedee și instrumente de cercetare	57
2.4. Ipoteză, explicație și construcție teoretică în sociologie	62
2.4.1. Explicație	63
2.4.2. Ipoteză	65
2.4.3. Tipuri de explicație sociologică	67
2.4.4. Construcția teoriei	72

POLIROM
2000

CUPRINS

Cuvânt înainte	9
----------------------	---

PARTEA I

INTRODUCERE ÎN PROBLEMATICA METODOLOGIEI CERCETĂRII SOCIOLOGICE

1. PERSPECTIVA SOCIOLOGICĂ ASUPRA SOCIALULUI	13
1.1. Cunoașterea științifică a vieții sociale	13
1.2. Principalele orientări metodologice în sociologie	24
1.2.1. <i>Modelele sociologice clasice</i>	24
1.2.2. <i>Orientări metodologice actuale în sociologie</i>	35
1.3. Caracteristicile metodei sociologice	46
2. CONȚINUTUL METODOLOGIEI DE CERCETARE SOCIOLOGICĂ	53
2.1. Definirea metodologiei	53
2.2. Teoria referențială și normativitatea metodologică	54
2.3. Metode, tehnici, procedee și instrumente de cercetare	57
2.4. Ipoteză, explicație și construcție teoretică în sociologie	62
2.4.1. <i>Explicația</i>	63
2.4.2. <i>Ipoteza</i>	65
2.4.3. <i>Tipuri de explicație în sociologie</i>	67
2.4.4. <i>Construcția teoretică</i>	72

2.5. Evaluarea cercetărilor sociologice concrete	75
2.5.1. <i>Evaluarea cadrului teoretic și metodologic</i>	77
2.5.2. <i>Validitatea și fidelitatea</i>	82
2.5.3. <i>Reprezentativitatea</i>	89
2.5.4. <i>Contextul</i>	91
2.5.5. <i>Analiza, interpretarea și teoretizarea</i>	94

PARTEA A II-A

PROIECTAREA CERCETĂRILOR SOCIOLOGICE

3. ETAPELE PROIECTULUI DE CERCETARE	101
3.1. Identificarea etapelor	101
3.2. Conținutul etapelor cercetării sociologice	103
4. EȘANTIONAREA ÎN CERCETAREA SOCIALĂ	141
4.1. Definirea eșantionării	141
4.2. Mărimea eșantionului	145
4.3. Eroarea de eșantionare	148
4.4. Tipuri de eșantionare	152
5. ANALIZA ȘI OPERAȚIONALIZAREA CONCEPTELOR	163
5.1. Conceptele sociologice	163
5.2. Analiza conceptelor în cercetarea socială	165
5.3. Operaționalizarea conceptelor	170
6. MĂSURAREA ÎN SOCIOLOGIE	187
6.1. Definirea măsurării	187
6.1.2. <i>Elementele componente ale măsurării sociale</i>	192
6.1.3. <i>Nivelurile de măsurare</i>	195
6.2. Locul măsurării în cadrul procesului de cercetare sociologică	201

6.3. Determinarea cantitativă a fenomenelor și proceselor sociale	203
6.4. Modele de măsurare	208
6.4.1. <i>Tehnicile de scalare</i>	210
6.4.2. <i>Analiza de structură latentă</i>	237
6.4.3. <i>Măsurarea multidimensională</i>	239
6.4.4. <i>Măsurarea index</i>	247
Bibliografie	251

Partea întâi cuprinde o introducere în problematica metodologiei cercetării sociologice: perspectiva sociologică asupra socialului și conținutul metodologiei de cercetare sociologică. În partea a doua se tratează proiectarea cercetării sociologice: etapele proiectului, eșantionarea în cercetarea socială, analiza și operaționalizarea conceptelor, cuantificarea și măsurarea în sociologie.

Versiunea inițială a lucrării de față s-a constituit din înregistrarea expunerilor susținute la Universitatea București, Facultatea de Sociologie și Asistență Socială, secția de Asistență Socială, anul II, în anul universitar 1997/1998.

După o experiență de cercetare de 30 de ani (din care 20 și de activitate didactică), intenția mea a fost să elaborez un text ajutător pentru cel care vrea să efectueze o cercetare sociologică. Pentru aceasta am inventariat activitățile implicate și am schițat diferite modalități de realizare. Rămâne la latitudinea fiecăruia să-și formuleze și să-și argumenteze opțiunile și soluțiile adoptate într-o anumită cercetare. Normativitatea metodologică nu este una arbitrar impusă, ci mai degrabă te atenționează asupra erorilor ce pot apărea dacă o desconsideri. Ea mi este formulată din exterior, ci se constituie pe baza analizei critice a diferitelor practici de cercetare.

Ea va fi în metodologie o componentă de bază, alături de cea teoretică, a formării specialiștilor. Ea diferențiază un profesionist de un amator, dar nu poate deveni un scop în sine decât din rațiuni didactice. Altfel, metodologia se dezvoltă în interacțiunea dintre cercetător și obiectul său de studiu. Tocmai de aceea, în lucrare se va arăta că, deși există o multitudine de modalități de efectuare a cercetărilor, acestea se selectează în funcție de

Cuvânt înainte

Proiectarea cercetării sociologice conține primele două părți ale unui viitor curs complet de metodologia cercetării sociologice. Ceea ce se publică acum reprezintă zona cel mai puțin acoperită cu texte, fie ele și disparate, la un nivel adecvat de detaliere a activităților care intervin într-o cercetare sociologică.

Partea întâi cuprinde o introducere în problematica metodologiei cercetării sociologice: perspectiva sociologică asupra socialului și conținutul metodologiei de cercetare sociologică. În partea a doua se tratează proiectarea cercetării sociologice: etapele proiectului, eșantionarea în cercetarea socială, analiza și operaționalizarea conceptelor, cuantificarea și măsurarea în sociologie.

Versiunea inițială a lucrării de față s-a constituit din înregistrarea expunerilor susținute la Universitatea București, Facultatea de Sociologie și Asistență Socială, secția de Asistență Socială, anul II, în anul universitar 1997/1998.

După o experiență de cercetare de 30 de ani (din care 20 și de activitate didactică), intenția mea a fost să elaborez un text ajutător pentru cel care vrea să efectueze o cercetare sociologică. Pentru aceasta am inventariat activitățile implicate și am schițat diferite modalități de realizare. Rămâne la latitudinea fiecăruia să-și formuleze și să-și argumenteze opțiunile și soluțiile adoptate într-o anumită cercetare. Normativitatea metodologică nu este una arbitrar impusă, ci mai degrabă te atenționează asupra erorilor ce pot apărea dacă o desconsideri. Ea nu este formulată din exterior, ci se constituie pe baza analizei critice a diferitelor practici de cercetare.

Eu văd în metodologie o componentă de bază, alături de cea teoretică, a formării specialiștilor. Ea diferențiază un profesionist de un amator, dar nu poate deveni un scop în sine decât din rațiuni didactice. Altfel, metodologia se dezvoltă în interacțiunea dintre cercetător și obiectul său de studiu. Tocmai de aceea, în lucrare se va arăta că, deși există o multitudine de modalități de efectuare a cercetărilor, acestea se selectează în funcție de

adecvarea la specificul domeniului și la obiectivele urmărite la un moment dat. De asemenea, se subliniază faptul că este nefuncțională preluarea *tale quale* a unor proiecte de cercetare gata elaborate, că este de datoria fiecărui cercetător să reflecteze la oportunitatea adoptării lor, să le testeze valoarea și în ultimă instanță să elaboreze un proiect personal, ținând cont și de ceea ce au făcut alții înaintea lui, mai ales dacă urmărește și efectuarea de comparații.

Mulțumesc celor care m-au ajutat într-un fel sau altul să duc la bun sfârșit lucrarea de față, în mod special soției mele, care a efectuat transcrierea de pe casetă, și asistentelor și asistenților cu care lucrez la Universitate, respectiv la Institutul de Cercetare a Calității Vieții.

Autorul

1. PERSPECTIVA SOCIOLOGICĂ ASUPRA SOCIALULUI

PARTEA I

INTRODUCERE ÎN PROBLEMATICA METODOLOGIEI CERCETĂRII SOCIOLOGICE

1.1. Cunoaștere

Discuția despre nevoia cunoașterii științifice de faptul că acest domeniu nu este apanajul omului de știință. În viața de zi cu zi oamenii obișnuiți observă, analizează și evaluează mediul social în care trăiesc, precum și o serie de fenomene și evenimente despre care primesc informații pe diverse canale. Este vorba de cunoașterea comună (spontană). Aceasta, deși nu se realizează la un nivel satisfăcător, îi permite totuși omului să se orienteze și să acționeze într-un domeniu sau altul.

Între cunoașterea comună și cea științifică sunt zone de interferență, dar și de netă separare. Astfel, prin cunoașterea comună se pot evidenția o serie de probleme sociale, care intră în atenția cercetătorului. El „le vede” ca pe o comandă socială, ca probleme de interes public.

Așa cum vom constata ulterior, în domeniul cercetării sociale se întâlnesc și orientări în care cunoașterea comună este luată ca start în încercarea de explicare a vieții sociale. Fără a se subestima necesitatea investigării reprezentărilor sociale și a cunoașterii comune, este de notat că în cercetarea socială se pune totuși acut problema depășirii stadiului simțului comun, deoarece acesta din urmă nu furnizează informații suficiente pentru explicare, înțelegere și teoretizare, chiar dacă este vorba de aspecte relativ simple ale vieții sociale. În fapt, argumentează H.H. Stahl, pe baza unei experiențe de cercetare îndelungată (s-au scurs patru decenii între apariția, în 1934, a lucrării *Tehnica monografiei sociologice* și a lucrării citate aici), cunoașterea comună este iluzorie. Nu se pot percepe spontan formele sociale de existență (morfologie

1. PERSPECTIVA SOCIOLOGICĂ ASUPRA SOCIALULUI

1.1. Cunoașterea științifică a vieții sociale

Discuția despre nevoia **cunoașterii științifice** a vieții sociale este impusă de faptul că acest domeniu nu este apanajul omului de știință. În viața de zi cu zi oamenii obișnuiți observă, analizează și evaluează mediul social în care trăiesc, precum și o serie de fenomene și evenimente despre care primesc informații pe diverse canale. Este vorba de **cunoașterea comună (spontană)**. Aceasta, deși nu se realizează la un nivel satisfăcător, îi permite totuși omului să se orienteze și să acționeze într-un domeniu sau altul.

Între cunoașterea comună și cea științifică sunt zone de interferență, dar și de netă separare. Astfel, prin cunoașterea comună se pot evidenția o serie de probleme sociale, care intră în atenția cercetătorului. El „le vede” ca pe o comandă socială, ca probleme de interes public.

Așa cum vom constata ulterior, în domeniul cercetării sociale se întâlnesc și orientări în care cunoașterea comună este luată ca atare în încercarea de explicare a vieții sociale. Fără a se subestima necesitatea investigării reprezentărilor sociale și a cunoașterii comune, este de notat că în cercetarea socială se pune totuși acut problema depășirii stadiului simțului comun, deoarece acesta din urmă nu furnizează informații suficiente pentru explicare, înțelegere și teoretizare, chiar dacă este vorba de aspecte relativ simple ale vieții sociale. În fapt, argumentează H.H. Stahl, pe baza unei experiențe de cercetare îndelungate (s-au scurs patru decenii între apariția, în 1934, a lucrării *Tehnica monografiei sociologice* și a lucrării citate aici), cunoașterea comună este iluzorie. Nu se pot percepe spontan formele sociale de existență (morfologie

socială). Printre caracteristicile cunoașterii spontane, se reține că ea este influențată de zestrea culturală primită prin socializare, are un caracter enciclopedic, este pasională, limitată la experiența personală, apelează la sentimentul fals al liberului arbitru, preia opinii colective (H.H. Stahl, *Teoria și practica investigațiilor sociale*, vol. I, 1974).

Pentru cercetătorul social pericolul preluării unor pseudo-explicații avansate de cunoașterea comună este extrem de mare. El are de luptat cu propriile prejudecăți sau idoli, cum îi numea Francis Bacon. Ceea ce înseamnă că numai printr-o activitate de cunoaștere supusă controlului, verificării continue se poate aspira la formularea unor explicații adecvate.

Prin cunoașterea științifică se urmărește determinarea naturii fenomenelor și a modurilor de manifestare a legităților care guvernează domeniul respectiv. Pentru aceasta, cunoașterea științifică se realizează în mod sistematic cu ajutorul unui instrumentar de lucru mai mult sau mai puțin sofisticat, ceea ce a condus la dezvoltarea unei **metodologii** de cercetare. Obținerea de cunoștințe adecvate reclamă efectuarea unei **cercetări științifice**. Când spunem acest lucru, nu trebuie să ne imaginăm un singur tip de cercetare, o singură formă de comunicare a rezultatelor și nici obținerea rigurozității absolute, adesea nici chiar una satisfăcătoare.

După cum vom vedea, sociologii utilizează o multitudine de modalități de cercetare, fără ca toate să aibă aceeași valoare pentru cunoașterea fenomenelor studiate. De asemenea, ei fac apel la forme variate de expunere a rezultatelor.

Cât privește rigurozitatea, este de reținut diferența dintre exactitate și aparența de exactitate sau, altfel spus, diferența dintre exact și precis. H.H. Stahl arată, în acord cu unele sesizări mult mai vechi, că termenul *precis* este luat în sensul de „fix”, iar cel de *exact*, în sensul de „corect” (fără eroare). O anumită relatare despre un fapt poate fi mai mult sau mai puțin precisă în funcție de modul de exprimare, de termenii folosiți. Exprimarea cantitativă dă posibilitatea preciziei, dar valorile pot fi uneori eronate, greșite, deci inexacte. Totodată, nivelul de precizie are un rol esențial în generalizările statistice și se referă la pragul de încredere (probabilitatea) cu care se fac estimările de la un eșantion la populația din care acesta a fost extras (universul cercetării).

Un aspect pe care îl considerăm important de a fi reținut aici se referă la faptul că prin cercetarea sociologică se are în vedere deopotrivă cercetarea (analiza) **teoretică** și cea **empirică** (concretă); cercetarea **documentară, de laborator și de teren**. Mai mult, ele pot fi combinate în cadrul unor abordări mai complexe, dar și mai adecvate la specificul domeniului avut în atenție la un moment dat. Dacă este adevărat că cercetarea realității este sursa cunoștințelor, totuși nu toate cunoștințele pe care le avem rezultă direct din cercetarea empirică. Ele mai sunt derivate și din teoriile constituite pe baza cercetărilor empirice anterioare. Pe de altă parte, cunoștințele la care s-a ajuns la un moment dat sunt provizorii, ceea ce impune reluarea continuă a procesului de cercetare într-un domeniu sau altul, la o colectivitate sau alta etc.

Mulți dintre marii sociologi nu au efectuat cercetări empirice, dar au creat opere de referință. Adesea ei s-au rezumat la cercetarea teoretică, alteori au apelat la observații individuale și la rezultatele unor cercetări empirice.

Separarea cercetării teoretice de cercetarea empirică se soldează cu practici mai mult sau mai puțin speculative de constituire a **superteoriei** sau cu **empirismul abstract**, ambele, în fond, neproductive și deci amendabile (C.W. Mills, *Imaginația sociologică*, 1959, traducerea românească P. Berar, 1974).

Dacă „superteoria” este opera unor sociologi independenți, precum și a filosofilor, empirismul este favorizat de sporirea caracterului aplicativ al sociologiei și de efectuarea la comandă de cercetări fără relevanță teoretică. Deși constituirea și existența sociologiei se leagă în mod esențial de cercetarea empirică și de desprinderea de filosofia socială, această manieră speculativă de raportare la social continuă să se substituie adesea teoriei sociologice bazate pe cunoașterea realității. Or, menirea abordării filosofice este aceea de a se constitui într-un alt nivel al cunoașterii, în raport cu rezultatele la care s-a ajuns în cercetarea științifică. Doar în aceste condiții sinteza filosofică poate fi un criteriu de orientare a cercetărilor ulterioare.

Pe de altă parte, se observă faptul că în domeniul cunoașterii științifice a socialului au loc diferențieri datorate specificității disciplinelor de

profil. Acestea vin cu propriile perspective, concepte și metodologii de abordare. Uneori este posibilă corelarea cunoștințelor la care se ajunge într-o știință socială sau în alta, alteori însă nu. Mai mult, chiar în interiorul unei anumite discipline, inclusiv în domeniul sociologiei, se înregistrează incompatibilități de abordare, discursuri paralele, și se avansează rezultate contradictorii.

Cunoașterea socialului este afectată și prin faptul că specialiști din afara domeniului social încearcă să-și transfere competențele științifice în abordarea unor teme de natură socială. De multe ori, ei fac apel la modelele propriilor științe, așa încât se produc abateri semnificative de la cerințele cunoașterii adecvate a vieții sociale. Astfel de practici conduc fie la constituirea unor orientări **pozitiviste** (dacă se utilizează modelele științelor naturii), fie la diverse abordări psihologizante în sociologie.

În același timp, sunt de semnalat și alte modalități de raportare la domeniul social. Le evidențiem mai întâi pe cele specifice **mass-media**. Între cercetarea socială și jurnalistică există multe puncte comune. Aceasta din urmă nu se poate dispensa de utilizarea rezultatelor cunoașterii științifice sistematice în fundamentarea propriilor demersuri. Totodată, în activitățile de investigare și documentare, sociologul și jurnalistul utilizează un set comun de strategii, metode, tehnici și procedee de cercetare. Diferențele majore provin din faptul că sociologul are ca obiectiv **rezolvarea unei probleme științifice**. Pentru aceasta, el realizează o cercetare sistematică, investigația este de durată și adesea se desfășoară în echipă. La rândul lui, jurnalistul are ca prim obiectiv ilustrarea (exemplificarea) unor fapte cu semnificație excepțională. El are puțin timp la dispoziție și adesea lucrează de unul singur. Nevoia unei pregătiri solide în domeniul social, inclusiv al metodologiei de cercetare, este mai mult decât evidentă pentru a putea sesiza semnificația evenimentelor și faptelor sociale de care se ocupă. În continuare, conținutul presei constituie o importantă sursă de documentare pentru sociolog, iar tehnicile jurnalistice de comunicare îl pot ajuta să-și perfecționeze modalitățile de prezentare a rezultatelor.

În zona de interferențe enunțată semnalăm și modalitățile **literar-artistice** de raportare la social, aflate nu o dată în concurență cu

demersul științific, mult mai arid și ale cărui rezultate sunt mai greu de receptat de către publicul larg.

Dincolo de efectele pozitive ale practicării unor modalități diferite de cunoaștere a socialului identificăm și încercări de **substituire** a demersului cunoașterii științifice, precum și altele de **control** și **deturnare** a cercetării de la obiectivele sale. Substituirea apare prin comportamentul unor persoane, oameni de cultură, jurnaliști, chiar specialiști din domeniul social sau din afara lui, care se pronunță public, inclusiv în scris, în legătură cu diverse fenomene și evenimente sociale, pe baza unor impresii personale. Aceste persoane își asumă un statut de teoretician, analist social (politic, economic) sau eseist. În lipsa unor cercetări, eventual prin ignorarea celor existente sau respingerea neîntemeiată a rezultatelor acestora, se formulează explicații și concluzii fanteziste, se fac preziceri în domenii sensibile. Periculozitatea este deosebit de mare atunci când, date fiind caracteristicile schimbării sociale, profețiile negative se pot autorealiza (R. Merton). Prin astfel de intervenții se dorește să se câștige încrederea publicului, să se controleze, prin monopolizarea dezbaterilor, diferite domenii de larg interes.

Fără îndoială că toate aceste tipuri de raportare la social, reprezentate de reflecția filosofică, analiza socială, eseu, comentariu, sunt acceptabile în spațiul dezbaterilor publice, dar numai în măsura în care se pornește de la cunoștințe științifice, care pot fi analizate critic, evaluate, dezvoltate pe cale rațională, eventual amendate și chiar respinse prin argumente.

Încercările de control și de deturnare a demersului științific provin și din zona politicului. Exemplele de intervenție grosolană mergând până la interzicerea sociologiei sau subordonarea ei ideologiei oficiale sunt specifice regimurilor totalitare (în România sociologia, fiind considerată o știință burgheză, a fost desființată ca disciplină și specializare în învățământ în perioada 1948-1966). Sunt posibile însă și influențări mai subtile din partea politicului, cum ar fi ignorarea și marginalizarea cercetărilor și a cercetătorilor, persiflarea activității lor de la înălțimea pozițiilor pe care le dețin politicienii, dar și acte de control prin contracte, funcții etc. Aceste ultime imixțiuni se produc cu atât mai ușor cu cât

cercetătorii doresc să fie luați în seamă, să obțină finanțări, să influențeze într-un fel sau altul decizia.

Revenind la specificul cunoașterii sociale, sesizăm un paradox. Omul de știință este parte a domeniului pe care îl studiază. Cercetătorii sociali valorizează diferit, în planul cunoașterii, statutul lor de subiect cunosător și obiect de cunoscut (parte a obiectului). Așa cum vom vedea mai departe, pozițiile adoptate se distribuie de la un scepticism foarte accentuat la un optimism exagerat în raport cu dificultățile ce intervin. Când privește modul de raportare la social, întâlnim, pe de o parte, cercetători care preferă tratarea acestuia din exterior (orientarea după obiect), iar pe de altă parte, abordările din interior (din perspectiva actorilor umani). În ceea ce ne privește, vom argumenta necesitatea de a corela cele două abordări și chiar combinarea lor. Se constată însă că ambele orientări sunt „funcționale”, permit obținerea de rezultate valide. Adesea însă cunoștințele sunt parțiale, de unde nevoia utilizării unor strategii de cercetare prin care să se depășească orientările unilaterale.

Dificultatea cunoașterii socialului este amplificată de faptul că aici avem de-a face cu o structură de fapte, fenomene și procese în care se regăsesc factori de natură obiectivă (condiții, structuri, mijloace) și subiectivă (dimensiunea subiectivă a vieții sociale), că acestea cunosc o variabilitate extrem de mare de la o colectivitate la alta, precum și o dinamică impresionantă.

În același timp, rezultatele cercetărilor pot fi influențate de teoriile și metodele la care apelează sociologii, de judecățile de valoare conținute în premisele activității de cunoaștere, de preferințele și interesele cercetătorului. Or, pentru buna cunoaștere a vieții sociale, teoriile și metodele trebuie să se adecveze naturii domeniului, iar demersul de cercetare să permită diferențierea dintre faptele cercetate și judecățile de valoare ale autorului. Toate aceste probleme vor constitui obiective ale lucrării de față, pentru a contura ideea potrivit căreia **cercetarea științifică este un proces de căutare sistematică de informații, de formulare de cunoștințe, de elaborare de teorii și de testare a acestora, în legătură cu un anumit domeniu de interes.** Trecerea de la modalitatea pur speculativă de abordare a socialului și de elaborare de „teorii” fără o legătură cu

lumea reală la cercetarea științifică a acesteia caracterizează întregul proces de constituire a sociologiei din secolul al XIX-lea și primele decenii ale secolului XX.

Unii autori, citați de P.F. Lazarsfeld, consideră că sociologia s-a dezvoltat ca o activitate reziduală, umplând sau constituind poduri peste spațiile goale ale hărții intelectuale. Aceste spații goale au apărut fie ca urmare a restrângerii domeniului unor discipline – economie, filosofie – prin specializare (Schelski), fie, dimpotrivă, datorită faptului că în unele discipline s-a simțit nevoia de cunoștințe mai exacte. Este cazul filosofiei politice și al filosofiei istoriei (Hobhouse). Căutarea sistematică a acestor cunoștințe și conceptualizarea lor a stimulat crearea noii discipline care este sociologia. La rândul său, Nesbit, „cu o viziune mai pragmatică”, arată că revoluția industrială a distrus vechea ordine a lucrurilor, iar ideile raționaliste ale iluminismului nu au fost suficiente în crearea noii ordini. Sociologii secolului al XIX-lea au dorit să dea răspunsuri la problemele create de dezintegrarea modelului pre-capitalist: un nou sens al comunității, noi forme de stratificare, alinierea maselor industriale etc. (P.F. Lazarsfeld, *Main Trends in Sociology*, 1973).

Cert este că, pentru o perioadă însemnată, sociologia s-a afirmat în mediul neacademic, după „botezarea” ei la Universitatea Sorbona de către A. Comte (1839). Acesta a dorit să întemeieze sociologia ca un **studiu sistematic, pozitiv al societății**, așa cum științele naturii abordează obiectul lor (urmându-l pe Saint-Simon). Giddens nu ezită să considere că înlocuirea termenului de fizică socială cu cel de sociologie a fost poate una de natură conjuncturală, că avem de-a face cu o manifestare de orgoliu. Comte a vrut să se distingă de cei care foloseau denumirea de fizică socială, așa încât a inventat termenul de sociologie (A. Giddens, *Sociology*, 1994). Importantă rămâne însă argumentația pentru o știință socială de sine stătătoare. Totodată, este de acceptat că autorul francez a vrut să se diferențieze de modelul științelor naturii reprezentate prin fizică. Prin urmare, Comte nu poate fi considerat un **pozitivist**, dacă prin această clasificare se are în vedere semnificația **peiorativă** a termenului, ca aplicare a modelelor științelor naturii în cercetarea socială.

De altfel, în legătură cu termenii „pozitivism”, „pozitivist” este de semnalat caracterul lor ambiguu. Prezența sufixelor poate indica o exagerare, dacă nu ceva greșit, sau pur și simplu ele contribuie la constituirea formelor gramaticale. În literatura de specialitate se identifică accepții diferite ale termenului „pozitivism” (respectiv „pozitivist”). Prima este cea care poate fi atribuită demersului comtian de realizare a unei cunoașteri științifice prin care să se descrie și să se explice conexiunea și succesiunea fenomenelor (naturale și sociale). Comte are în vedere o filosofie și o sociologie pozitivă, precum și o politică pozitivă (cea bazată pe cunoștințe științifice). În utilizarea termenului „pozitivism” apare și trimiterea într-un fel sau altul la relația dintre științele sociale și științele naturii. Astfel, poate fi vorba de utilizarea în cercetarea socială a „metodelor” științelor naturii, cum ar fi măsurarea, cercetarea legilor, analiza cantitativă (ghilimelele vor să arate clasificarea improprie a metodelor de cercetare). În fine, poate fi vorba de încercări de imitare a metodologiei științelor naturii în cercetarea socială (sensul peiorativ). Pe de altă parte, reținem denumirea de **pozitivism logic** (neopozitivism), prin care se desemnează orientarea, apărută în anii '30, potrivit căreia sunt cunoștințe valide doar observațiile verificate de experiența senzorială. Cunoașterea științifică ar trebui să tindă la formularea de propoziții generale interrelate logic și fundamentate pe afirmații despre fapte, utilizând un limbaj al datelor senzoriale (D. Jary, J. Jary, *Collins Dictionary of Sociology*, 1991).

Considerăm că este o eroare să se clasifice unele metode ca fiind doar ale științelor naturii. Numai **modalitatea de aplicare** a unei metode este specifică domeniului studiat la un moment dat. De exemplu, experimentul social nu reproduce modelul experimentului natural (cercetătorul social nu dispune de obiectul său de studiu, nici atunci când aplică experimentul). Tot astfel, măsurarea socială nu este aidoma măsurării fenomenelor naturale (dar despre aceste elemente, ceva mai târziu). Deocamdată, să precizăm că denumirea de pozitivism în sensul unei **devieri de la specificul cunoașterii sociale** ar trebui aplicată doar atunci când modelul de cercetare socială este preluat din științele naturii: teorii, concepte, strategii, interpretări (mecanicism, organicism etc.), ceea ce Comte nu a

făcut. El nu a recomandat aplicarea fizicii în studiul societății, cerând însă un studiu pozitiv : sociologia să studieze societatea în mod științific, așa cum și fizica studiază obiectul său. De altfel, Comte nici nu este sociolog propriu-zis, scrierile sale rămân în zona filosofiei sociale. Elaborările referitoare la stadiile dezvoltării sociale și intelectuale se înscriu într-o pură tradiție speculativă. Pe de altă parte, Comte a influențat decisiv gândirea sociologică, avansând o serie de concepte cum ar fi cele de **statică și dinamică socială, ordine și progres** etc.

Vom încheia această secțiune cu aducerea în atenție a relației științelor sociale cu științele naturii. Avem de-a face cu trei poziții total diferite. Una este aceea de **nediferențiere a procesului cognitiv**, iar modelul ideal de referință este cel al fizicii (eventual, modelul îl constituie o altă știință din grupul respectiv). Încercările de imitare a științelor naturii în studierea societății se situează cu precădere în perioada de constituire a sociologiei. Inadecvarea acestui demers pozitivist a fost demonstrată în mod magistral de clasicii sociologiei, care dezvoltă sociologia ca știință de sine stătătoare. În fapt, cunoașterea socială nu are nevoie de vreo susținere din partea științelor naturii (prin trimiteri la axiome, principii, teorii, modele etc.).

O a doua abordare a relației științelor sociale cu științele naturii vrea să statueze o **opозиție radicală** între ele. Astfel, W. Dilthey (*Introducere în științele spiritului*, 1883, *Construcția lumii istorice în științele spiritului*, 1910) opune științele umane (bazate pe înțelegerea empatică) științelor naturii (care cercetează legi și cauze). La rândul său, H. Rickert (neokantian din Școala de la Baden), prin lucrările din aceeași perioadă (*Obiectul cunoașterii*, 1892, *Știința culturii și știința naturii*, 1899), izolează istoria (care apelează la tipul ideal ca unealtă de lucru) de toate celelalte științe.

Cei doi autori germani au exercitat o anumită influență asupra unuia dintre fondatorii sociologiei, Max Weber (prin noțiunile de „înțelegere” și „tip ideal”), fără ca acesta să meargă totuși pe drumul respectiv. „Sociologia” psihologizantă a lui Dilthey va fi însă continuată prin alte curente, cum ar fi fenomenologia sociologică, interacționismul simbolic sau etnometodologia.

Dilthey considera că putem cunoaște viața sufletească prin comprehensiune, pornind de la exteriorizări senzoriale (*apud* A. Botez, V. Tonoiu, C. Zamfir, *Epistemologia științelor sociale*, 1981). Afirmția este corectă, numai că societatea nu este alcătuită doar din viața sufletească. Apoi, este de reținut că metoda recomandată este parțială chiar și în studiul vieții sufletești. Sociologia și psihologia socială procedează și la investigarea directă a populației pentru cunoașterea cât mai deplină a vieții sale sufletești.

Atunci când se statuează o incompatibilitate totală între științele naturii și științele sociale, este dificil să se mai susțină unitatea procesului cognitiv, unitatea generală a procesului cunoașterii umane (A. Botez, V. Tonoiu, C. Zamfir, *op. cit.*). Se ajunge astfel la dualism metodologic, iar problema de fond ar rămâne suspendată. Ea își găsește o rezolvare în cea de-a treia orientare, potrivit căreia se acceptă **unitatea procesului cognitiv** și, deci, o epistemologie generală, iar **demersul de cercetare se particularizează** după domeniul de studiu. Existența unor metodologii distincte ale științelor naturii și ale științelor sociale nu conduce la separarea lor totală. Pot fi domenii în care să se realizeze apropieri între obiectivele urmate în științele naturii și în științele sociale, între metodele folosite etc., fără a le pune pe cele din urmă în situația de dependență metodologică, de „a maimuțări” metodologia științelor naturii.

H. Spencer va fi primul sociolog care dorește să urmeze modelul pozitiv comtian. Prin lucrările sale, Spencer inițiază în fapt pozitivismul. Inginerul englez de la Căile ferate, devenit jurnalist și sociolog, are contribuții notabile în studierea schimbării sociale dintr-o perspectivă evoluționistă. În *Principiile sociologiei* (1876-1896) și *Omul versus statul* (1884), modelul biologiei va alcătui cadrul de referință pentru Spencer, iar analiza structural-funcționalistă continuă să fie și azi un curent principal în sociologie (D. Jary, J. Jary, *Collins Dictionary of Sociology*, 1991).

Pentru mai buna precizare a statutului cercetării sociale, se impune ca ea să fie diferențiată de cercetarea **administrativă**, **juridică** sau de **activitatea de informații**, cu atât mai mult cu cât ele utilizează adesea aceleași surse de informare, aceleași metode și instrumente de cercetare. Fără a insista aici asupra diferențelor dintre cele trei tipuri de cercetare

la care se referă comparația, constatăm că, în privința **obiectivelor**, în timp ce acestea sunt orientate spre persoane și grupuri, urmărindu-se stabilirea unui **adevăr de fapt** (legat de activitatea lor), în cercetarea socială se urmărește, așa cum am menționat deja, **rezolvarea unor probleme științifice**: explicarea societății și a diferitelor sale componente.

O a doua diferențiere decurge din prima. Ea se referă la **aria de cuprindere**. Dacă în cercetarea socială obiectul de studiu este limitat doar de capacitatea de cuprindere a omului de știință, în timp ce el tinde la cunoașterea vieții sociale, a societății în ansamblu (fie că este vorba de fapte, fie de opinii), celelalte tipuri de cercetări sunt limitate la acțiunile și comportamentele unor persoane în legătură cu sfera de competență definită prin lege, care nu ar trebui să cuprindă domeniile conștiinței. Trecerea dincolo de aceste limite transformă activitatea respectivă în acțiune abuzivă, încălcarea drepturilor persoanelor, poliție politică etc.

O a treia diferențiere privește **relația cercetător – subiect**. În cercetarea socială subiectul participă voluntar la solicitarea care i se face, în celelalte cercetări acțiunea anterioară a subiectului provoacă desfășurarea investigațiilor (subiectul poate adresa autorităților o cerere a cărei rezolvare implică efectuarea unei cercetări, comite un act prin care încalcă diferite reglementări administrative sau norme juridice).

O altă diferențiere are în vedere **statutul răspunsului**. În cercetarea socială apare ca necesară păstrarea confidențialității. În celelalte cercetări acțiunile și răspunsurile (declarațiile) atrag răspunderea personală a celui în cauză.

În fine, mai evidențiem **modalitatea de desfășurare** a cercetării. Cercetarea socială este mărturisită sau se referă la comportamente publice (accesibile oricui). Pe când în cercetările cu care facem comparația acum, obiectivul poate fi mascat sau subiectul pur și simplu nu are cunoștință de faptul că este „cercetat” (investigare acoperită), cercetarea socială se efectuează în condiții de transparență față de subiect: nu se aplică probe (dar se adoptă măsuri de preîntâmpinare a erorilor), spre deosebire de celelalte, unde se aplică probe, se organizează flagrantul etc.

1.2. Principalele orientări metodologice în sociologie

1.2.1. Modelele sociologice clasice

Fondatorii (părinții) sociologiei sunt considerați Karl Marx, Émile Durkheim și Max Weber, iar acest fapt este consemnat în cvasitotalitatea manualelor.

Prin fondator se înțelege acel sociolog care a marcat decisiv constituirea disciplinei, chiar dacă înaintea lui și contemporan cu el au activat mulți alți gânditori sociali, respectiv sociologi. Justificarea menționării celor trei ca fondatori ai noii științe rezidă în faptul că la ei avem de-a face cu **abordări strict sociologice și nu cu modele împrumutate din alte discipline** (fizică, biologie, psihologie). Într-adevăr, Marx, Durkheim și Weber vor dezvolta propriile modele de sociologie, ceea ce va conduce și la scindarea acestei discipline încă din faza de constituire, atât din punctul de vedere al teoriei sociale (dar și în planul filosofic, ideologic și politic), cât și din punctul de vedere al modalităților de cercetare urmate, al metodologiilor, deși, așa cum vom vedea, acestea din urmă nu sunt incompatibile. Dintre cei trei autori, numai Durkheim poate fi considerat sociolog pur ; ceilalți doi au excelat întâi în economie, dar sunt de o importanță capitală și pentru sociologie.

Studiul clasicilor sociologiei are mai mult decât o semnificație istorică (într-un fel, aceasta din urmă ar fi putut fi ignorată într-un curs de metodologie). În realitate, ei sunt actuali. Până în prezent nu au fost depășiți de alți sociologi, în ciuda munților de literatură de specialitate produsă de miile de slujitori ai noii discipline și chiar a contestării clasicilor.

Pentru Jeffrey Alexander (continuator al lui Parsons) este evidentă centralitatea clasicilor. El înțelege prin clasic lucrările timpurii de cercetare, cărora li s-a acordat un statut privilegiat în comparație cu lucrările contemporane referitoare la același domeniu, datorită faptului că se poate învăța mai mult de la lucrările anterioare decât de la cele contemporane

(J. Alexander, „The Centrality of the Classics”, în A. Giddens, J. Turner [ed.], *Social Theory Today*, 1987).

Prin aceasta nu susținem că elaborările ulterioare clasicilor nu ar fi adus nimic nou, dimpotrivă, avem de-a face cu multe creații ingenioase, dezvoltări și încercări de sinteză, dar fiecare mare sociolog s-a revendicat de la clasici, chiar dacă uneori impropriu, sau poate fi raportat la ei. Așa cum se remarcă adesea în legătură cu raportul clasic – contemporan, dacă un licean știe mai multă fizică (despre natura fizicii) decât Newton, prin dezvoltarea ulterioară de noi capitole (fizica nucleară), un student sau un cercetător în sociologie nu știe mai mult despre natura socialului decât Durkheim. Cu alte cuvinte, natura socialului a fost corect surprinsă de clasici, dar s-a avansat foarte puțin în cunoașterea societății, deși s-au obținut multe cunoștințe de „detaliu”. Omul de știință a sesizat mai ușor caracteristicile vieții sociale la care el participă decât pe cele ale lumii fizice, ascunse în mare parte experienței directe, fără a se progresa însă semnificativ în explicarea funcționării societății. Tocmai de aceea, clasiicii sunt importanți nu atât prin ce au spus, prin ce răspuns au dat la o problemă sau alta, cât prin modul cum au tratat o temă de interes sociologic (formulare reținută dintr-un curs de metodologia cercetării sociale de la Universitatea Oxford în 1993).

Totuși, dacă prezentăm în sinteză metodologiile adoptate de cei trei clasici, nu înseamnă că am recomanda o aplicare întocmai, nici pe acestea, nici pe altele. Aflat în fața elaborării proiectului de cercetare, sociologul va valorifica, în funcție de opțiunile proprii, ceea ce consideră că se adecvează, dar nu este neapărat nevoie să imite pe cineva anume. Îi va fi de ajutor să cunoască însă cum au procedat alții înaintea lui, ce dificultăți au avut și cum le-au rezolvat.

În literatura sociologică apar puncte de vedere diferite față de semnificația clasicilor și a altor sociologi creatori de curenți și moduri de abordare. Nu lipsesc apelurile la pluralism metodologic, sentințele de tipul epuizării paradigmelor clasice sau chiar de angajare în construcția unei discipline sociale integrate (I. Wallerstein, „World-System Analysis”, în A. Giddens, J. Turner, *op. cit.*). Autorul analizei world-system adresează un protest față de tradiția secolului al XIX-lea, când economicul,

politicul și socialul (socioculturalul) au început să fie tratate ca sfere independente de acțiune. Or, considera Wallerstein, o cercetare folositoare nu poate izola factorii în acord cu categoriile economice, politice și sociale și să trateze numai un tip de variabile, ținându-le, implicit, pe celelalte constante. El susține că există un singur set de reguli sau un singur set de constrângeri în care operează structurile diferite și enumeră cazuri de suprapunere a sociologiei și antropologiei în studierea unui fenomen. Observăm că exemplele nu sunt totuși edificatoare. În fapt, avem de-a face cu autoidentificări ale cercetătorilor. Este evident că antropologii care studiază societatea contemporană sunt sociologi care agreează mai mult studiul de teren și tehnicile calitative de cercetare.

Nevoia explicării cât mai complete a unui fenomen este însă reală, de aici și nevoia de coordonare a diferitelor științe, multidisciplinaritatea și interdisciplinaritatea, sau științele de graniță (M. Dogan, R. Pahre, *Noile științe sociale*, 1997). Toate acestea nu au condus deocamdată la ștergerea specificității disciplinelor sociale și nici nu ne putem aștepta la aceasta în viitorul apropiat. Se impune însă ca un fenomen să fie studiat cât mai deplin, ținând cont de rezultatele altor discipline.

Revenind la clasici, este interesant de semnalat că **Marx** (1818-1883) nici nu a utilizat termenul „sociologie”, dar este situat între fondatorii acestei discipline. Lucrarea *Capitalul* (trei volume, dintre care doar primul a fost publicat în timpul vieții autorului – 1867 –, celelalte fiind îngrijite de Fr. Engels) este considerată a fi și una de sociologie, nu doar de economie politică. Totodată, are și lucrări de analiză socială. Marx a avut contribuții majore la analiza structurii sociale și, prin aceasta, la cunoașterea societății omenеști, cu precădere a etapei de trecere de la feudalism la capitalism, realizând și o anatomie a societății capitaliste. Engels a adus precizări și chiar a amendat unele formulări ale lui **Marx**, referitoare la determinismul economic rigid, prin scrisorile adresate, după moartea lui Marx, ca răspuns la diverse întrebări, unde factorilor non-economici li se atribuie un rol activ. La rândul său, Engels are contribuții notabile în sociologie, prin lucrările *Originea familiei, a proprietății private și a statului* (1884) și *Problema țărănească în Franța*

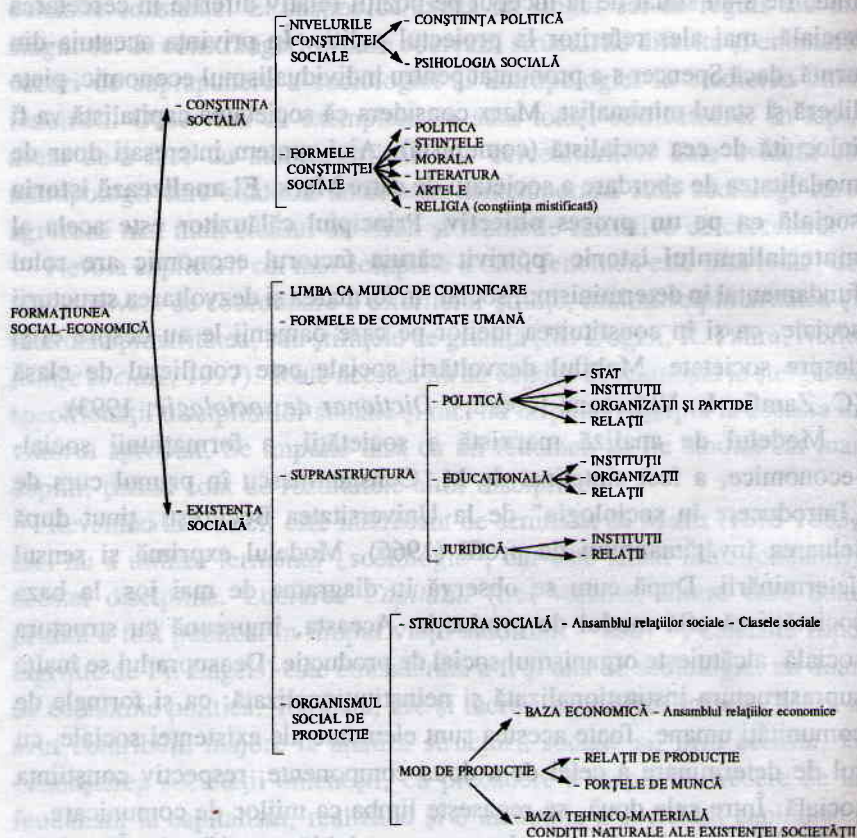
și *Germania* (1894). O temă asemănătoare și în același cadru teoretic se trata, câțiva ani mai târziu, Gherea, cu al său studiu sociologic *Neoioabăgia* (1910).

Marx a influențat o serie de sociologi, care fie au abandonat marxismul, fie s-au situat de la început pe poziții relativ diferite în cercetarea socială, mai ales referitor la proiectul politic. În privința acestuia din urmă, dacă Spencer s-a pronunțat pentru individualismul economic, piața liberă și statul minimalist, Marx considera că societatea capitalistă va fi înlocuită de cea socialistă (comunistă). Aici suntem interesați doar de modalitatea de abordare a societății de către Marx. El analizează istoria socială ca pe un proces obiectiv. Principiul călăuzitor este acela al materialismului istoric, potrivit căruia factorul economic are rolul fundamental în determinismul social, în formarea și dezvoltarea structurii sociale, ca și în constituirea ideilor pe care oamenii le au despre ei și despre societate. Mobilul dezvoltării sociale este conflictul de clasă (C. Zamfir, L. Vlăsceanu [coord.], *Dicționar de sociologie*, 1993).

Modelul de analiză marxistă a societății, a formațiunii social-economice, a fost sintetizat de M. Constantinescu în primul curs de „Introducere în sociologie” de la Universitatea București, ținut după reluarea învățământului de profil (1966). Modelul exprimă și sensul determinării. După cum se observă în diagrama de mai jos, la baza societății să află modul de producție. Aceasta, împreună cu structura socială, alcătuiește organismul social de producție. Deasupra lui se înalță suprastructura instituționalizată și neinstituționalizată, ca și formele de comunități umane. Toate acestea sunt elemente ale existenței sociale, cu rol de determinare a celei de-a doua componente, respectiv conștiința socială. Între cele două, se regăsește limba ca mijloc de comunicare.

Trimiterea la M. Constantinescu are o dublă semnificație. În primul rând, avem de-a face cu o sistematizare fidelă a concepției marxiste efectuată de un adept al doctrinei (M. Constantinescu era deja membru al partidului comunist în deceniul al patrulea, pe când era student la Seminarul de sociologie condus de D. Gusti), în al doilea rând, M. Constantinescu a avut rolul esențial în reluarea învățământului

sociologic în România și în promovarea ideii că sociologia este o știință de sine stătătoare, diferită de materialismul istoric (filosofie socială), dar și de socialismul științific (practica politică), cu care era asimilată chiar și după ridicarea interdicției.

Sursă : M. Constantinescu, *Introducere în sociologie*, Universitatea București, 1972.

În ceea ce îl privește pe **Durkheim** (1858-1917), el este considerat sociologul prin excelență. Durkheim a contribuit decisiv la constituirea sociologiei pe care o definește **știință a societății**, și pe care o vrea

independentă de filosofie, dar și de alte științe, fiind în dispută mai ales cu teoriile psihologizante. Durkheim conturează un mod propriu de abordare a socialului în lucrarea *Regulile metodei sociologice* (1895, tradusă în românește în 1922, iar ediția a doua, îngrijită de I. Mihăilescu, apărută în 1974), el definește **faptul social** și stabilește regulile de cercetare ale acestuia: observarea, deosebirea normalului de patologic, constituirea tipurilor sociale, explicarea faptelor și producerea probei.

Faptele sociale sunt pentru Durkheim datele imediate ale științei, **ceea ce** impune îndepărtarea prenoțiunilor. Socialul se explică întotdeauna **prin** social, iar faptele sociale trebuie să fie tratate ca lucruri. Acestea sunt exterioare individului și exercită asupra lui o acțiune constrângătoare (normele sociale, valorile, limba unui popor etc.). Faptele sociale se **grupează** după caracteristicile exterioare comune, îndepărtate de manifestările individuale. Cele mai importante sunt faptele de morfologie socială. Metoda de bază a sociologiei este comparația sau experimentarea **indiv-**
iductă. Durkheim nu ezită să-l combată pe John Stuart Mill pe terenul **acestuia**, în legătură cu analiza cauzalității. El susține că unui același **efect** îi corespunde întotdeauna aceeași cauză. Metoda variației concomitente este instrumentul cercetării în sociologie (unei creșteri sau unei **descreșteri** a variabilei x îi corespunde o creștere sau o descreștere a variabilei y). Prin aceasta, relația cauzală este tratată din interior, spre **deosebire** de celelalte metode de analiză a relațiilor cauzale, respectiv a **variabilelor**, a diferenței, a concordanței și a combinării ultimelor două, care o tratează din exterior. Metoda variației concomitente permite compararea unor serii continue și întinse de variații și nu a unor variații izolate. Sociologia comparată este sociologia însăși, spune Durkheim.

Contribuția lui Durkheim se concretizează și în studierea efectivă a unor fapte sociale: diviziunea socială a muncii, sinuciderea, formele elementare ale vieții religioase, care au făcut obiectul tot atâtor lucrări, și prin care se conturează pregnant un mod de abordare specific. Felul în care Durkheim a analizat sinuciderea (1897) este într-adevăr revelator. Mai întâi, sinuciderea este considerată un fapt social, iar explicarea ei se face tot prin fapte sociale. Durkheim se oprește asupra anomiei, datorată slăbirii solidarității sociale, și identifică o rată mai mare a sinuciderilor

la persoanele mai puțin integrate social, la cele cu profesii liberale, la cele care manifestă o mai mare independență: sinuciderea este mai frecventă la bărbați decât la femei; la văduvi, divorțați și necăsătoriți decât la cei căsătoriți; la bătrâni decât la copii; la protestanți decât la catolici; la cei cu profesii literare (É. Durkheim, *Despre sinucidere*).

În studierea sinuciderii, Durkheim utilizează datele statistice și le compară pe diverse medii sociale și culturale. Se pot aduce critici la adresa evidențelor statistice de care a beneficiat Durkheim (o problemă care nici astăzi nu este rezolvată satisfăcător). Totuși, nu se poate contesta faptul că există o corelație între gradul de integrare socială și sinucidere (H.H. Stahl, *op. cit.*).

Influențele lui Durkheim au fost copleșitoare pentru dezvoltarea sociologiei ca știință și pentru conturarea unei perspective proprii asupra socialului. Încă din timpul vieții sale, în jurul lui Durkheim s-a creat o școală sociologică, începând cu Marcel Mauss, considerat precursor al structuralismului. Dar influența lui Durkheim trece dincolo de constituirea structuralismului (cu aplicabilitate mai mare în antropologie decât în sociologie) sau a funcționalismului. Avem în vedere semnificația metodologiei de cercetare dezvoltate de el, care a devenit parte a practicii dominante în sociologie.

Max Weber (1864-1920) este revendicat de economiști și sociologi, dar și de istorici. Pentru Weber, sociologia trebuie să obțină o **înțelegere interpretativă a acțiunii umane cu semnificație subiectivă. Aceasta exprimă motivele acțiunilor, „cauzele” acțiunilor, (comprehensiunea subiectivă).** Indivizii activi alcătuiesc singura realitate socială. Weber acceptă utilizarea conceptelor colective (stat, societate etc.) numai dacă acestea sunt puse în relație cu acțiunile indivizilor. Weber crede că în științele sociale nu se pot descoperi legi, ci doar generalizări de tip legic, tendințe privind natura, cursul și consecințele acțiunii umane. Comportamentul uman tinde să urmeze mai mult sau mai puțin același pattern. Instrumentul de lucru pus la punct de Weber – tipul ideal – este un construct mental, un concept, abstras din realitate și care alcătuiește un model teoretic de formă generală, de cauze și efecte interrelate ale unui fenomen complex. Aceste concepte trebuie să aproximeze relația

concretă, dar să fie și adecvate din punct de vedere subiectiv, să fie inteligibile în termenii orientărilor subiective ale unui actor (individual sau alcătuit din mai mulți indivizi) ipotetic (D. Jary, J. Jary, *op. cit.*). Conceptele istorice sunt elaborate prin comparație cu tipul ideal: se urmărește cât se abat de la acesta. Astfel se pot face clasificări și comparații și se pot stabili ipoteze cauzale. Tipul ideal are un rol euristic. El este puternic personalizat în lucrări cu totul remarcabile: *Etica protestantă și spiritul capitalismului* (apar două articole în 1904 și 1905, lucrarea fiind definitivată în anul morții, 1920), *Eseu asupra câtorva categorii ale sociologiei comprehensive* (1913), *Eseu asupra sensului neutralității axiologice* sau lucrarea postumă în trei volume *Economie și societate* (1922).

Weber consideră sociologia o știință empirică a acțiunii. Ea se ocupă de înțelegerea interpretativă a acțiunii sociale și, prin urmare, se are în vedere explicarea cauzală a acțiunii și a consecințelor acesteia (M. Weber, *Economy and Society*, G. Roth, C. Wittich [ed.], 1978). La rândul ei, „acțiunea” este definită prin semnificația subiectivă pe care individul o atașează comportamentului său, iar „socialul” este dat de faptul că prin semnificația subiectivă se ia în considerare comportamentul celorlalți și este orientat în desfășurarea sa. Semnificația este de două feluri, respectiv cea istorică, acordată de un actor unui act concret sau atribuită unei pluralități de actori, și tipul pur (ideal) al semnificației subiective atribuite unei activități ipotetice a unor actori într-un tip de acțiune dat. Această ultimă semnificație nu poate fi obiectiv corectă sau adevărată în sens metafizic (elementele respective sunt valabile pentru disciplinele dogmatice – jurisprudența, logica, etica, estetica).

Într-adevăr, elementul central al metodologiei weberiene îl constituie tipul ideal (tipul ideal pur) ce corespunde unei forme de acțiune socială, fără a se putea identifica un fenomen care să corespundă exact tipului ideal construit. Semnificația poate fi rațională (fenomenele economice) sau irațională și întotdeauna este construită din perspectiva adecvării la nivelul de semnificație al unui actor. Se poate vorbi și de tipul statistic (mediu), dar numai pentru fenomenele care prezintă diferențieri de grad ale unei acțiuni care rămâne aceeași, ceea ce nu ar fi cazul motivației, care este calitativă.

Tipul ideal este inerent explicației, chiar dacă uneori nu este făcut explicit. Weber construiește tipuri ideale pentru acțiunea socială rațională (orientată instrumental sau valoric), cât și pentru acțiunea afectivă și tradițională; tipuri de orientare a acțiunii (uzaj, datină, interesu propriu); tipuri de ordine legitimă (convențională, legală); tipuri de autoritate (tradițională, charismatică, legală) etc. Întreaga lui operă abundă de delimitări conceptuale și tipologii, de tipuri ideale (pure) și tipuri individuale (la medie). El identifică mai multe tipuri de capitalism: speculativ, colonial, financiar și cel modern, de organizare rațională a muncii libere (specific capitalismului industrial), dar analizează doar ultimul tip de capitalism, și insistă asupra faptului că acesta s-a dezvoltat numai în Occident (așa cum și alte fenomene sunt specifice Occidentului), fără a exclude însă posibilitatea organizării raționale a muncii nelibere.

Punctul de plecare al interesului lui Weber pentru tema enunțată l-au constituit dezbaterile publice în jurul ideii că protestanții dețin poziții economice dominante în societate. Weber constată că anterior lui nu s-a ținut cont de particularitatea dezvoltării capitalismului modern, pe care îl pune în legătură cu etica protestantă, mai exact cu modul de viață caracterizat de o etică determinată religios – este vorba de calvinism, protestantismul ascetic (puritanismul). Avem de-a face cu o atribuire cauzală aproape univocă. O astfel de formulare nu poate să nu atragă totuși anumite rețineri în a accepta că dezvoltarea capitalistă modernă ar fi efectul comportamentului religios ascetic devenit un mod de viață. Se pot identifica și motivații ale acestei atribuirii din partea unui protestant ascetic care a fost Weber însuși. Modelul de cercetare rămâne însă unul de referință, iar implicațiile lui au depășit granițele metodologiei, dacă avem în vedere disputele asupra diferențierii Occident – Orient, asupra cărora nu insistăm aici.

Capitalismul rațional al muncii libere se bazează pe activitatea de schimb, pe șanse de câștig pașnice, iar această activitate este orientată după calculul capitalului (M. Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, traducere românească de Ihor Lemnij, postfață de Ioan Mihăilescu, 1993). Weber nu consideră confesiunea cauza fenomenelor economice. El vede mai degrabă o relație istorică inversă. Trecerea la confesiunea

protestantă s-a realizat cu precădere în marile orașe dezvoltate. Ulterior, aceste grupuri de populație protestantă au edificat capitalismul modern : acte individuale de întreprinzător exercitate continuu asupra unei avuții cu valoare bănească, astfel încât câștigul obținut prin schimb să depășească mereu valoarea mijloacelor materiale utilizate.

Prin analiza unor statistici ale țărilor mixte din punct de vedere confesional, Weber constată o mai mare răspândire a bogăției și a specialiștilor, inclusiv a muncitorilor cu înaltă calificare, la populația protestantă decât la cea catolică. Este deosebit de relevant faptul că băncile nu au creat organizații raționale ale muncii, ele corespunzând capitalismului financiar și politic.

În prezent, prin experiența din fostele țări socialiste se constituie un tip nou de trecere la capitalism.

În formularea explicațiilor privind apariția spiritului capitalismului modern, Weber mărturisește lipsa unei documentări mai consistente de natură etnografică și antropologică. El evocă și ideea unei posibile creditări în conturarea în Occident a unor genuri specifice de raționalizare. Adept însă al explicației științifice (cine dorește „viziune” să se ducă la cinema, cine dorește „predică” să se ducă la reuniunile religioase), Weber rămâne în sfera faptelor observabile și este încredințat de întemeierea explicației sale asupra apariției spiritului capitalismului modern : organizarea rațională a muncii libere ca urmare a practicării ascezei incluse în dogma predestinării calviniste, acceptată de clasa mijlocie burgheză. Avem de-a face cu o dominație mult mai puternică decât cea exercitată de catolicism. Totuși, nu se dă un răspuns la întrebarea : de ce s-a comportat astfel o parte a populației ? Weber crede că a fost pur și simplu un fapt eroic.

Influența lui Weber asupra sociologiei secolului XX este una dintre cele mai importante, dacă avem în vedere atât metodologia pusă la punct de gânditorul german, cât și elaborările sale privind capitalismul, organizațiile, birocratia, acțiunea socială, sociologia dreptului și sociologia religiei, democrația etc. Toate acestea, în condițiile în care opera lui a fost publicată cu precădere postum și tradusă relativ târziu în alte limbi.

În România, un loc cu totul excepțional în analiza sociologică este cel deținut de opera lui **Mihai Eminescu**. Scrierile lui Eminescu (în jurul anului 1880) sunt contemporane cu cele ale lui Marx și anterioare celor ale lui Durkheim și Weber. Așa cum dovedește Ilie Bădescu, care și-a făcut o profesiune de credință din studierea operei sociologice eminesciene, avem de-a face cu abordări dintre cele mai interesante referitoare la trecerea societății românești la capitalism în secolul al XIX-lea. Menționăm aici elaborările privind **pătura superpusă**, clasa socială sterilă ce se formează prin selecția socială negativă. De asemenea, avem în vedere analiza sărăciei populației, datorată introducerii unui cadru de organizare neadecvat și nu capitalului ca atare, cum susțineau socialiștii (Ilie Bădescu, *Sociologia eminesciană*, 1994).

Ceea ce ne interesează acum este să specificăm maniera neideologică în care Eminescu își expune teoria. El pleacă de la constatări de fapt. Aceasta este prin excelență perspectiva sociologică asupra socialului, respectiv analiza faptelor și o interpretare teoretică a semnificației acelor fapte, pentru viața socială ca întreg. Din acest punct de vedere, acuzele aduse lui Eminescu de naționalism sunt de-a dreptul puerile. El nu generalizează ideologic și nici politic, ci teoretizează în legătură cu realitatea constatată.

La rândul său, **Xenopol** a tratat problematica sărăciei legată de introducerea industrialismului. Din perspectivă metodologică, el este important prin elaborările asupra conceptului de „serie istorică” și prin explicarea schimbării sociale ca urmare a acumulării de fapte individuale.

Dacă ar fi să facem o sistematizare a influenței fondatorilor asupra mișcării sociologice, am reține în primul rând semnificația operelor lor și a școlilor pe care le-au constituit. Deși activitatea clasicilor încetează în intervalul 1883 (Marx) – 1920 (Weber), orientările inițiate de ei sunt aduse mereu în prim-planul preocupărilor de către adepți și critici.

Marxismul, de exemplu, a ajuns la un moment dat singura sociologie recunoscută oficial în unele țări socialiste, dar și un domeniu de inspirație sau de raportare critică pentru diverși sociologi. Pe lângă elaborările mai mult sau mai puțin fidele (A. Gramsci, R. Garaudi etc.), avem de-a face și cu constituirea de abordări relativ distincte de tipul **teoriei critice**

(Școala de la Frankfurt, întemeiată de Alex Weil în 1922, și Noua Stângă), al **teoriei conflictului** (cel puțin o parte a ei, începând cu anii '60: A. Gouldner), al **marxismului structuralist** (Althusser).

Cât privește influențele lui **Durkheim** și **Weber**, mai consemnăm aici, față de cele relatate anterior, preocuparea acestora de a se delimita de abordarea psihologizantă a socialului. Durkheim a respins explicația socialului prin faptele individuale și, în particular, elaborările lui G. Trade privind imitația (*Legile imitației*, 1890). Și Weber se distanțează de Dilthey, al cărui concept de înțelegere empatică îl preia, și evident dezvoltă o sociologie orientată după subiect, dar nu în manieră diltheyană, nu una subiectivistă, din moment ce obiectivitatea și cauzalitatea sunt urmărite cu insistență. Dilthey „topește obiectul în subiect” (J. Rex, „Typology and Objectivity”, în A. Sahay [ed.], *Max Weber and Modern Sociology*, 1971). Weber înlocuiește de fapt punctul de vedere subiectiv al actorului participant, dificil de aplicat în cercetarea empirică, cu evidențierea a ceea ce este general într-o societate (tipurile ideale se formulează în termeni de posibilitate). Prin formule individuale, se surprind caracteristicile unui eveniment și/sau ale unei acțiuni sociale, respectiv ideile care fac o acțiune să fie clară și consistentă. La rândul lor, formele generalizatoare urmăresc relațiile cauzale și conceptualizarea caracteristicilor generale ale unei acțiuni sociale în formă pură. Tipul ideal are atât semnificație de motivație sau acțiune orientată, cât și de propoziții testabile în termeni de putere de predicție. Tocmai de aceea există o surprinzătoare apropiere între Weber și Durkheim în ceea ce privește metodologia de cercetare (J. Rex, *op. cit.*).

Dovada afirmației de mai sus o reprezintă sintezele sociologice realizate ulterior și în care sunt reuniți cei doi autori, eventual împreună cu alți sociologi (vezi opera lui T. Parsons).

1.2.2. Orientări metodologice actuale în sociologie

Scopul analizei metodologice nu este acela de a indica abordarea cea mai bună, în general, ci, cel mult, abordarea cea mai adecvată în studierea unui anumit fenomen social. Se impune însă evidențierea punctelor tari și ale celor slabe ale fiecărei orientări. Opțiunea pentru o abordare sau alta

rămâne să fie justificată de cercetător, dar el trebuie să știe ce poate obține și ce nu poate obține prin modul său de lucru.

Pentru caracterizarea orientărilor actuale în sociologie, distingem mai întâi urmarea, mai mult sau mai puțin fidelă, a clasicilor de către un cercetător sau altul. Totuși, este de reținut că fondatorii au dezvoltat mai degrabă metodologii de abordare a problemelor fundamentale ale cunoașterii științifice a societății și nu atât tehnici de cercetare și analiză a datelor (J. Rex, *op. cit.*). Studiul concret va reclama cel puțin o completare a strategiei inițiale. Apar de asemenea diferențieri ca urmare a schimbărilor intervenite la nivelul obiectului de studiu, dar mai ales al apariției de fenomene și procese cu totul noi, cum ar fi, de exemplu, și cele legate de tranziția post-comunistă.

În al doilea rând, menționăm sintezele realizate pornind de la contribuțiile clasicilor, precum și elaborările mai mult sau mai puțin originale ale diversilor autori.

De remarcat că influența postmodernismului conduce la abandonarea, de către unii sociologi, a marilor teorii și a schemelor explicative clasice.

Acest fenomen atrage aprecieri de tipul „decompoziția”, „criza academică”, „fragmentarea, balcanizarea” sociologiei etc. (Irving L. Horowitz, *The „Decomposition of Sociology”*, 1993). Dacă este totuși sesizabilă o anumită revenire la marea teorie, ea se produce sub forma sociologiei istorice: A. Giddens, *Națiunea, statul și violența*, 1985, M. Mann, *Sursele puterii sociale*, 1986 (apud Michel Lallement, *Histoire des idées sociologiques*, 1993, 1994, traducere românească 1998).

De fapt, avem de-a face cu o continuare într-o formă nouă, cu accente aplicative, a perspectivei filosofiei sociale.

În condițiile date, atunci când este vorba de analiza societății actuale și de descifrarea tendințelor de evoluție, eseistii tind să ocupe primele locuri (vezi lucrările lui A. Töffler, de exemplu).

Ne putem astfel întreba, o dată cu o serie de autori (A. Giddens, *Consecințele modernității*, 1990; Zygmund Bauman, *Modernitate și ambivalență*, 1991; Agness Heller, *Poate supraviețui modernitatea?*, 1990 etc.), asupra modalităților viitoare de practică a sociologiei.

Cel mai îndreptățit răspuns la această întrebare se situează în zona acceptării diversității și a divizării în sociologie, cu conștientizarea

în același timp a faptului că sunt necesare noi elaborări teoretice de substanță și cât mai cuprinzătoare despre viața socială. Deocamdată ne referim la ceea ce este sociologia și la orientările metodologice adoptate în cercetarea socială.

Deja dezvoltările și elaborările de sisteme sociologice postclasice au accentuat diversitatea în această știință. Mulțimea abordărilor în sociologie este pentru unii o sursă de confuzii, în timp ce alții o văd ca pe o competiție care ajută la evitarea dogmatismului prin atașarea de o singură teorie. Cei foarte implicați în realizarea de cercetări empirice rămân oricum în afara acestor dezbateri (A. Giddens, J. Turner, *Social Theory Today*, 1983).

Între sintezele din operele clasicilor o menționăm aici pe cea realizată de T. Parsons. El dovedește că, într-adevăr, Weber și Durkheim sunt compatibili. Parsons îl introduce în sinteza sa și pe V. Pareto (1848-1923), la care identifică elaborările asupra echilibrului social, ca un răspuns la problema ordinii sociale bazate pe consens (istoria văzută ca o circulație continuă a elitelor). În schimb, Marx a fost repudiat de Parsons, „o omisiune intenționată” (D. Jary, J. Jary, *op. cit.*). Avem în vedere aici construcția teoretică monumentală *Structura acțiunii sociale* (1937) și *Sistemul social* (1951), biblia funcționalismului. O dată cu aceasta, SUA „preia inițiativa” în sociologie. Figuri proeminente de sociologi ai perioadei ce a urmat activează în spațiul societății nord-americane (mulți dintre ei imigranți europeni). Prin activitatea sociologică a unor mari institute de cercetare, se constituie o experiență de lucru care a condus la câteva orientări metodologice majore: **funcționalismul**, **marxismul**, **interacționismul simbolic**, **etnometodologia** etc.

Din perspectiva obiectivelor urmărite aici, nu vom proceda la o detaliere a fiecărei orientări metodologice în parte, atât timp cât nu intenționăm să recomandăm recursul la una sau alta dintre ele. Mai degrabă suntem interesați să caracterizăm **metoda sociologică**. Astfel, diferențierea în funcție de **modul de raportare** la domeniul studiat pare a fi cea mai relevantă clasificare. Ea contribuie la o primă caracterizare a metodologiei sociologice. Avem în vedere, pe de o parte, **orientarea după obiect**, și pe de altă parte **orientarea după subiect** (L. Vlăsceanu, *Metodologia cercetării sociologice*, 1982).

Importanța acestui criteriu este fără îndoială una relativă, dar el distinge două practici unilaterale în cercetarea socială, aflate în prezent în dispută pentru a se legitima. Alte criterii, cum ar fi cele care diferențiază între materialism și idealism sau între individualism și holism, au o relevanță și mai particulară. Oricum, unele elemente sunt implicate în clasificarea de față.

Din utilizarea celor două denumiri nu trebuie trasă concluzia că în orientarea după obiect se obțin rezultate obiective (adevărate), iar în orientarea după subiect se obțin rezultate subiective (false). În fond, obiectivitatea este conceptualizată mai degrabă prin controlul asupra demersului de cercetare și prin obținerea de cunoștințe științifice decât prin descrieri exterioare. Cum am văzut, și Weber reclamă obiectivitate pentru cunoașterea sociologică. Rezultatele cercetării sunt obiective dacă reflectă realitatea. Pentru a se obține acest din urmă deziderat, în alegerea metodelor de lucru și în realizarea cercetării, se impune adoptarea unei poziții de **neutralitate ideologică (axiologică)**: instrumentul să nu distorsioneze realitatea, iar în interpretarea rezultatelor, conduita cercetătorului să fie una **echidistantă**, acesta să examineze toate pozițiile, inclusiv pe cele opuse propriilor poziții (C. Zamfir, *Structurile gândirii sociologice*, 1987, text reluat de autor în lucrarea *Spre o paradigmă a gândirii sociologice*, 1999). Cerința neutralității axiologice a cercetării a fost formulată de Weber în contextul disputelor ce au avut loc în rândul membrilor Asociației Sociologilor din Germania (în jurul anului 1910), între adepții partizanatului și cei care recomandau o cercetare obiectivă a realității. Nemulțumit de a nu fi fost ascultat, Weber se orientează spre activitatea de unul singur. Ulterior, teza sa a fost preluată, între alții, de K. Mannheim (1883-1947) – fondatorul sociologiei cunoașterii (lucrarea *Ideologie și utopie*, 1929), care i-a dat o extindere mai mare decât preconizase Weber, prin ideea „intelectualității neatașate social”. În fapt, sociologului nu i se poate interzice să fie un militant social (politic). Asumarea unei opțiuni ideologice, politice, culturale, religioase, naționale nu trebuie să afecteze însă corectitudinea și obiectivitatea în efectuarea cercetării, ca și în interpretarea rezultatelor (de exemplu, există o sociologie religioasă deosebit de incisivă).

Orientarea după **obiect**, ilustrată de A. Comte, K. Marx și É. Durkheim, este practica sociologică dominantă. Ea cunoaște în prezent o varietate de abordări, de la marxism și teoria critică la analiza sistemică, structurală, funcțională, cauzală și diferite modele pozitivistice (în sensul peiorativ al termenului).

Prezentăm aici metodologia **analizei funcționale**, adusă la un înalt nivel de sofisticare de către Robert Merton în lucrarea *Social Theory and Social Structure* (1949, cu numeroase dezvoltări ulterioare). Merton elimină exagerările funcționalismului clasic, introduce conceptul de funcție latentă alături de cel de funcție manifestă și pe cel de disfuncție alături de cel de funcție. El dorește o operă cuprinzătoare, așa încât nu ezită să se raporteze la dialectica marxistă, concluzionând că cele două metode sunt cel puțin la fel de performante (R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, 1968). Merton respinge acuzele de conservatorism aduse funcționalismului, argumentând că analiza de acest tip nu are vreo premisă ideologică. Totodată, el a corectat postulatele funcționalismului referitoare la unitatea funcțională a societății (Radcliffe - Brown), funcționalismul universal (Malinowski) și indispensabilitatea (cel mai ambiguu postulat, deoarece nu se știe dacă el se referă la funcție sau la elementul care îndeplinește funcția, apoi una și aceeași funcție este îndeplinită de elementele alternative, după cum unul și același element poate avea funcții multiple). Pentru Merton analiza funcțională prezintă o valoare **propedeutică**. Ea atrage atenția că nu trebuie să se accepte concepte și asumții în mod tacit. Funcțiile paradigmei sunt **noționale** : un aranjament cât mai coerent al conceptelor și al relațiilor lor ; de **ghid** al cercetării, pentru evitarea acceptării ad-hoc a ipotezelor ; formează fundamentul **interpretărilor** teoretice : atunci când o explicație nu poate fi construită pe fundamentul paradigmei, ea este tratată ca un aspect al structurii totale, iar fundamentul trebuie extins pentru a susține acest aspect nou ; **euristică** : se realizează o analiză funcțională, nu descrierea detaliilor concrete ; **codificarea** analizei calitative într-un mod care aproximează logica analizei cantitative. Vom înțelege demersul propus dacă evidențiem structura analizei funcționale (C. Zamfir, *op. cit.*), alcătuită din : **sistemul** față de

care un fenomen este considerat funcțional ; **cerința funcțională**, orientarea sistemului spre crearea și menținerea condițiilor necesare bunei sale funcționări, supraviețuirii și dezvoltării ; **elementul funcțional și funcțiile sale**, un fenomen social care are semnificație, consecințe pentru cerințele funcționale ale unui sistem. Analiza funcțională va identifica funcțiile, dar va evidenția și consecințele funcționale ; **spațiul funcțional**, totalitatea cerințelor funcționale ce se exercită asupra unui element funcțional ; **posibilul acțional**, „materia” din care sunt alcătuite fenomenele sociale. Aplicarea analizei funcționale trebuie să facă față unor probleme cum ar fi : acceptarea autonomiei funcționale a sistemelor, delimitarea acestora, apartenența elementelor la sisteme multiple, ideea caracterului empiric al cerințelor funcționale (referindu-se la o lipsă, ele nu sunt observabile), determinarea genezei elementului, existența elementelor non-funcționale (dacă totul ar funcționa, nu ar exista supraviețuiri, rămășițe non-funcționale ale unui fenomen ce și-a pierdut funcția) ; explicația și predicția funcțională (un fenomen este explicat prin aceea că răspunde unei anumite cerințe funcționale care l-a produs sau îl menține în existență, dar predicția are un caracter limitat, existând alternative funcționale), precum și cerințe funcționale manifeste și latente.

Semnificația operei lui R. Merton o depășește cu mult pe cea a perfecționării metodologiei analizei funcționale. El a contribuit decisiv la abandonarea teoriei speculative și la respingerea empirismului abstract ca modalitate de cercetare sociologică. Este vorba de elaborarea conceptului de „teoria de rang mediu”. TRM este situată între generalizările empirice și teoria generală, având rolul de a explica un anumit domeniu sau proces din societate.

Într-un fel, se poate spune că Merton a contribuit la conturarea unui standard al cercetării sociologice, care, treptat, începând cu deceniul cinci, devine orientarea dominantă, din momentul în care se realizează sinteza cu lucrările de cercetare empirică ale lui P. Lazarsfeld (emigrat în SUA din Austria) : *Alegerea populară* (1944), *Votarea* (1946), *Limbajul cercetării sociale* (vol. I, 1955, vol. II, 1972). E. Shils (1971) consideră că sinteza Merton – Lazarsfeld a reunit tot ceea ce era mai valoros

în sociologie (*apud* A. Giddens, J. Turner, *op. cit.*). Ca urmare, s-a constituit acel standard al cercetării sociologice care îmbină teoria (fără a se condiționa de o anumită orientare teoretică) cu metodele de culegere a datelor, analiza informațiilor și teoretizarea rezultatelor. Cercetarea se realizează în baza unor principii și norme elaborate ca sinteză a practicii de cunoaștere și nu impune din afară.

Avem de-a face cu o practică de cercetare care accentuează nevoia pregătirii teoretice (o teorie care exprimă natura domeniului cercetat la un moment dat) și a desfășurării sale metodice (acele metode care corespund specificului fenomenului și obiectivelor urmărite într-un studiu sau altul), ceea ce este în acord cu recomandarea lui Comte de a se realiza un studiu pozitiv. Deoarece oponenții acestei orientări în cercetarea socială atribuie în mod peiorativ denumirea de **pozitivism** tuturor demersurilor care proclamă necesitatea cunoașterii obiective (dar pe care o regăsim nu doar la Comte, Marx și Durkheim, ci și la Weber), adepții respectivei orientări refuză să se identifice cu pozitivismul, tocmai datorită acelei ambiguități pe care am evidențiat-o anterior.

Ca urmare a nemulțumirilor față de sociologia orientată după obiect, taxată *in corpore* ca pozitivistă, unii autori au dezvoltat sociologia orientată după **subiect**, situându-se totuși mai aproape de Dilthey decât de Weber. „Sociologia subiectivă” tratează socialul din interior. Ea este ilustrată de sociologia fenomenologică (A. Schutz, cu lucrarea *Fenomenologia lumii sociale*, 1932), interacționismul simbolic (H. Blumer, cu lucrarea de referință *Interacționismul simbolic. Perspectivă și metodă*, 1969) și etnometodologie (H. Garfinkel, cu lucrarea *Studii de etnometodologie*, 1967).

Aceste abordări conferă subiecților studiați un rol activ în cunoaștere, în calitate de depozitari ai semnificațiilor atribuite faptelor și evenimentelor din societate. Interesul cercetătorului se îndreaptă spre identificarea semnificațiilor și evidențierea mecanismelor prin care se produc, considerate modalități de statuire a socialului ca atare.

A. Schutz acorda conștientului rolul de agent de „tipificare” și considera limbajul de zi cu zi un mediu de tipificare prin excelență, „casă de tezaur a tipurilor gata făcute, preconstruite” (A. Giddens, J. Turner, *op. cit.*).

Criticii operei lui Schutz atrag atenția asupra îndepărtării lui semnificative de Weber. Tipificarea nu este tipul ideal weberian. În sociologia fenomenologică avem de-a face cu o interpretare intuiționistă a metodologiei dezvoltate de Weber. Schutz vrea o reconstrucție a realității pornind de la semnificațiile atribuite de actorul social. Weber realizează o explicație care **să corespundă** semnificației date de actorul social. În fapt, Weber urmărește să surprindă ceea ce este general într-o societate și care există independent de manifestările individuale (Arun Sahay [ed.], *Max Weber and Modern Sociology*, 1971). Este deci neavenită construirea unei descendențe weberiene stricte a sociologiei fenomenologice.

La rândul său, H. Blumer, membru al Școlii de la Chicago, combină fenomenologia cu tradiția școlii respective. El acordă importanță absolută studiilor de caz. Pentru Blumer, negocierea este factorul care facilitează înțelegerea tipurilor de ordine socială (Hans Joas, „Symbolic Interactionism”, în A. Giddens, J. Turner, *op. cit.*). Semnificațiile se atribuie în cadrul interacțiunii sociale. În ceea ce îl privește pe Garfinkel, fost student al lui Parsons, el a dorit integrarea acțiunii și a cunoașterii într-o nouă teorie. Se desprinde însă de Parsons, respectiv de realismul analitic (potrivit căruia cunoștințele despre lumea exterioară se obțin prin aplicarea canoanelor logico-empirice, printr-un proces de aproximări necesare) și se orientează spre actorul cunoscător (J. Heritage, „Ethnomethodology”, în A. Giddens, J. Turner, *op. cit.*).

Valoarea abordărilor subiective constă în **reliefarea** caracteristicilor sociale la nivel micro, surprinderea unor **tipuri importante** de interacțiune socială, luarea în considerare a semnificațiilor **pe care oamenii le atribuie** acțiunilor lor și evenimentelor sociale în **general**. În fapt, orientările subiective (numite și microsociologie) sunt **mai aproape de alte discipline**, cum ar fi psihologia socială, antropologia etc. **Ele nu sunt competitive** în raport cu metodologiile sociologice **standard**. **Fără îndoială** însă că explicarea cât mai adecvată a vieții sociale **presupune** luarea în considerare și a elementelor subiective, **fără a fi necesară o sociologie** subiectivă. De exemplu, în studierea calității vieții **este implicată** și perspectiva

subiectivă, „valoarea pe care omul o acordă vieții sale” (C. Zamfir, *Indicatorii și sursa de variație a calității vieții*, 1984).

Neajunsul principal al orientărilor subiective este ignorarea condițiilor de existență și a mijloacelor de acțiune de care dispune societatea și de care se face uz la un moment dat.

Orientarea **obiectivă** ambiționează plasarea cercetătorului în exterior, analiza și interpretarea din afară. Ea are meritul de a surprinde procese macroeconomice, mecanisme de structurare a socialului și de caracterizare a întregului, dar nu are capacitatea de a explica schimbarea socială, datorită favorizării unui determinism rigid, fără implicarea factorului subiectiv. De fapt, dorința de plasare în exterior este în ultimă instanță imposibilă (cercetătorul trăiește în societatea pe care o studiază).

Pentru A. Giddens, patru sunt dilemele abordărilor sociologice : dacă explicația vieții sociale se poate realiza pornind : a) de la **structură** sau de la **acțiune** ; b) de la **conflict** sau de la **consens** ; c) de la **factorul economic** sau de la **factorul non-economic** ; la aceste trei dileme clasice se adaugă o a patra, care se referă la rolul **factorului de gen** (evidențiat prin abordările feministe).

Opțiunea pentru o alternativă sau alta nu este atât de rigidă (definitivă) pe cât se crede la prima vedere. Mai degrabă se pune problema cum să le relaționăm unele cu altele, structura cu acțiunea, consensul cu conflictul, factorul economic cu factorii non-economici ; cum să analizăm mai bine genul în relație cu abordările existente și cu conceptele teoriei sociologice (A. Giddens, *Sociology*, 1994). Or, diferitele abordări teoretice din sociologice, fie ele chiar și cele mai semnificative, se cantonează totuși într-o alternativă sau alta, fără a crea punți de comunicare între ele, punți necesare pentru înțelegerea cât mai adecvată a societății umane. Este evident că, pe de o parte, o generație moștenește o anumită structură socială în care acționează, dar, pe de altă parte, o și modifică și produce noi structuri. Tot astfel, este evident că interesele indivizilor și ale grupurilor (claselor) sunt diferite și acestea generează conflict, după cum în societate se realizează un minimum de consens. La fel se pune problema factorilor dezvoltării sociale moderne : economia este pusă în

legătură cu diferite niveluri de structurare a socialului, dar și factorii non-economiци au roluri specifice.

Societatea omenească este un tot structurat, deosebit de complex; studierea sa, ca întreg sau pe domenii, reclamă de fiecare dată o construcție teoretico-metodologică prin care să se țină cont de natura obiectului de studiu. În acest sens, abordările „obiective” pot fi foarte părtinitoare, iar cele „subiective” nu se plasează automat în afara obiectivității. În fapt, putem avea explicații unilaterale și într-un caz, și în celălalt.

Fără a avea aceeași valoare de cunoaștere, unele dintre orientările metodologice sunt compatibile. De aici, multe încercări de unificare într-o nouă abordare. Unele modalități de raportare la social au fost pur și simplu abandonate, cum ar fi operaționalismul, de exemplu, datorită nivelului foarte scăzut de relevanță; nici structuralismul nu mai este o orientare sociologică; a rămas însă analiza structurală. Pentru A. Giddens, structuralismul și post-structuralismul sunt „tradiții de gândire moarte”. Ele au eșuat, dar au pus probleme cu semnificație durabilă. În ceea ce îl privește, ca autor al teoriei **structurării**, Giddens dorește reconcilierea acțiunii (a perspectivei individualiste) și a colectivității, prin eliberarea teoriei sociale de dilemele inerente pozitivismului și teoriei acțiunii sociale. Până în prezent însă elaborările nu sunt suficiente de concludente (Ira Cohen, „Theory of Structuration and Social Practice”, în A. Giddens, J. Turner, *op. cit.*).

Anumite incompatibilități între orientări metodologice sunt create prin concepțiile teoretice. De asemenea, se pot alege strategii de cercetare care nu permit combinarea datelor, iar acest fapt este prezentat ca adecvare la natura domeniului studiat. Excluderile reciproce și pozițiile unilaterale împiedică un studiu cât mai complet al unui domeniu de interes.

Astfel, în sociologia orientată după obiect se remarcă preferința pentru analizele cantitative, pe când în sociologia orientată după subiect analizele calitative sunt dominante, dacă nu exclusive. Se constituie demersuri paralele de cercetare. Ajungându-se la absolutizări, se văduvește însăși cercetarea de posibilitatea cunoașterii adecvate. Cele strict cantitativiste eșuează într-un empirism abstract, lipsit de semnificație teoretică, iar

cele calitativiste sunt simple descrieri (relatări de evenimente, motivații amestecate cu punctele de vedere ale naratorului).

Ca o concluzie generală, subliniem faptul că **diferitele orientări metodologice de efectuare a cercetărilor nu sunt incompatibile. Într-o cercetare specifică pot fi combinate abordările de tip subiectiv cu cele de tip obiectiv, cele de natură cantitativă cu cele de natură calitativă.** De fapt, apare necesitatea nu doar a unui „pluralism metodologic”, ci și a unui **mod de abordare fundamentat teoretic, dar nesubordonat unei orientări teoretice anume.** Acest fapt este cu atât mai îndreptățit cu cât s-a constatat că se poate realiza o analiză funcțională fără a profesa funcționalismul, o analiză structurală fără aderări la structuralism, o analiză comunicațională fără a te cantona în granițele interacționismului simbolic, abordarea problemelor vieții de zi cu zi fără a fi etnometodolog.

O astfel de rezolvare este dată de către C.W. Mills, care administrează o critică severă celor două abordări unilaterale în sociologie, respectiv superteoriei (speculația care ignoră total realitatea) și empirismului abstract (anchetomania), considerându-le pe bună dreptate sterile. (Mills îi nominalizează pe Parsons și pe Lazarsfeld drept cei mai iluștri reprezentanți ai celor două abordări, deși ultimul, prin opera sa, nu justifică o astfel de etichetare). El recomandă insistent întoarcerea la clasici, revenirea la savantul „meșteșugar”, care lucrează de unul singur în mod neîntrerupt.

Celui care vrea să scrie o carte de sociologie, Mills îi cere în primul rând imaginație, întocmire de fișe cu observații și analize într-o activitate intelectuală continuă, evitarea fetișismului metodei și reabilitarea intelectualului care lucrează independent: el este propriul său teoretician și metodolog, iar practicarea teoriei și metodei se face cu un meșteșug autentic, într-un limbaj cât mai simplu. Trebuie avute în atenție atât elementele ultraistorice, cât și studierea detaliilor infraistorice; construcția de modele; studierea nu doar a mediilor restrânse, ci și structurile sociale în care se înscriu acestea; surprinderea interferențelor dintre medii și structuri; să se aibă în permanență în vedere cazuri concrete, natura genetică a naturii umane; încercarea de raportare la clasicii

sociologiei ; evitarea preluării formulărilor oficiale ale conflictelor sociale, precum și a problemelor personale ; înțelegerea tendințelor și a semnificațiilor specifice epocii studiate (C.W. Mills, *Imaginația sociologică*, traducere românească 1974).

Nu contestăm valoarea acestei cercetări artisanale, dar este de neimaginat ca în prezent să se renunțe la impresionanta industrie care a devenit cercetarea sociologică, după cum nu vor dispărea nici „teoreticienii” de cabinet sau amatorii de eseuri. Este de observat că marii sociologi nu au desfășurat cercetări empirice ample. Ei s-au bazat în cea mai mare parte pe o documentare personală. În ultimă instanță, nu este suficient să vrei să manifesti imaginația sociologică, trebuie să și poți să o faci. Sociologul obișnuit are nevoie de o pregătire tehnică. Din când în când, din rândurile acestora și pe umerii lor se înalță vârfurile. Aceștia se bucură de prestigiu, ceilalți sunt ignorați : efectul Matthew, după expresia lui R. Merton (*Social Research and the Practicing Professions*, 1982).

1.3. Caracteristicile metodei sociologice

Dincolo de diversitatea metodologică semnalată sau, mai bine spus, pe fondul acestei diversități se constituie totuși o perspectivă distinctă, inconfundabilă a sociologiei în studierea vieții sociale. Pentru Tudor Vianu (*Curs de sociologie*, Universitatea București, 1932-1933) complexitatea sociologiei se explică prin faptul că prin „societate” se desemnează realități diferite : umanitatea însăși, coexistența de oameni în spațiu și timp (societate antică, românească etc.), tip de coexistență umană (familie), o unitate psihică rezultată din interacțiunea mai multor indivizi (mulțimea, națiunea).

Insistența asupra specificului sociologiei nu implică vreo încercare de izolare a disciplinei de celelalte științe, atât timp cât nu se produc abateri de la cerințele cunoașterii. Cu atât mai puțin se pot avea în vedere excluderile din sfera sociologiei ale demersurilor colaterale de cercetare științifică. Întreprinderea de față este mai degrabă una de autoidentificare, de sentiment al apartenenței la un grup profesional. Aceasta nu înseamnă

că orice cercetare care este declarată a fi una sociologică va putea fi subsumată perspectivei corespunzătoare. În schimb, unele modalități de cercetare care nu sunt declarate sociologice ar putea să fie totuși subsumate acestora. Așa cum menționam anterior, sunt sociologi care urmează modele specifice psihologiei sociale, antropologiei etc., după cum unii specialiști, ce se identifică pe ei înșiși ca psihologi sociali, psihosociologi, antropologi, adoptă perspectiva sociologiei.

Interferențele menționate, ca și altele, sunt consecința firească a naturii socialului și a multiplelor interdependențe dintre sferele acestuia. De aici și eforturile de a realiza studii multidisciplinare, interdisciplinare sau de constituire a științelor de graniță, ca și a unei singure științe sociale.

Pentru definirea metodei sociologiei ne îndreptăm mai întâi atenția spre operele clasicilor (fondatorii, părinții). Preocupați efectiv de înțelegerea disciplinei, ei și-au elaborat operele în spiritul crezului că o astfel de știință despre societate este posibilă, fără a se „îndatora” altor științe. Considerăm îndreptățită afirmația potrivit căreia demersul specific sociologiei este cel orientat după ideea **totalității sociale**.

Perspectiva sociologică se construiește prin efortul de studiere a societății umane ca pe un tot, de a face din sociologie o știință socială generală. Aceasta nu înseamnă subordonarea altor științe sociale (chiar dacă astfel de încercări sunt evidente la unii autori, după cum apar și încercări de topire sau subordonare a sociologiei).

Ideea totalității este prezentă la Durkheim în *Regulile metodei sociologice*. Ea a fost ulterior dezvoltată de Marcel Mauss, autor al unor lucrări împreună cu Durkheim și continuator al acestuia, prin conceptul de **fenomen social total** (*Eseu despre dar*, 1925).

Ceva asemănător este prezent și la Marx: formațiunea social-economică este cadrul de analiză a fenomenelor sociale. În același timp, și la Weber am putea identifica un astfel de obiectiv, de surprindere a totalității prin tipul ideal, ca și prin analiza interdependențelor dintre formele acțiunii sociale.

Implicațiile acestor abordări conduc la analiza oricărui fapt social în contextul, în ansamblul din care face parte. Astfel se ține cont de interdependențele în care se află orice fapt social, de geneza lui și de caracterul de masă (H.H. Stahl, *op. cit.*).

În accepția pe care i-o atribuie Stahl, sociologia ca știință socială generală are și o vocație **interdisciplinară**, ea integrează, la nivel macrosocial, cunoștințele obținute prin studierea fenomenelor particulare. El respinge clasificările științelor după sfere ale socialului, potrivit cărora sociologia s-ar ocupa doar de studiul relațiilor sociale (Simmel, Parsons etc.). Punctul de vedere promovat de Stahl aparține în fond Școlii sociologice conduse de D. Gusti. Acesta formulase fără echivoc principiul ordonator al unităților sociale în raport cu indivizii. Națiunea, cea mai generală unitate socială, devine cadrul de referință pentru studiul oricărei alte unități sociale, pentru că ea este „singura unitate socială care își ajunge sieși, în sensul că nu cere pentru deplina ei realizare o unitate socială mai cuprinzătoare, fiind în stare să-și creeze o lume proprie de valori, să-și stabilească un scop în sine și să-și afle mijloace de îndeplinire, adică forța de organizare și propășire în propia ei alcătuire” (D. Gusti, *Sociologia națiunii și a războiului*, 1937, lucrare reeditată de I. Bădescu în 1995).

Într-adevăr, nici o altă disciplină nu ambiționează la un astfel de statut de știință generală, reclamat încă de Comte pentru sociologie. Psihologia și antropologia, două competitori ale sociologiei la statutul de știință socială generală, nu pot îndeplini totuși acest rol de generalizare, sintetizare și sistematizare a rezultatelor cercetărilor, ca și a metodelor. În schimb, sociologia ca știință a societății conferă cadrul de cercetare adecvat, respectiv o metodologie generală care permite studierea totalității relațiilor și proceselor sociale (J. Gould, E. Kolb [ed.], *A Dictionary of the Social Sciences*, 1964).

Continuând să conturăm perspectiva metodologică a sociologiei, vom evidenția preocuparea pentru studierea diferitelor componente ale vieții sociale în calitatea lor primordială, aceea **de a fi sociale**. Prin aceasta, sociologia nu epuizează studiul socialului și nici nu se transformă într-o știință a științelor sociale. Ea rămâne o știință cu un obiect propriu de studiu, alături de alte științe sociale, deși cu un grad mai mare de generalitate.

Tratarea raportului sociologiei cu alte științe sociale o identificăm, de exemplu, la O. Trăsnea. Referindu-se la relația sociologie (sociologie politică) – politologie, autorul arată că sociologia politică cercetează fenomenele politice, comparându-le cu alte fenomene sociale: puterea politică, ca manifestare a puterii sociale, acțiunea politică, specie a acțiunii sociale, statul, ca formă de organizare a societății, grupurile politice, ca varietate a grupurilor sociale, relațiile politice, ca element al relațiilor sociale, pe când politologia surprinde specificitatea fenomenelor politice. Prin urmare, în strategia de cercetare și analiză, sociologia se distinge prin opțiuni diferite în privința variabilelor explicative (O. Trăsnea, *Probleme de sociologie politică*, 1975).

Metodologia de cercetare care să corespundă cerințelor perspectivei sociologice de abordare a socialului – pe care o denumim aici **metodologia standard** – trebuie să fie una cât mai **cuprinzătoare** (să se evite capcana unilateralității și a „ismelor” de tot felul: behaviorism, economism, marxism, mecanicism, psihologism, acționalism, funcționalism, empirism, structuralism, sociologism etc.) și cât mai **adecvată** naturii domeniului studiat.

„Nucleul dur” al metodologiei standard este acea sinteză dominantă identificată de Shils, dar la care au contribuit o sumă de alți sociologi, nu doar Merton și Lazarsfeld. De asemenea, este vorba și de deschiderea spre alte influențe. Prin urmare, fără a fi eclectică, **metodologia standard de cercetare sociologică** reunește într-o construcție sui-generis, care se vrea coerentă, cuprinzătoare și adecvată specificului socialului, elementele viabile identificate în practica sociologică. Modelul standard trebuie înțeles și practicat ca un set de principii și reguli, ca un **tip ideal** în accepție weberiană, iar proiectarea și realizarea se particularizează în funcție de domeniul studiat la un moment dat.

Un exemplu de cercetare în care s-a urmărit respectarea cerințelor metodologiei standard este cel constituit de studiul calității vieții, pe care îl realizăm anual la ICCV, începând din 1990 (pentru un număr de ani s-au studiat eșantioane panel: aceiași subiecți, respectiv gospodării familiale).

Cercetarea calității vieții reprezintă o preocupare majoră în sociologie (la Asociația Internațională de Sociologie există un grup de lucru consacrat calității vieții și indicatorilor sociali, apar o serie de lucrări și reviste cu denumirea respectivă etc.). Această cercetare este preponderent sociologică, dar conține și elemente de natură multi- și interdisciplinară, în efortul conturării unei „imagini” cât mai complete despre domeniul respectiv (I. Mărginean, *Schiță de indicatori ai calității vieții*, 1991).

În cadrul proiectului, datele obiective de stare se combină cu date de percepție, de evaluare și de satisfacție. Avem în vedere date de natură statistică privind resursele economice ale nivelului de trai, date referitoare la condițiile de viață ale populației: habitat, locuință, înzestrarea gospodăriei cu bunuri de folosință îndelungată, proprietățile, veniturile și consumul, participarea socială și politică etc., după cum avem în vedere și evaluări ale populației privind situația personală și familială, diverse aspecte de administrație și conducere la nivel local și național, exprimarea nivelului de satisfacție globală și pe componente. În acest fel pentru anumite variabile se utilizează mai multe măsurători (pentru venit, de exemplu, sunt trei măsurători distincte: nivelul venitului – monetar și în natură, autoevaluarea gradului în care venitul permite acoperirea cerințelor de consum ale familiei, satisfacția în raport cu veniturile realizate). În același timp, datele privesc deopotrivă persoanele și grupul familial. Cercetarea implică atât analize cantitative, cât și analize calitative. În plus, avem de-a face cu un proiect de cercetare deschis. El permite dezvoltarea și pe alte componente (I. Mărginean, *Tineretul deceniului unu. Provocările anilor '90*, 1996).

Modalitatea de realizare a cercetării împreună cu structurile explicative și de interpretare alcătuiesc o **paradigmă**, chiar dacă de cele mai multe ori se are în vedere doar explicația.

Paradigmele definesc atât de mult o știință, încât la întrebarea: „Ce este sociologia?” se poate răspunde: „sociologia este ceea ce fac sociologii” (A. Inkeles, *What is sociology*, 1964). Reputatul sociolog Ion Ungureanu, dispărut atât de tânăr, a codificat într-o lucrare de excepție

o sumă de paradigme ale sociologiei, sesizând punctele tari și cele slabe ale fiecăreia, mai exact valoarea lor de cunoaștere. Nu există paradigme pe de-a întregul funcționale. Puterea lor de cunoaștere este parțială (I. Ungureanu, *Paradigme ale cunoașterii societății*, 1990).

Multitudinea de paradigme utilizate în sociologie are un impact negativ asupra **cumulativității** cunoștințelor, cerință esențială pentru orice știință. Paradigma facilitează comunicarea între adepții ei și o închide în raport cu exteriorul. Identificăm aici un motiv în plus pentru a construi punți de legătură între diversele paradigme în condițiile în care nu se poate ajunge la o singură paradigmă, ci doar la una dominantă la un moment dat. Situațiile de criză conduc la abandonarea paradigmatelor vechi și la constituirea altora. Schimbarea paradigmatelor reprezintă adevărate revoluții științifice (Th. Kuhn, *Structura revoluțiilor științifice*, 1976).

Colapsul comunismului a surprins comunitatea sociologică nepregătită să facă față nevoilor de cunoaștere și explicare a realității sociale în schimbare, pentru a se găsi soluții la gravele și presantele probleme ale tranziției. Peisajul sociologic s-a schimbat radical, dincolo de restaurarea libertății de opțiune a cercetărilor și de explozia modalităților de cercetare.

Dacă ne referim la România, temele cele mai cercetate înainte de 1989 au fost: integrarea socială și profesională, omogenizarea structurii sociale, eficiența învățământului politic și a educației socialiste. După 1989, peisajul metodologic a devenit extrem de divers, iar temele predilecte se referă la revoluție și tranziție post-comunistă, ca și la multe alte aspecte privind participarea politică, inițiativa privată, politica socială, grupurile defavorizate, migrația externă, șomajul, relațiile internaționale, administrația publică, mijloacele de comunicare în masă, partidele politice, comportamentul electoral, rolul statului în societatea modernă etc.

Efortul de integrare a diferitelor paradigme este mai mult decât necesar. Cătălin Zamfir (*op. cit.*) considera, de exemplu, că explicația cauzală și cea funcțională sunt complementare, și dezvoltă ceea ce numește **schema funcțională extinsă**.

Înainte de a se trata însă astfel de probleme, se impune să detaliem conținutul metodologiei cercetării sociologice. Aceasta ne și propunem să realizăm în paginile următoare.

Recomandări pentru studiu

1. De aprofundat modelele metodologice clasice. Ele vor constitui puncte de reper pentru activitatea ulterioară.
2. De analizat implicațiile diferitelor orientări metodologice în raport cu cerința unei cât mai bune cunoașteri a vieții sociale.

Bibliografie selectivă

- Bădescu, I., 1994, *Sociologia eminesciană*, Editura Porto-Franco, Galați.
- Durkheim, É., 1974, *Regulile metodei sociologice*, Editura Științifică, București ; 1993, *Despre sinucidere*, Editura Institutului European, Iași.
- Mills, C.W., 1974, *Imaginația sociologică*, Editura Politică, București.
- Stahl, H.H., 1974, *Teorie și practica investigațiilor sociale*, vol. I, Editura Științifică, București.
- Ungureanu, I., 1990, *Paradigme ale cunoașterii societății*, Editura Humanitas, București.
- Vlăsceanu, L., 1982, *Metodologia cercetării sociologice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Weber, M., 1994, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, Editura Humanitas, București.
- Zamfir, C., 1987, *Structurile gândirii sociologice*, Editura Politică, București ; 1999, *Spre o paradigmă a gândirii sociologice. Texte alese*, Editura Cantes, Iași).

2. CONȚINUTUL METODOLOGIEI DE CERCETARE SOCIOLOGICĂ

2.1. Definirea metodologiei

Prin **metodologie** se desemnează știința efectuării cercetării. Denumirea provine de la cuvintele grecești *methodos* = „drum, cale” și *logos* = „știință”. Este vorba de o **disciplină generală în care se dezvoltă modalitățile de realizare a cunoașterii științifice și privește ansamblul elementelor care intervin în cercetarea vieții sociale**. Inițial, prin metodologie s-a înțeles doar logica cercetării (I. Fawcett, F. Downs, *The Relationship of Theory and Research*, 1992). Accepția actuală tinde să confere metodologiei statutul de ramură a filosofiei științei, strâns legată de epistemologie, deși încă nu se poate vorbi de o metodologie generală. Există doar metodologii particulare, cum este și metodologia cercetării sociologice (L. Vlăsceanu, C. Zamfir [coord.], *Dicționar de sociologie*, 1993).

Pentru a-și putea îndeplini funcția, metodologia cercetării sociologice cuprinde, deopotrivă, **definirea adecvată a domeniului studiat, o serie de principii și reguli de desfășurare a investigațiilor, instrumentarul de lucru pentru culegerea și analiza datelor, criterii de certificare a calității rezultatelor, strategiile explicației și construcției teoretice, integrarea teoriilor particulare în teorii mai generale, precum și trecerea la reflecția filosofică** (fără de care procesul cunoașterii nu este complet).

În accepția extinsă, metodologia este definită ca un domeniu al epistemologiei. Se realizează o evaluare filosofică a tehnicilor, respectiv aspectele conceptuale, teoretice și de cercetare ale cunoașterii. În schimb, în accepția cea mai restrânsă, metodologia trimite doar la tehnicile și strategiile angajate în manipularea datelor, fără a se pune problemele validității și ale adecvării cercetării (D. Jary, J. Jary, *Collins Dictionary of Sociology*, 1991).

Într-adevăr, în practica sociologică se întâlnesc, așa cum s-a constatat în paginile anterioare, modalități variate de realizare a cercetărilor, în ultimă instanță metodologii diferite. Principala sursă de variație o constituie **concepția teoretică**, în funcție de care sunt elaborate definițiile obiectului studiat. Pe de altă parte, asistăm la un proces de acumulare în timp (prin critica sistemelor sociologice, a practicii de lucru) și la formularea de prescripții în legătură cu realizarea cercetărilor, în condiții de diversitate opțională referitoare la abordările concrete.

Se poate spune însă că, în activitatea de cunoaștere pe care o realizează diferiți cercetători, se ignoră adesea părți mai mici sau mai mari din conținutul metodologiei.

Nu întâmplător deci metodologia devine și un criteriu de analiză a unui sistem sociologic și, evident, a unei cercetări particulare, pentru a se putea evidenția acuratețea procesului prin care sunt obținute rezultatele și cărora li se conferă statutul de cunoștințe.

O abordare în acord cu nevoile complexe ale cunoașterii științifice presupune conceperea metodologiei de cercetare pe câteva mari componente, respectiv : una **teoretică**, a teoriei referențiale și a normativității metodologice, o alta **metodică**, a strategiilor, metodelor, tehnicilor, procedeeleor și instrumentelor de lucru ; și, în fine, una de natură **epistemologică**, de evaluare a rezultatelor cercetării și a construcției teoretice, în ultimă instanță de certificare a statutului științific al sociologiei.

2.2. Teoria referențială și normativitatea metodologică

Teoria referențială îndeplinește rolul de ghid al cercetării atât în fazele de pregătire a cercetării, prin sistemul conceptual specific de analiză a domeniului, de abordare a ipotezelor, indicatorilor și a modelelor de cuantificare și măsurare, cât și în fazele de realizare și finalizare referitor la interpretare, explicare, comunicare și chiar receptare a rezultatelor, precum și la integrarea lor la niveluri superioare de generalizare. Ea poate fi și o sursă de derivare a altor cunoștințe.

Ne putem întreba dacă nu ar fi mai bine să nu se facă vreo trimitere teoretică atunci când se elaborează proiectul de cercetare, pentru a nu „influența” cunoașterea. În realitate, o astfel de opțiune nu ar putea fi urmată.

C. Popa atrăgea atenția că nu există o cunoaștere empirică pură (C. Popa, *Teoria cunoașterii*, 1972). Cercetătorul se apropie de obiectul său de studiu utilizând o serie de termeni, deci elemente teoretice. Refuzul inițial al teoriei se dovedește a fi însă mult mai păgubos din perspectiva acurateței procesului de cunoaștere. Într-o astfel de strategie influența prejudecăților devine mai mare. Tocmai de aceea este îndeobște acceptat faptul că poți cerceta numai ce ai definit și cunoști deja, beneficiind de utilizarea rezultatelor altor cercetări.

În condițiile în care pentru un domeniu anume nu s-a conturat încă o teorie sau cea existentă este considerată nesatisfăcătoare, revine cercetătorului rolul de a schița o astfel de teorie, fie și la nivelul unor explicații ipotetice. Oricum, el trebuie să construiască un cadru teoretico-metodologic suficient de articulat pentru efectuarea cercetării.

La rândul său, cercetarea empirică îndeplinește mai multe funcții teoretice asupra cărora a atras atenția R. Merton. Cercetarea **inițiază** teorii, le **reformulează**, le **reorientează** sau le **clarifică** pe cele existente (R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, ediția 1968). Prin urmare, cercetarea empirică nu are doar rolul de a testa o ipoteză. Prin observarea unui fapt aberant, printr-o descoperire neașteptată, întâmplătoare (serendipitate), se ajunge la formularea de ipoteze noi, la teorii noi, la corectarea și/sau dezvoltarea celor vechi. Modalitățile noi de cercetare îmbogățesc cunoașterea. La rândul lor, datele culese în cercetare facilitează explicația, dar și elaborarea de noi scheme conceptuale pentru alte cercetări.

Cât privește **normativitatea** metodologică, ea constituie un set de reguli ale unei bune cercetări. Normativitatea poate fi văzută, deopotrivă, ca fiind destinată să realizeze un inventar de probleme ce trebuie rezolvate în efectuarea unei cercetări, precum și ca proceduri de rezolvare, respectiv **cum** să se acționeze. Însușirea și respectarea acestor cerințe diferențiază un specialist de un amator. Normativitatea nu trebuie însă să

îngrădească creativitatea, imaginația cercetătorului, ea doar îl orientează pentru evitarea erorilor și a „simplificărilor” care îl îndepărtează de o bună cunoaștere.

De reținut însă că simplificările de acest tip nu sunt doar opera neprofesioniștilor, ele sunt practicate și de către o parte dintre cei care se pretind profesioniști, fie ca urmare a opțiunii pentru anumite școli sociologice deficitare metodologic, fie ca urmare a ignorării cu bună știință a cerințelor pe care le consideră împovărătoare, eventual lipsite de eficiență. Așa cum arată și I. Iordăchel, într-o lucrare de pionierat în România, publicată după reluarea învățământului sociologic, existența metodelor de cercetare ca atare nu asigură în mod automat cunoașterea autentică. Este nevoie de o metodologie care să pună în relație cercetarea cu teoria și cu seria de criterii de aplicare a metodelor (I. Iordăchel, *Introducere în sociologie*, 1974). Tot astfel, S. Chelcea se referă la unitatea dintre înțelegere și explicație, dintre teoretic și empiric, dintre cantitativ și calitativ, dintre constatare și evaluare (S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *Cercetarea sociologică. Metode și tehnici de cercetare*, 1998). Se pot adăuga multe alte principii și reguli, cum ar fi: îmbinarea inducției cu deducția, a analizei cu sinteza, raportarea părții la ansamblul din care face parte, surprinderea genezei și evoluției faptelor sociale, identificarea relațiilor cauzale și a celor funcționale dintre fapte, fenomene și procese sociale, ținând cont, totodată, de caracterul probabilist al determinării, de rolul întâmplării etc. Prin conceperea normativității metodologice se lasă o largă libertate cercetătorului pentru a decide cum să realizeze o cercetare. Totodată, se insistă asupra unor interdicții. Cercetătorul **nu** trebuie: să supună oamenii la experimente degradante; să provoace fenomene negative, disfuncționale; să facă rău cuiva; să participe la acte imorale sub pretextul cunoașterii lor; să folosească informațiile obținute împotriva celor care le-au furnizat, împotriva altora sau în favoarea sa. Totodată s-au elaborat coduri deontologice ale asociațiilor sociologice, de sondaje și marketing, în care se insistă asupra normelor profesionale de efectuare a cercetărilor. Se solicită o calificare adecvată în domeniu, corectitudine și obiectivitate (Asociația de Sociologie din România a elaborat un asemenea cod).

2.3. Metode, tehnici, procedee și instrumente de cercetare

În practica sociologică, se folosește adesea termenul „metodă” pentru orice element care prescrie un mod de a acționa în efectuarea unei cercetări. Astfel, prin „metodă” se ajunge să se desemneze atât o procedură relativ simplă de lucru, cât și elemente mai generale, inclusiv cele de tipul strategiei de cercetare, sau chiar cercetarea ca atare. Pe de altă parte, se întâlnește sintagma „metode și tehnici de cercetare”, evitându-se o distincție tranșantă între cele două elemente, ca urmare a legăturii indisolubile dintre ele. Totodată, atunci când sunt aplicate separat, nu o dată se atribuie alternativ cele două denumiri. Fără a încerca să impunem o convenție, considerăm totuși că există criterii pentru diferențierea metodei de tehnică. Le putem distinge, în primul rând, ca ierarhizare, metoda fiind mai complexă decât tehnica. O metodă poate cuprinde mai multe tehnici, deși într-o cercetare anume o metodă este aplicată printr-o singură tehnică.

În enumerarea metodelor de cercetare vom avea în vedere o clasificare restrictivă și ierarhizată. Este vorba de a se evidenția mai întâi modalitatea generală de lucru, care corespunde și naturii surselor de informare: oamenii, realitatea socială în desfășurare, documentele sociale, în sensul că pentru fiecare sursă s-a dezvoltat cel puțin o metodă de cercetare. La rândul lor, metodele se diferențiază pe tipuri. Acestea sunt și mai frecvent numite tehnici. Dar ele concretizează metoda de abordare, iar procedeul ne apare ca o particularitate a tehnicii în aplicarea instrumentelor de cercetare. Dacă urmărim raționamentul schițat, între metode vom enumera observația, experimentul, ancheta și analiza documentară.

Observația corespunde modalității de urmărire a unui eveniment în desfășurarea lui; **experimentul** este o observație provocată, el presupune exercitarea unui control asupra variabilelor studiate. **Analiza documentară** privește tratamentul aplicat informațiilor conținute în documente; **în ancheta sociologică** are în vedere culegerea de informații pe calea convorbirii cu subiecții. Ca tipuri ale acestor metode enumerăm aici:

observația externă și observația participativă ; experimentul natural și experimentul artificial, experimentul de teren și experimentul de laborator ; analiza statistică și analiza de conținut ; respectiv ancheta demografică, socio-economică, anchete de marketing, sondajul de opinie publică, ancheta de audiență.

Se întâlnesc însă adesea expresii de tipul „tehnica observației” și a „experimentului”, „tehnica analizei de conținut” și a „anchetei”, pe considerentul că o metodă de cercetare se definește prin tehnicile pe care le subsumează, prin modalitățile concrete de lucru. Diferențierea lor este însă funcțională (prin atenționarea că există mai multe tehnici de anchetă, de exemplu). Nu este deci suficient să se spună că se utilizează ancheta. Trebuie să se precizeze tipul de anchetă, tehnicile și procedeele utilizate la un moment dat. Interviuul este o tehnică de anchetă, de culegere pe cale verbală a informațiilor de la subiecți ; procedeul de lucru poate fi unul ce se desfășoară pe bază de chestionar sau pe baza unui plan de convorbire (ghid de interviu).

Confuzia de evitat este însă de altă natură, și anume reducerea cercetării sociologice la o metodă de lucru și, cu atât mai puțin, la o tehnică, la un procedeu sau instrument. Acest fapt se produce mai ales prin considerarea anchetei drept singura metodă și chiar singurul tip de cercetare sociologică. Or, nu toată practica de cercetare poate fi redusă la anchetă și la chestionar. Sunt domenii în care ele sunt adecvate și sunt absolut necesare și domenii în care nu sunt necesare, domenii în care nu sunt adecvate sau sunt chiar contraindicate.

Recurgerea la o modalitate sau alta de cercetare ține deci de adecvarea ei la specificul domeniului și la obiectivele urmărite. După cum se observă, numărul metodelor de cercetare este relativ mic. Respectarea cerinței adecvării privește toate elementele, fie acestea metode, tehnici și procedee de lucru, fie forme de instrumente de cercetare. Un al doilea principiu se referă la utilizarea mai multor metode, tehnici, procedee și instrumente în studiul aceluiași domeniu. Acest fapt dă posibilitatea să se combine ceea ce spun oamenii cu ceea ce fac. Este vorba de principiul **triangulării**.

Combinarea metodelor, tehnicilor, procedeeleor și instrumentelor conduce la conturarea unor **strategii de cercetare**. Acestea, la rândul lor, în marea lor diversitate, dau conținut la ceea ce merită a fi denumit **cercetare sociologică**.

Pentru Delbert Miller cercetarea sociologică cunoaște trei direcții (**modele**), în funcție de natura problemei, scopul cercetării, teoria ghid și **tehnicile** adecvate, respectiv cercetarea **fundamentală** (pură), **aplicativă** și **evaluativă** (D. Miller, *Handbook of Research Design and Social Measurement*, 1991). Cercetarea fundamentală, a cărei metodologie are **valoare** generală, are ca obiectiv obținerea de cunoștințe noi și dezvoltarea **teoriei**. Cercetarea aplicativă este orientată spre analiza problemelor **sociale** și spre determinarea de soluții pentru rezolvare (contribuție la **fundamentarea** procesului decizional). În fine, cercetarea evaluativă constă în determinarea efectelor diferitelor acțiuni întreprinse în societate (**evaluarea** de impact și evaluarea normativă).

Dacă luăm în discuție strategiile de cercetare socială, vom distinge :
a) strategii experimentale și neexperimentale ; b) comparative și non-comparative ; c) cu o singură metodă sau cu mai multe metode ; d) studii de caz (monografii) sau ale fenomenelor de masă ; e) longitudinale și transversale ; f) cu interacțiunea cercetător – subiect (obtrusivă) și fără interacțiune ; g) interactivă (se conferă un rol activ subiectului în definirea cercetării) și noninteractivă. Am lăsat la urmă o clasificare a strategiilor din perspectiva cuplului **calitate – cantitate**, ca fiind, **poate**, cea mai controversată.

Disputa a început-o Znaniecki și Lundberg (Julia Brannan [ed.], *Mixing Methods : Qualitative and Quantitative Research*, 1993). Znaniecki este autor împreună cu I.W. Thomas al celebrei lucrări *Țăranul polonez în Europa și America* (1918-1920), bazată pe documente personale (scrisori). Znaniecki cerea însă într-o lucrare ulterioară (*Metoda sociologiei*, 1934), ca sociologia să fie doar calitativă, și a respins empirismul, sub forma operaționalismului promovat de Lundberg, ceea ce era pe deplin îndreptățit, deoarece acesta din urmă punea semnul egalității între operația empirică și concept.

Operaționalismul nu a făcut carieră în sociologie, dar disputa calitativ – cantitativ a continuat. Pe de o parte, modelul cantitativ s-a afirmat treptat datorită prestigiului câștigat de tratamentul matematic al datelor sociale. La rândul lor, diferite comenzi de cercetare din partea unor beneficiari pentru studii electorale, de audiență mass-media, de marketing au accentuat caracterul cantitativist, iar studiile calitative au fost marginalizate o vreme. Acum asistăm la un „atac” împotriva studiilor cantitative.

Pentru Julia Brannan, strategiile cantitative și calitative se diferențiază pe baza tipului de inducție: inducția enumerativă (câte și ce fel de persoane au o caracteristică găsită într-o cercetare pe bază de eșantion) și inducția analitică (teoria se formulează pe măsura analizei de noi cazuri). În prima strategie, se dorește măsurarea și generalizarea, se fac abstractizări prin generalizare (modelul tip de cercetare este ancheta de opinie publică). A doua strategie generalizează prin abstractizare (este favorizat studiul de caz). Analiza calitativă nu este interesată de răspândirea unui fenomen, se urmărește elucidarea contextului, sensibilitatea la proces din punctul de vedere al subiectului. Cele două strategii, consideră Brannan, sunt întemeiate ca urmare a structurii duale, macro și micro, a socialului. Or, aceste niveluri diferite nu pot fi surprinse prin aceeași metodă. Se utilizează metode diferite și se are în vedere combinarea lor în funcție de importanța pentru proiect, coordonarea în timp etc. (J. Brannan, *op. cit.*).

Caracteristicile cercetărilor cantitative și ale celor calitative sunt analizate și de Alan Bryman. El crede că, în timp ce cercetarea cantitativă se inspiră din modelul științelor naturii și din anumite principii ale pozitivismului, cercetarea calitativă se inspiră din tradiții, iar modelul de lucru este cel al etnografului. Acesta din urmă cercetează evenimentele, acțiunile, valorile și normele din perspectiva persoanelor studiate: vede prin ochii celor studiați. Totuși, etnograful nu poate urma în totalitate o astfel de regulă și nici nu dorește, deoarece astfel și-ar pierde orice inițiativă în cercetare (Alan Bryman, *Quantity and Quality in Social Research*, 1988).

Deși sunt diferențe sesizabile între abordarea cantitativă și cea calitativă, există un temei suficient pentru a nu se admite producerea

unei rupturi între ele doar pentru că se diferențiază prin anumite tehnici, procedee și instrumente de lucru, dar care aparțin totuși de aceleași metode de cercetare. Așa cum vom constata în continuare, în cercetarea „cantitativă” se utilizează ca tehnică interviul structurat, iar în cea „calitativă” se utilizează interviul nestructurat, ca tip de metodă făcându-se apel la observația externă, respectiv la observația participativă. Nevoia de cunoaștere cât mai adecvată a realității sociale ar trebui să conducă la combinarea celor două strategii (ceea ce nu este totuși întotdeauna la îndemână). Prin urmare, este de așteptat ca unele cercetări să fie mai pronunțat calitative, iar altele mai pronunțat cantitative, dar nu este de acceptat ca ele să fie exclusiv cantitative sau exclusiv calitative, pentru că vor fi unilaterale.

Cu atât mai puțin sunt justificate încercările de opunere a celor două strategii (ele nu pot funcționa ca alternative) sau de ierarhizare de principiu, fie prin supralicitarea exprimărilor cantitative și utilizarea calculului matematic, fie prin invocarea subiectivității în abordările calitative.

Cerința de a studia socialul și din perspectiva subiectului are, înainte de toate, valoare prin faptul că astfel cercetătorul este oprit să atribuie subiecților săi sentimente, trăiri pe care aceștia nu le exteriorizează. Totodată este însă total neîntemeiat să se considere că socialul poate fi explicat doar pe baza acestor sentimente individuale. De asemenea, trebuie admis că analizele cantitative sunt inerente cunoașterii, fiind în același timp evident că un model de calcul, fie el oricât de sofisticat, este inefficient dacă nu este plasat într-o construcție explicativă, prin care să se ia în considerare natura fenomenului studiat la un moment dat. Cunoașterea unei formule nu califică pe cineva ca sociolog. El trebuie să cunoască mai întâi obiectul său de analiză, respectiv societatea umană.

Dacă studiile calitative contribuie în mod hotărâtor la evidențierea naturii fenomenelor, dar rămân, în general, la un nivel descriptiv, cele cantitative permit **determinarea parametrilor** specifici manifestărilor acestora, frecvență, intensitate, probabilitate etc.; în ultimă instanță, interdependența determinărilor calitative și a celor cantitative este mai mult decât evidentă.

Disputa de care discutăm aici trece, așa cum am văzut, dincolo de terenul sociologiei. Opunerea cercetării calitative celei cantitative vine mai ales din partea etnografilor, antropologilor, a unor psihologi sociali și analiști politici, care adesea tratează teme sociale la „concurrentă” cu sociologii, după cum și aceștia „invadează” alte teritorii.

Se ignoră aici relativitatea granițelor dintre științele sociale și faptul că metodele de cercetare trebuie adecvate domeniului studiat. În orice împrejurare se impune promovarea unei metodologii sociale unitare, dat fiind faptul că nu sunt îndreptățite granițe rigide între disciplinele implicate, iar variantele calitative ale metodelor de cercetare nu sunt mai adecvate în antropologie decât în sociologie, doar temele abordate mai frecvent îl îndreaptă pe antropolog să aleagă mai des strategii preponderent calitative, după cum sociologul pare a favoriza strategiile cantitative.

Mai este și un aspect de natură tehnică și financiară care poate să conducă la formularea unor opțiuni unilaterale. Cercetările cantitative sunt respinse pe considerentul costurilor foarte mari comparativ cu cele calitative. De asemenea, primele necesită cel mai adesea echipe de cercetare, pe când ultimele se pot realiza de unul singur și permit manifestarea individualității cercetătorului, a eventualei înclinații speculative etc.

Din punctul nostru de vedere, contează mai mult natura informațiilor de care avem nevoie la un moment dat, fie că sunt cantitative sau calitative, și dezvoltarea unor modalități adecvate de cercetare atât pentru înțelegerea datelor, cât și pentru analiza lor (a se vedea măsurarea socială).

2.4. Ipoteză, explicație și construcție teoretică în sociologie

Sub titlul de mai sus sunt reunite trei elemente ale cunoașterii aflate, așa cum am menționat deja, într-o strânsă legătură, încât s-ar putea spune că avem de-a face cu una și aceeași problemă abordată la momente diferite ale procesului de cunoaștere, ceea ce ne trimite la trei discipline diferite. Dacă ipoteza este tratată ca o problemă de metodologie, explicația aparține mai degrabă paradigmelor, iar construcția teoretică este obiectul

epistemologiei. Tocmai de aceea, în prezentarea succintă pe care o realizăm aici, ne vom referi cu precădere la ipoteză, deși alegem explicația ca punct de pornire, deoarece ea reprezintă punctul de referință.

2.4.1. Explicația

Într-adevăr, explicația constituie obiectivul central al activității de cunoaștere. Se poate spune fără a exagera că o cunoaștere adecvată într-un domeniu sau altul se realizează în măsura în care se ajunge la explicații cu un înalt grad de întemeiere și care să permită **înțelegerea specificului** domeniului respectiv. Explicația este un elaborat (o construcție) prin care un eveniment sau un fenomen devin inteligibile prin identificarea cauzelor, a naturii, a interrelațiilor etc. (D. Jary, J. Jary, *op. cit.*). Se observă că explicația este o relație. Fenomenul explicat poartă denumirea de **explanandum**, iar elementul explicativ se numește **explanans**.

În acord cu concepția privind specificitatea socialului, se insistă asupra faptului că dacă în științele naturii explanansul este alcătuit din legi și teorii explicative, în științele sociale poate fi vorba și de semnificațiile atribuite de actorii sociali sau de raționamente ale acestora. Spre deosebire de atomi, cu care sunt uneori comparați, oamenii, în calitate de membri ai unei societăți, vorbesc, iar acest lucru nu poate fi ignorat de cercetătorul social, oricât de decis ar fi să realizeze o cercetare „obiectivă”, „neutră”, „din exterior” etc. Practic, în sensul strict al cuvântului, pozitivismul, ca model explicativ al comportamentelor umane este o utopie.

Celelalte obiective posibil de urmărit în cercetare, cum ar fi **descrierea, evaluarea, predicția și/sau acțiunea**, sunt atinse în funcție de calitatea explicației. Descrierea de fapte și evenimente sociale este doar o primă fază a procesului de cunoaștere, chiar dacă poate fi nominalizat și ca obiectiv distinct (cercetări descriptive). La fel evaluarea, deși poate constitui un obiectiv simplu, realizarea ei presupune cunoașterea domeniului evaluat.

Descrierea și evaluarea pot fi înțelese doar atunci când se dispune de explicații adecvate ale realității. Este vorba de explicații obținute anterior

efectuării cercetării descriptive. Cât privește predicția privind relațiile dintre fenomene, evoluția lor viitoare, impactul asupra colectivităților umane, ca și acțiunea, este evident că aceasta se bazează pe explicație. În acest sens, putem acorda un credit considerabil afirmației potrivit căreia **cercetăm numai ceea ce cunoaștem**. Pentru a efectua o cercetare, sociologul are nevoie de un minim de cunoștințe despre fenomenul studiat. Dacă acesta este cu totul nou, înainte de cercetarea propriu-zisă, prin documentare prealabilă și cercetare pilot, se obțin cunoștințele minime necesare.

În continuare se pune problema să luăm act de modul în care sociologul ajunge să formuleze explicațiile și în ce termeni le realizează. Pentru elucidarea acestor aspecte, vom aduce în atenție celelalte două elemente de maximă importanță pentru cunoaștere, respectiv **ipoteza și construcția teoretică**.

Din analiza proiectului de cercetare observăm că, în activitatea de pregătire, explicația este formulată ca ipoteză: o explicație plauzibilă (verosimilă) referitoare la relațiile dintre fenomenele studiate. Totodată, avem de-a face cu o teorie potențială, iar prin verificarea ipotezei se ajunge la teoria propriu-zisă.

A. Mihu denumeste întreg acest proces „pulsatie propozițională” (A. Mihu, *ABC-ul investigației sociologice*, vol. II, 1973).

Schema analizată aici este mai explicită în cazul cercetărilor empirice, dar ea intervine și în cercetarea teoretică. De asemenea, ea este mai explicită în abordările preponderent cantitative, experimentale, decât în cele preponderent calitative, neexperimentale. Dacă ar lipsi însă în totalitate într-un demers de cunoaștere, ar fi greu de acceptat că avem de-a face cu o întreprindere de natură științifică.

Evidențierea acestei scheme nu sugerează un demers de cercetare în care elementele de sosire sunt simple transformări ale celor de plecare, devenite de această dată explicații și teorii propriu-zise (validate într-o formă sau alta). Adesea, cercetătorul trebuie să-și reformuleze ipotezele pe parcurs, să introducă în cercetare noi ipoteze, să le abandoneze pe cele vechi dovedite neadecvate, false.

2.4.2. Ipoteza

În discuția asupra ipotezelor, se disting **ipotezele de cercetare de teoria-ipotetică**. Aceasta din urmă este o explicație care ține efectiv locul unor teorii și este adoptată în domenii în care nu se poate ajunge la teorii veritabile prin ipoteze de cercetare verificabile. Teoria-ipotetică se bazează pe anumite raționamente și ar trebui să reprezinte cea mai bună opțiune explicativă într-un domeniu sau altul. Semnificația ei rezidă exclusiv în puterea explicativă. Pornind de la o teorie-ipotetică se obțin explicații acceptabile ale domeniului. Teoria-ipotetică este menținută atât timp cât nu există o explicație mai bună în domeniul respectiv. Sunt și situații când se înregistrează teorii-ipotetice concurente. Teoriile-ipotetice sunt acceptate și în științele naturii: originea universului (teoria Kant-Laplace), originea vieții pe pământ (teoria Oparin) etc.

Dacă ne referim la științele sociale, teoriile-ipotetice iau forma unor opțiuni „explicative” fundamentale, iar contrazicerile dintre ele sunt aproape o regulă.

Între teoriile-ipotetice considerate ireconciliabile se pot enumera evoluționismul, pe de o parte, creaționismul, pe de altă parte. Totuși, se constată că cercetătorul unui anumit fenomen social nu are nevoie să implice explicații bazate pe astfel de teorii-ipotetice foarte generale. Ele aparțin mai degrabă discursului filosofic, reflecției ideologice decât teoriei sociale.

Cât privește **ipotezele de cercetare**, acestea, la rândul lor, pot fi situate la diferite niveluri de generalitate. Ipotezele **generale** nu sunt direct testabile empiric. Pentru testarea empirică sunt derivate ipoteze mai puțin generale, până se ajunge la **ipotezele de lucru** testabile empiric. Primele mai sunt denumite ipoteze **teoretice**, iar ultimele ipoteze **empirice**, deși orice ipoteză este elaborată într-o formă teoretică. În ultima grupă sunt reținute însă numai explicațiile care privesc relațiile empirice dintre fenomene.

Ipotezele empirice iau forma unor implicații logice: „dacă X, atunci Y”, „Cu cât crește (descrește) X, cu atât crește (descrește) Y”. Prin ipoteze se pot formula explicații cauzale sau funcționale.

În procesul verificării ipotezelor empirice sunt derivate o serie de **ipoteze statistice**, prin care variabilele sunt supuse analizelor comparative, de asociere, corelație, regresie etc. M. Grawitz (1972) distinge pe această bază ipoteze de uniformitate, de corelații empirice și de relații dintre variabile analitice (*apud* S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *op. cit.*).

Verificarea ipotezelor reclamă efectuarea unor tipuri specifice de cercetare pentru a se putea obține informația relevantă. De exemplu, pentru testarea ipotezei „Cu cât originea socială a unor persoane se situează mai jos pe scala prestigiului social, cu atât mai frecvent persoanele respective își vor ascunde proveniența și se vor orienta spre alte grupuri sociale”, este adecvată și o simplă analiză corelațională a datelor obținute într-o anchetă. În schimb, pentru testarea ipotezei „Cu cât crește gradul de expunere la mesaje tolerante, cu atât crește și frecvența comportamentului de această categorie în rândul unei populații”, este necesară montarea unui experiment, prin care să se urmărească relația dintre informație și schimbarea atitudinal-comportamentală.

În plus, dat fiind specificul ipotezelor, prima are șanse de a fi confirmată pe colectivități relativ mari, cea de-a doua însă ar putea fi confirmată doar pentru anumite grupuri de populație.

Pentru analiza teoretică a ipotezelor se face apel la calculul propozițiilor. Acesta a fost construit de B. Russell ca teorie a implicației și apoi dezvoltat de Lukasiewicz și Tarski sub denumirea de calcul extins al propozițiilor (Gh. Enescu, *Dicționar de logică*, 1985). Relația dintre cei doi termeni ai implicației antecedent (P) și consecvent (Q) este analizată prin funcțiile logice.

Acestea din urmă pot lua valoarea adevărat (A) și fals (F). Rezultă o matrice de tipul :

P	Q	$P \rightarrow Q$
A	A	A
A	F	F
F	A	A
F	F	A

Valorile logice sunt adevărate în trei ipostaze și false numai în una.

Se observă că adevărul implică numai adevăr, dar este implicat de orice. Falsul implică orice, dar este implicat numai de fals. S. Chelcea arată că negarea implicației se poate face doar printr-o conjuncție: antecedent adevărat, consecvent fals, și nu prin confirmarea altei ipoteze (S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *op. cit.*).

Conținutul informativ al unei propoziții depinde de numărul situațiilor în care aceasta este falsă. Pe primul loc se află conjuncția, cu o singură funcție adevărată (P adevărat și Q adevărat) și trei valori false, urmează echivalența, cu două valori false (când P și Q au valori de adevăr diferite), și apoi implicația și disjuncția, cu o singură valoare falsă (pentru implicație, când P este adevărat și Q fals, iar pentru disjuncție, când ambele variabile sunt false).

Toate aceste formulări orientează activitatea de testare empirică a ipotezelor, dar contribuie și la obținerea unei coerențe adecvate a discursului, prin eliminarea contrazicerilor (vom reveni asupra ipotezelor cu ocazia prezentării etapelor proiectului de cercetare).

2.4.3. Tipuri de explicație în sociologie

În dicționarul Collins, citat anterior, se enumeră mai multe tipuri de explicații, fiecare putându-se realiza, la rândul ei, în forme multiple sub influența orientărilor teoretico-metodologice promovate: **cauzală** (identificarea cauzei unui eveniment); **deductivă** (explicația urmează logic dintr-o generalizare a unei legi); **probabilistă**; de specificare a **înțeleșului** (*meaningful explanation*) și a **scopului** (*purposive explanation*), când un eveniment este explicat prin motivațiile, dorințele, intențiile actorilor; **funcțională**; **evoluționistă sau ecologică** (persistența unui sistem social se explică prin adaptarea la mediu); **teleologică** (în care sunt luate ca explicații scopurile și nu cauzele).

Toate aceste tipuri de explicații sunt elaborate în limbajul natural, pentru unele însă este posibilă transpunerea într-un set de propoziții interrelate, inferențe deductive sau nondeductive.

În continuare ne vom opri asupra explicației **deductive**, inclusiv varianta **cauzală**.

M. Bunge, *Cercetarea științifică* (1967), tratează explicația ca inferență **ipotetico-deductivă**. Ea presupune generalizarea și informația științifică (apud A. Mihu, *ABC-ul investigației sociologice*, vol. II, 1973).

$\{b, c\} \rightarrow E$, unde b și c sunt explanans-ul („ b ” o generalizare și „ c ” o circumstanță), E este explanandum, iar \rightarrow simbolizează o explicație rațională.

Prin acest tip de explicație se deduce o consecință logică din propoziții științifice: Mediul social în care trăiesc tinerii influențează comportamentele acestora (G), Tinerii care trăiesc într-un mediu delinquent (C) pot comite ei înșiși acte delictive E . De observat că formularea conclusivă este una de tip probabilist în cazul comportamentelor umane.

Explicația **deductiv-nomologică**, dezvoltată de C. Hempel (*Filosofia științelor naturii*, 1966), presupune restricții suplimentare, deoarece introduce legile generale ca bază a explicației. Propozițiile referitoare la faptele particulare și legile implicate sunt generalizări obținute în urma unor cercetări empirice. Reprezentarea simbolică ia forma C_1, C_2, \dots, C_n

$$\frac{L_1, L_2, \dots, L_n}{E}$$

Inferența **nondeductivă** se referă la trecerea de la o propoziție de un anumit nivel de generalitate la o propoziție de un nivel mai ridicat de generalitate sau de la o propoziție la alta situate la același nivel de generalitate (A. Mihu, *op. cit.*). Prin inferența inductivă se trece de la instanțe particulare la generalizări de nivel scăzut. Inferența de tip inductiv poate avea forma statistică sau nestatistică. Generalizarea statistică reprezintă trecerea de la datele de eșantion la valorile variabilelor în colectivitatea totală, în schimb, specificarea statistică exprimă trecerea inversă, de la colectivitate la un subgrup (eșantion).

Achim Mihu atrăgea atenția, urmărindu-l pe K. Popper, că inducția și deducția nu sunt radical diferite. Ele se aseamănă prin aceea că sunt forme de inferență și se deosebesc prin formele specifice de realizare. Mai mult, inducția și deducția se presupun reciproc. În testarea ipotezelor nu poate fi urmată în exclusivitate inferența inductivă. De cele mai multe ori inducția este incompletă, așa că se produce un salt, de la „unii” la

„toți”. Aceste generalizări empirice se realizează cu un anumit grad de valabilitate. Se înregistrează o ambiguitate epistemică a explicației statistice, demonstrează S. Chelcea. Dacă o relație se produce cu o anumită probabilitate din cazuri, atunci pentru restul cazurilor nu se poate decide (S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *op. cit.*).

Nici **explicația cauzală** nu este în afara controverselor. În fapt, ea constituie un alt element de ruptură între orientările metodologice. Cercetarea socială nu se poate totuși dispensa de cunoașterea cauzelor diferitelor fenomene, mai ales că adesea se dorește să se intervină la nivelul acestora, fie pentru a stopa (diminua) unele dintre efectele lor negative, fie pentru a se stimula evoluțiile pozitive într-un domeniu sau altul de interes.

Explicația cauzală este o formă a explicației deductiv nomologice (se bazează pe legi de succesiune (A. Mihu, *op. cit.*). Ea ia formă $X \rightarrow Y$, „X determină pe Y”, unde „X” este variabila cauzală (independentă, explicativă), iar „Y” este variabila efect.

Critica se referă la tratarea cauzalității doar ca analiză corelațională. Or, corelația nu este o dovadă a cauzalității. Printr-o astfel de procedură se ajunge să se confunde cauzele cu factorii asociativi ai fenomenului analizat. Trebuie precizat însă că, înainte de toate, cauzalitatea este o problemă teoretică. Relația de cauzalitate se definește și apoi este cercetată. Pentru aceasta sunt avute în vedere caracteristicile cauzalității sociale (Gh. Enescu, *Dicționar de logică*, 1985):

- a) cauza precedă efectul. Fenomenul cauză se manifestă înaintea manifestării fenomenului efect. Pentru a se produce fenomenul efect trebuie să înceapă să se producă fenomenul cauză. Cele două fenomene coexistă într-un interval de timp. Cauza se manifestă observabil, în principiu înainte de manifestarea efectului (chiar dacă noi le observăm a fi concomitente), iar acesta din urmă se poate manifesta și după stingerea cauzei;
- b) relația cauză – efect este ireversibilă (asimetrică);
- c) cauza nu este identică cu efectul (ireflexivitatea);
- d) orice fenomen are o cauză;
- e) orice interacțiune are un efect;

- f) cauzalitatea este tranzitivă, A determină pe B și B determină pe C, rezultă că A determină pe C, în condițiile în care numai B singur este cauza lui C;
- g) este imposibil să fie cauză și să nu fie efectul (cauza poate fi unică sau alcătuită dintr-un nex causal);
- h) dacă variază cauza, variază și efectul;
- i) dacă nu este efectul, nu este cauza.

Revenind la planul general al analizei, este de observat că însuși statutul variabilelor este adesea dificil de atestat, întrucât cele două variabile interacționează (asimetrie dublă $X \rightarrow Y$ și $Y \rightarrow X$).

În analiza relației dintre vârstă și opțiunea politică, de exemplu, statutul celor două variabile este ușor de precizat, iar prin cercetarea empirică urmează să se testeze relația, ceea ce poate conduce la confirmare sau la infirmare. Oricare ar fi rezultatul testării ipotezei, el nu poate fi decât unul provizoriu. Ipoteza urmează să fie testată și pentru alte colectivități, respectiv pentru aceeași colectivitate după trecerea unei perioade de timp.

În cazul relațiilor de interacțiune, este nevoie de repetarea măsurărilor la momente diferite de timp (cercetarea panel).

Un loc aparte în explicația cauzală îl ocupă metodele (canoanele) inducției dezvoltate de John Stuart Mill, *Un sistem de logică* (1843). Metodele respective sunt destinate identificării relațiilor cauzale dintr-un complex causal: un grup de variabile în interiorul cărora se bănuiește că există o relație de determinare. Este interesant că Mill nu creditează aproape deloc metodele sale inductive de identificare a cauzalității pentru domeniul social (*apud* A. Mișu, *op. cit.*). El consideră că nu se pot delimita grupuri de factori în structurile cerute de logica inducției. Numai că exemplele sale se referă la compararea statelor. Într-adevăr, este greu să se accepte că două state se aseamănă în toate privințele, mai puțin după două fenomene care să fie puse în relație de cauzalitate. Nici la nivel micro nu este la îndemână o astfel de cerință. Weber nu a ezitat însă să aplice metoda respectivă în analiza relației dintre etica protestantă și spiritul capitalismului. El a tratat regiunile și țările comparate ca similare, mai puțin aceste două caracteristici pe care le pune în relație cauzală.

Rezervele lui Mill sunt întărite prin respingerea metodelor inducției și a metodei comparative de pe pozițiile deductivismului. Totuși, în lipsa unor experimente aceste metode devin aproape singurele posibilități de cercetare a cauzalității, iar dacă aplicarea se face în contextul unei analize teoretice, șansele de reușită cresc considerabil. În aplicarea metodelor respective, nu este de așteptat să se poată face enumerări complete, dar este necesar să avem mai mult de un caz (instanțe în care fenomenul cercetat apare).

În plus, regulile respective au și rol de control al demersului explicativ, în sensul de a nu le încălca. Poate această a doua perspectivă este chiar mai importantă decât identificarea efectivă a relațiilor cauzale.

Metoda concordanței (acordului). Dacă cunoaștem o serie de complexe cauzale (ABCD, AEFG, AHIJ) ale unui fenomen a (instanțe în care „a” se produce) și dacă aceste grupuri de factori concordă într-o singură circumstanță (în cazul de față A), aceasta este cauza (parte a cauzei) fenomenului studiat (a).

În condițiile în care cercetarea relației cauzale se desfășoară fără ca în prealabil să se poată stabili statutul variabilelor, formularea canonului concordanței este următoarea: fenomenul A este cauza, parte a cauzei, efect, parte a efectului fenomenului a.

Metoda diferenței. Cauza se identifică atunci când două complexe cauzale ale domeniului cercetat (a) au în comun toate circumstanțele, cu excepția uneia dintre ele (A, BCD, BCD): circumstanța singulară este prezentă, este prezent și fenomenul a, dar acesta din urmă lipsește când lipsește circumstanța singulară (A).

Metoda combinată a concordanței și a diferenței. Metoda aceasta este de fapt o completare a metodei concordanței. După ce se constată unicitatea prezenței factorului cauză și a efectului, se caută instanțe în care cei doi factori lipsesc.

Metoda variațiilor concomitente. Se au în vedere variațiile cantitative. Dacă într-un număr de cazuri se constată că fenomenul cercetat variază cu aceeași intensitate ca și fenomenul considerat cauză, aceasta din urmă poate fi cauza fenomenului cercetat. Evident, se pune și aici problema îndeplinirii celorlalte condiții ale cauzalității.

Metoda rămășițelor (a reziduurilor). Dacă într-un complex de factori cauzali (ABCD) ai fenomenului studiat se poate stabili o relație cauzală între factori și efecte (abcd), mai puțin pentru ultimul factor și ultimul efect, se poate decide că factorul rămas este cauza efectului rămas.

În analiza relațiilor de cauzalitate se impune să distingem cauzele de condițiile de realizare a relației cauzale. Totodată, o analiză sistematică presupune evidențierea cauzei necesare și suficiente, ceea ce pentru cercetarea socială prezintă o dificultate dintre cele mai mari. Apoi, din interacțiunea factorilor cauzali pot să apară cauze concurente (o cauză să anuleze, să diminueze sau să schimbe efectul altei cauze). Pe de altă parte, determinarea multiplă se poate realiza sub forma unor lanțuri (rețele) cauzale.

Pentru C. Zamfir teoria cauzală cuprinde variabila de explicat (efectul); variabilele endogene (de inferență directă și care acționează în orice context particular); variabile contextuale (sau exogene, intermediare, cu acțiune indirectă, ele acționează doar prin intermediul celor endogene); acționale (pragmatice, care pot fi influențate). Variabilele acționale afectează variabilele contextuale și prin ele variabilele efect (C. Zamfir, *Spre o nouă paradigmă a gândirii sociologice*, 1999). Conectarea analizei cauzale la schema funcțională extinsă conduce la o structură explicativă unificată, în sensul că schema funcțională se deschide spre exterior (nu se mai cantonează pe relațiile din interiorul sistemului), iar schema cauzală este completată prin explicarea procesului de producere a efectului.

Prin schema unificată se explică funcționarea unui sistem în legătură cu mediul său, pentru că se iau în considerare determinarea cauzală a cerințelor funcționale și ale posibilului acțional.

2.4.4. Construcția teoretică

În accepția generală, se atribuie denumirea de teorie tuturor formulărilor abstracte elaborate ca reflectări ale realității și/sau dezvoltate pornind de la aceste reflectări. Putem vorbi de o teorie (sau teorii) sociologică

(sociologice), precum și de teorii ale diferitelor sfere (domenii) sociale. A teoretiza înseamnă înainte de toate a ordona, a sistematiza rezultatele primare ale activității de cunoaștere, și apoi a integra teoriile parțiale în teorii cu un grad mai înalt de generalitate.

Intuitiv, deci, este de acceptat să avem de-a face cu teorii cu grade diferite de generalitate. La un prim nivel identificăm teoria dezvoltată pe baza datelor de cercetare prin generalizare statistică. B. Glaser și A. Strauss notifică două astfel de strategii de teoretizare. Una caută **descoperirea** (generarea) teoriei din date (*grounded theory*), fie că se are în vedere un anumit segment social (*substantiv theory*) sau ansamblul vieții sociale (*formal theory*), iar cealaltă constă în **verificarea** teoriilor dinainte formulate. În primul caz, sociologul aplică **metoda comparativă** de analiză a diferitelor grupuri cu referire la un domeniu de interes, în cel de-al doilea se procedează la **testarea ipotezelor** în condiții de reprezentativitate statistică (B. Glaser, A. Strauss, *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*, 1967). În cadrul său, Robert Merton introduce noțiunea de „teorie de rang mediu”. Prin aceasta se ține cont de faptul că nu se poate face o trecere bruscă de la datele empirice la teorii cu un grad mare de generalitate (R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, 1968). În concepția lui Merton, teoria este un set de propoziții interrelate logic de la care se pot deriva uniformitățile empirice. Teoria de rang mediu se situează între descrițiile detaliate elaborate pe baza ipotezelor implicate în cercetarea de zi cu zi și elaborările care tind să explice toată gama de comportamente și organizare socială, adică teoriile generale ale sistemelor sociale. Teoria de rang mediu este apropiată de datele observabile, pentru a fi încorporată în propoziții care permit testarea empirică, dar se referă la domenii ce pot fi delimitate, cum ar fi: teoria grupului de referință, teoria mobilității sociale etc. Se pornește de la idei relativ simple, care sugerează ipoteze specifice, acestea sunt apoi testate, pentru a vedea dacă inferențele de la ele sunt confirmate empiric. Atributele teoriilor de rang mediu sunt următoarele (R. Merton, *op. cit.*):

- 1) un set limitat de asumptions de la care sunt derivate ipotezele și confirmate în investigația empirică;

- 2) deși au valoare explicativă independentă, aceste teorii sunt integrate într-o rețea mai largă de relații ;
- 3) sunt suficient de abstracte pentru a se ocupa de diferite sfere de comportament social și structuri sociale, trec dincolo de generalizările empirice ;
- 4) fac distincție între nivelurile macro- și microsociale ;
- 5) sunt compatibile cu o varietate de sisteme de gândire sociologică, pot fi integrate în teorii generale.

Abordarea restrictivă a conceptului de „teorie”, prin cerințele ideale ale cunoașterii științifice, are în vedere un set de ipoteze și propoziții care au formă logică sau matematică și care sunt avansate pentru a explica un domeniu al realității empirice (D. Jary, J. Jary, *op. cit.*).

Astfel de cerințe sunt dificil, dacă nu chiar imposibil de atins în studierea fenomenelor sociale. Unii consideră că faptul respectiv s-ar datora caracterului incipient al cunoștințelor din domeniul social. Chiar dacă aprecierea nivelului cunoștințelor ar fi corectă, așteptarea pentru un viitor previzibil a unor construcții teoretice de această factură este exagerată. Probabil în unele domenii se poate atinge un nivel mai sofisticat de formulare a rezultatelor cercetării științifice. Cert este că până în prezent construcțiile formalizate, axiomatice nu reprezintă o practică semnificativă și nici eficientă în sociologie. Încercări de tipul celor ale lui H. Zetterberg (*Despre teorie și verificare în sociologie*, 1964) sunt singulare și nepromițătoare. Limbajul natural rămâne elementul construcțiilor teoretice. Datorită impreciziilor acestui limbaj, definirea termenilor este de importanță capitală. În același timp, într-o serie de lucrări se utilizează și limbaje simbolice în prezentarea rezultatelor. Este vorba de formalizare prin formule, funcții, ecuații etc. În acord cu obiectivele cercetărilor, Fawcett și Downs identifică trei tipuri de teorii: teorii **empirice** (descriptive), teorii **explicative** (bazate pe analize corelaționale) și teorii **predictive** (care presupun cercetări experimentale) (J. Fawcett, F. Downs, *The Relationship of Theory and Research*, 1992).

În final, putem spune că teoretizarea este un proces deosebit de complex de abstractizare și generalizare, care necesită un efort pe măsură de sesizare și cuprindere a caracteristicilor unui domeniu de înțelegere,

explicare și integrare a cunoștințelor. În acest proces pot să apară distorsiuni semnificative, de îndepărtare de realitate. Însăși această realitate este în continuă schimbare, ceea ce reclamă noi și noi cercetări, observații și analize, respectiv ajustări și dezvoltări ale teoriei.

2.5. Evaluarea cercetărilor sociologice concrete

Cunoașterea cât mai bună a realității sociale reclamă perfecționarea neconținută a întregului proces de cercetare sociologică, ceea ce presupune și o evaluare a modului său de desfășurare în vederea acceptării concluziilor, a rezultatelor la care s-a ajuns la un moment dat în studierea unui anumit fenomen sau proces social. Această evaluare servește atât nevoii de a se determina veridicitatea rezultatelor, cât și aceleia de a contribui la fundamentarea științifică a deciziilor sociale și a acțiunii practice.

Sarcina evaluării cercetărilor concrete revine, în primul rând, înșiși celor care le realizează. Comunicarea rezultatelor trebuie să fie însoțită și de relevarea încrederii ce le poate fi acordată. În același timp, ori de câte ori se ia cunoștință de rezultatele unor cercetări concrete, înainte de a le accepta ca atare trebuie să ne asigurăm de caracterul lor veridic ; în acest ultim caz, evaluarea se efectuează ca un control al corectitudinii dovedite de către cercetător.

Cunoașterea unor aspecte elementare de evaluare a cercetărilor sociologice îi incumbă deci oricărei persoane care utilizează sau doar face referire la rezultatele respective.

Activitatea de evaluare a cercetărilor sociologice concrete are deci rolul de a se constitui și într-o atitudine critică în receptarea rezultatelor, prevenindu-se improvizația, cât și mascarea adevărului prin intermediul unor elaborări tehnice sofisticate destinate a da „gir” (susținere concretă) unor interese partizane.

Din experiența practică se deprinde un adevăr incontestabil, și anume faptul că rigurozitatea cunoașterii, caracterul ei realist, adevărat depind de calitatea activității de cercetare.

Fără îndoială că respectarea, mai mult sau mai puțin riguroasă, a unor cerințe specifice în desfășurarea cercetărilor concrete nu asigură în mod

automat reușita acestora, ele creează doar premisele unei bune cunoașteri. Activitatea de cercetare a realității sociale nu poate fi concepută ca o muncă tehnicistă de aplicare a unor reguli, fie ele chiar foarte bune. Cercetătorului îi revine un rol de prim ordin: experiența, spiritul său inventiv, puterea de a sesiza esențialul, de a înțelege, analiza și interpreta informațiile sunt tot atâția factori ce condiționează reușita unei cercetări. Referindu-se la demersul cercetării sociologice, C.W. Mills argumenta necesitatea unei „imaginații sociologice”, singura în măsură să sesizeze realitatea vie în continuă transformare, imaginație bazată pe o temeinică pregătire teoretică. Aceasta înseamnă de fapt a efectua o cercetare cu adevărat științifică. Și în sociologie însă, ca și în alte discipline, procesul cunoașterii urmează o cale adesea sinuoasă, de-a lungul căreia obținerea de cunoștințe adevărate are loc în cadrul unei activități din care nu lipsesc eșecurile, exagerările datorate atât unor dificultăți de ordin teoretico-metodologic, cât și unor erori individuale ale unui cercetător sau altul, eșecului în tentativa de a elabora programe adecvate de studiere a realității sociale, influențării rezultatelor prin modul de desfășurare a cercetării. Situația descrisă anterior nu poate (nu trebuie) să se constituie într-un obstacol în calea întreprinderii de cercetări, ci doar într-o avertizare asupra necesității de a determina calitatea lor. Or, pentru a ajunge la adevăr orice studiu trebuie să pornească de la analiza profundă a realității sociale și să reflecte cât mai fidel această realitate.

Urmărind o sistematizare a aspectelor metodologice implicate în cadrul cercetărilor sociologice, Jan Szczepanski („Probleme metodologice controversate ale sociologiei poloneze”, în *Teorie și metodă în științele sociale*, 1966) enumeră patru tipuri de probleme: **ontologice** (dezvoltarea teoriei sociale, definirea fenomenelor cercetate), **epistemo-logice** (analiza procesului de cunoaștere sociologică), **terminologice** (specificarea conceptelor, analiza relației noțiunilor cu teoria în care au apărut), **de metodă** (punerea problemei de cercetat, modul de realizare a cercetării, alegerea metodelor adecvate). Elaborat în urmă cu trei decenii, studiul autorului polonez, fost președinte al Asociației Internaționale de Sociologie, rămâne de strictă actualitate pentru oricine realizează cercetări concrete, și aceasta deoarece indică, cu o remarcabilă

acuitate, problemele ce trebuie rezolvate pentru fiecare cercetare în parte, ele nefiind deci opționale.

Deși literatura destinată evaluării cercetărilor concrete nu este prea bogată, s-a constituit totuși un set de criterii care vizează probleme specifice ale cercetării. Aceste criterii se referă, în principal la : corectitudinea cadrului teoretic al cercetărilor concrete ; calitatea analizei conceptuale și definirea domeniului cercetat ; adecvarea metodelor, tehnicilor și instrumentelor de lucru la specificul obiectului studiat și la caracteristicile populației investigate ; validitatea și fidelitatea instrumentelor de măsurare ; gradul de reprezentativitate a populației studiate ; gradul de favorabilitate a condițiilor de desfășurare a cercetărilor pentru asigurarea obiectivității ; calitatea prelucrării, analizei și interpretării informațiilor ; construcția teoretică (I. Mărginean, *Măsurarea în sociologie*, 1982, partea I).

2.5.1. Evaluarea cadrului teoretic și metodologic

Evaluarea **teoriei referențiale** a cercetărilor sociologice concrete (a cercetărilor sociale în general) constituie punctul de pornire al raportării criticii (autocritice) la demersul de cunoaștere întreprins în vederea acceptării și valorificării rezultatelor sale. Fie că este formulată în mod explicit sau nu, pentru fiecare cercetare concretă se poate detașa o anumită orientare teoretică mai mult sau mai puțin elaborată, orientare căreia cercetătorul social nu i se poate sustrage tocmai datorită caracterului activității de cunoaștere.

De cele mai multe ori însuși cercetătorul își definește cadrul teoretic al cercetării, aceasta fiind calea recomandată, alteleori acest cadru teoretic se deduce din modul de lucru. Evident, nu este suficient să fie considerate doar simplele declarații de intenții, ci trebuie urmărită concretizarea lor în cadrul activității de cercetare. De altfel, declarațiile preliminare nu vor fi întotdeauna urmate în totalitate, fie pentru că se dovedesc a fi neadecvate, fie că, dintr-un motiv sau altul, se renunță la ele. Alteleori, premisele tematice ale cercetării sunt deliberat mascate sau pur și simplu se ignoră pregătirea teoretică a cercetărilor concrete, anulându-se din start obținerea de cunoștințe adecvate, interpretarea corespunzătoare a

rezultatelor. Așadar, rămâne o sarcină explicită a evaluării de a determina calitatea cadrului teoretic al cercetărilor concrete, căutându-se să se stabilească dacă s-a realizat o **fundamentare științifică a acestora** și dacă activitatea de pregătire a cercetării a constat într-o **definire corespunzătoare domeniului studiat a interrelațiilor acestuia cu ansamblul vieții sociale**, dacă prin analiza conceptuală, operaționalizarea și cuantificarea efectuate s-a ajuns la indicatori relevanți, măsurabili, dacă ipotezele de lucru se constituie într-un model explicativ convingător (aspecte dezbătute pe larg la capitolul de metodologie a cercetării). Încercările unor cercetători de a se „sustrage” constrângerilor impuse de pregătirea teoretică a cercetărilor concrete nu poate constitui o rezolvare a problemei. Din modul său de lucru, din felul în care va interpreta informațiile se va încheia totuși o astfel de „orientare teoretică”. Neajunsul principal al curentului empirist în sociologie, care a refuzat și refuză recunoașterea necesității unei pregătiri teoretice a cercetărilor concrete și a renunțat la elaborarea de teorii generale explicative, constă în imposibilitatea identificării adevăratelor semnificații ale fenomenelor sociale, aceasta cantonându-se în analize și explicații înguste fără a putea sesiza legăturile, intercondiționările fenomenelor și proceselor sociale și, în ultimă instanță, înseși legile dezvoltării sociale.

Un alt criteriu de evaluare a cercetărilor sociologice concrete îl constituie determinarea **importanței și actualității temei**, a obiectivelor urmărite, gradul de reprezentativitate a conținutului cercetării pentru activitatea grupurilor și colectivităților umane, pentru viața socială în general, determinarea măsurii în care, prin cercetarea întreprinsă, se răspunde la o adevărată comandă socială.

Recunoașterea caracterului ideologic al cunoașterii sociale și a contextului realizării obiectivității sale sunt impuse de însăși practica cercetărilor respective sociologul nu se poate sustrage determinărilor vieții sociale. Aceleași informații pot fi interpretate diferit în funcție de atitudinea teoretică, politică, ideologică promovată. Cu cât domeniul cercetat constituie în mai mare măsură un „obiect de dispută”, cu atât aceste deosebiri sunt mai importante, ele putând fi esențiale, în sensul că interpretările se exclud reciproc. Într-adevăr, cunoașterea socială nu este o

cunoaștere neutră, liberă de influențe teoretice, ideologice și social-politice. Poziția teoretico-ideologică și social-politică pe care se situează un cercetător sau altul condiționează în mare măsură rezultatele la care el ajunge în cercetarea pe care o întreprinde. Condiționarea poate fi favorabilă sau, dimpotrivă, poate să comporte un anumit grad de nefavorabilitate. Totodată, este recomandabil ca cercetătorul social să fie echidistant în raport cu diferitele orientări politice și ideologice. Recunoașterea caracterului ideologic al cercetării sociale nu echivalează cu punerea semnului de egalitate între diferitele poziții în privința efectului lor în planul cunoașterii sociale. De aici necesitatea funciară de a identifica orientarea din perspectiva căreia este efectuată o cercetare sau alta și, apoi, evaluarea înseși acestei poziții și determinarea efectului (conștientizat sau nu de către cercetător) pe care îl poate avea asupra activității de cunoaștere. Prin aceasta se atrage atenția și asupra pericolului de a prelua în mod necritic diferite modele de cercetare, în condițiile în care nu sunt cunoscute toate consecințele aplicării lor, sau de însușire (acceptare) a rezultatelor la care a ajuns un cercetător sau altul în studiul său asupra realității sociale, fără a putea atesta veridicitatea concluziilor.

Analiza diferitelor orientări metodologice în cercetarea socială atestă faptul că între ele pot exista atât relații de excludere, cât și relații de complementaritate.

Evaluarea cercetărilor sociologice concrete cuprinde și o **analiză a metodelor, tehnicilor și instrumentelor de investigare**. Această evaluare se referă la :

- a) alegerea metodelor și tehnicilor de cercetare în acord cu specificul domeniului studiat și cu obiectivele urmărite ;
- b) elaborarea instrumentelor de lucru ținând cont de conținutul temei, reținându-se indicatorii de cercetare pentru care urmează să se culeagă datele empirice ;
- c) adecvarea instrumentelor de cercetare la caracteristicile populației studiate ;
- d) evaluarea măsurătorilor.

Fiecare metodă și tehnică de cercetare au un anumit specific care le „recomandă” utilizarea în situații, de asemenea, specifice. De altfel,

existența mai multor metode și tehnici de cercetare este rezultatul efortului de a elabora noi modalități de studiere care să răspundă particularităților fenomenelor și proceselor sociale, manifestându-se și o anumită complementaritate. Nu există o singură metodă sau tehnică de cercetare general valabilă. Oricât de multe virtuți ar avea o metodă sau alta, ea are și anumite puncte slabe, limite, care fac necesar ca în studiul aceluiași fenomen social să se utilizeze mai multe metode și tehnici de cercetare, permițându-se astfel o susținere reciprocă a rezultatelor, o decantare a adevărului pe calea comparării și a verificării informațiilor la care s-a ajuns pe mai multe căi. Este necesar să nu se confunde limitele unei metode (tehnici, procedeu) cu erorile ce pot apărea în cercetare. Acestea din urmă trebuie eliminate. Din faptul că nu există câte o metodă pentru fiecare tip de fenomen social, ci pentru un ansamblu de fenomene sociale, apare necesitatea de a stabili dacă metodele utilizate corespund specificului fenomenului studiat și ce valoare de cunoaștere au. De exemplu, dacă se investighează latura subiectivă a vieții sociale (opiniile, aspirațiile, satisfacțiile), sunt recomandate metode de anchetă și tehnici interogative, pentru că nu putem ști ce cred oamenii decât întrebându-i. În schimb, pentru studiul comportamentelor și acțiunilor sociale sunt recomandate metode și tehnici de observație, eventual de experiment social. Totodată, abordarea unor situații de stare și prin metode și tehnici interogative, ca procedeu complementar, se poate dovedi eficientă, în sensul deducerii semnificațiilor pe care oamenii le acordă diferitelor evenimente, acțiuni, comportamente : dar abordarea unei astfel de situații numai prin metode și tehnici interogative se soldează cu un eșec în ceea ce privește cunoașterea lor, deoarece indicatorii obiectivi de stare sunt înlocuiți cu date subiective de evaluare (autoevaluare), ceea ce nu este permis atunci când vrem să cunoaștem situația de fapt și nu doar modul în care este ea percepută de către o colectivitate sau alta.

Una dintre cele mai complicate probleme căreia trebuie să-i facă față analiza evaluativă se referă la determinarea calității **instrumentelor de lucru (de măsurare)**. În cadrul practicii cercetărilor concrete s-a constatat nu o dată faptul că rezultatele obținute depind într-o anumită măsură de

instrumentele folosite, că ele pot influența, în anumite limite, activitatea de cercetare prin producerea de erori sistematice sau întâmplătoare.

Practica cercetărilor sociologice evidențiază faptul că elaborarea procedeeleor de măsurare nu este deloc simplă, de cele mai multe ori nefiind încununată de succes de la prima încercare. Întreg procesul cunoașterii urmează o cale sinuoasă de-a lungul căreia obținerea de cunoștințe adevărate are loc în cadrul unei activități din care nu lipsesc eșecurile, exagerările într-o direcție sau alta, datorate printre altele și dificultăților teoretico-epistemologice, dar și metodologice, de a elabora sisteme corespunzătoare de măsurare și a unităților de măsură adecvate.

Cu cât domeniul cercetat este mai complex, cu atât operațiile de măsurare sunt mai laborioase, determinarea cantitativă urmând adesea căi indirecte, iar definirea „măsurilor” este mai dificil de realizat. Se lucrează de multe ori cu „unități de măsură” ce prezintă un nivel scăzut de elaborare teoretică. Datorită complexității fenomenelor și proceselor studiate, nu în puține cazuri este nevoie să se opereze cu elemente numai relativ cunoscute. În acest caz se fructifică orice indicații care se pot obține despre domeniul respectiv. O importanță deosebită o constituie raportarea fiecărui fenomen sau proces social la ansamblul fenomenelor și proceselor sociale din care face parte. Astfel, determinările cantitative pot fi puse în evidență prin analiza relațiilor reciproce dintre fenomenele și procesele sociale studiate.

În cadrul procesului cunoașterii măsurarea îndeplinește și un important rol de standardizare a cercetărilor. O astfel de standardizare permite compararea rezultatelor obținute de către diverși cercetători utilizând aceeași metodologie și aceleași instrumente de măsurare; obținerea continuității în cercetarea unui fenomen social și, prin aceasta, posibilitatea unei cunoașteri tot mai profunde.

Datorită acestui fapt, un aspect important al evaluării cercetărilor se referă la **determinarea calității instrumentelor de măsurare**. Aceasta, deoarece s-a constatat faptul că ele pot influența, într-o anumită măsură, rezultatele obținute în cercetare, că pot fi, în anumite limite, producătoare de cunoștințe, prin introducerea de erori sistematice sau întâmplătoare în procesul cognitiv.

2.5.2. Validitatea și fidelitatea

Răspunsul la întrebarea dacă cercetătorul studiază în mod adecvat un anumit domeniu de interes și dacă rezultatele sale prezintă încredere poate fi obținut prin analiza **validității** și **fidelității** (I. Mărginean, *Măsurarea în sociologie*, 1982).

Analiza validității stabilește dacă modul de lucru, în ultimă instanță dacă instrumentul de cercetare, oricare ar fi acesta, surprinde ceea ce am definit. În cercetarea socială se analizează mai multe tipuri de validitate : de **conținut** (internă), **predictivă** (externă) și de **construct** (coerența).

Validitatea de conținut vizează gradul în care indicatorii măsoară ceea ce se presupune că măsoară. Analiza validității se realizează în primul rând prin analiza critică a operaționalizării conceptelor. În al doilea rând, se are în vedere gradul de **consistență internă** (omogenitate) a setului de indicatori prin care este cercetat un anumit fenomen social. Alteori se apelează la **grupul-martor**. În acest caz, gradul de veridicitate este atestat de compararea rezultatelor cercetării cu poziția (opinia, atitudinea, valorile, comportamentul) unei persoane sau a unui grup recunoscute ca fiind reprezentative pentru domeniul studiat, urmărindu-se măsura în care există o anumită concordanță între cele două elemente. Evident, nu de fiecare dată dispunem de astfel de criterii pentru cercetarea validității. H. Blalock este de părere că studiul validității se poate efectua în condiții mai bune prin utilizarea modelelor cauzale, în cadrul cărora „variabilele indicatori pot fi legate în mod obișnuit de concepte nemăsurate, prin postularea modelelor cauzale în care asumpțiile sunt făcute explicit” (H.M. Blalock, A.B. Blalock, *Methodology in Social Research*, 1968).

În situații cauzale simple, corelațiile dintre indicatori sunt presupuse a fi produse de o singură variabilă. În acest caz poate fi folosită analiza factorială, pentru a obține estimări empirice ale variabilelor nemăsurate (ale dimensiunilor unui fenomen social).

Analiza validității interne prin intermediul consistenței setului de indicatori permite determinarea interrelațiilor acestora. Se obține astfel

un criteriu al omogenității informațiilor. Cu toate acestea, posibilitățile de eroare nu sunt excluse: faptul că informațiile sunt omogene este interpretat în sensul că ele ar aparține aceluiași conținut, iar acest conținut ar fi tocmai acela care interesează la un moment dat, luându-se ca demonstrat ceea ce se propunea la început să fie demonstrat. Tehnica respectivă nu este total inefficientă. În definitiv, ceea ce unește în primul rând indicatorii prin care se cercetează un anumit domeniu sunt tocmai caracteristicile pe care le au, cu condiția ca selectarea lor să se efectueze în acord cu o serie de criterii teoretice care să asigure de la început această legătură. Prin urmare, determinarea consistenței interne se realizează pentru un set de indicatori considerați relevanți pentru domeniul respectiv și nu pentru o colecție mai mult sau mai puțin întâmplătoare.

Totuși, atât timp cât evaluarea se menține numai la nivel intern, mai ales când avem de-a face cu variabile de natură subiectivă, noțiunea de veridicitate a „informațiilor” este insuficient precizată. Desigur, un anumit răspuns de opinie este „veridic” atât timp cât exprimă ceea ce gândește (simte) persoana chestionată despre fenomenul sau evenimentul cercetat. Într-adevăr, opiniile, ca întreg domeniul subiectiv ce caracterizează o colectivitate umană, sunt relevante prin ele însele, redau, cu un anumit grad de eroare, datorat tehnicilor și modului de realizare al investigației, starea de spirit a unei colectivități anumite la un moment dat.

Pentru certificarea completă a gradului de veridicitate a informațiilor referitoare la domeniul subiectiv, acestea trebuie puse în relație și cu un criteriu exterior.

Validitatea predictivă sau externă. Prin acest tip de validitate se urmărește gradul în care măsurătorile efectuate permit observarea relațiilor cu alte măsurători, ca și prognozarea evoluției viitoare a fenomenelor cercetate. Pentru a fi într-adevăr relevant, criteriul exterior trebuie să fie de natură obiectivă: caracteristici sociale și profesionale, performanță etc.

Mai departe, apare întrebarea firească: „Cât de utile sunt aceste informații care au trecut probele formale de verificare și la ce servesc ele?”. De interes major se bucură punerea în relație a stării latente, determinată prin intermediul studiului de opinie, cu stările manifeste.

După cum este cunoscut, **predicția** ocupă un loc de seamă în cadrul cercetării științifice. Este acceptată ca fiind validă o determinare a domeniului studiat care, pe baza cunoștințelor obținute, să poată duce la efectuarea de predicții privind evoluția sa viitoare. Realizarea predicțiilor presupune cunoașterea naturii intime a fenomenelor supuse cercetării, pătrunderea în mecanismul legității care le guvernează.

În domeniul social, problematica predicției îmbracă aspecte cu totul particulare, ca urmare a specificului determinismului social. De această dată nu poate fi vorba de o predicție de natură mecanică (prefigurarea exactă a stării sistemului), ci de una probabilistă, cu un anumit grad de încredere, dată fiind imposibilitatea practică a controlării tuturor aspectelor răspunzătoare de evoluția în timp a fenomenelor sociale. Totodată, cercetarea poate viza identificarea modalităților optime de intervenție, în scopul schimbării unei anumite situații existente, astfel încât posibilitatea de a efectua predicții cât mai bune pornind de la o anumită diagnoză devine de o importanță capitală pentru alegerea celor mai bune modalități de intervenție. Aceasta presupune investigarea mai îndeaproape a relațiilor deosebit de complexe dintre comportamentele verbale și convingerile, atitudinile și acțiunile subiecților cercetați. Or, este dovedit faptul că între aceste elemente se stabilesc relații de natură statistică. Comportamentul verbal poate reda corect convingerile, atitudinile și acțiunile specifice unei anumite persoane, dar poate să le și mascheze, să le denatureze, voit sau nu. Totodată, la indivizii distincți, aceluiași comportament verbal îi pot corespunde atitudini și acțiuni similare sau foarte diferite, datorită multiplelor relații de mediere care intervin pe traseul comportament verbal – acțiune concretă.

Validitatea de construct se referă la factorii explicativi ai unui anumit rezultat obținut prin măsurare. Analiza intercorelațiilor variabilelor este calea cea mai directă de determinare a validității de construct. Măsura validității de construct este dată de ponderea varianței comune a variabilei măsurate (V_{co}) și a factorilor „explicativi”, raportată la totalul varianței variabilei respective (V_i).

$$\text{Validitatea} = \frac{V_{co}}{V_i}$$

Cu cât varianța comună este mai mare, contând pentru cea mai mare parte din varianța variabilei măsurate, cu atât varianța specifică (V_{sp}) este mai mică, iar validitatea variabilei este mai mare, explicându-se deci o parte mai însemnată din varianța ei (F.N. Kerlinger, *Foundations of Behavioral Research*, 1973 ; G.C. Helmstadter, *Principles of Psychological Measurement*, 1972).

Alte modalități de a determina validitatea măsurătorilor constau în utilizarea, pentru cercetarea aceluiași aspect, a mai multor metode, tehnici și instrumente de lucru și apoi în compararea rezultatelor. Și aici validitatea este dată de mărimea corelațiilor dintre măsurătorile aceleiași variabile determinate prin metode, tehnici și instrumente de lucru diferite. O corelație mare indică de fapt obținerea de rezultate relativ similare în cercetarea aceluiași aspect cu mijloace adecvate, dar diferite unele de altele.

Fidelitatea vizează gradul de încredere și de stabilitate ale instrumentelor de măsurare. Un anumit instrument de lucru prezintă încredere dacă furnizează aceleași rezultate, deși este utilizat de mai mulți cercetători, în condiții similare, înlăturând deci eventualele erori datorate acestora. Gradul de fidelitate este dat de măsura în care prin măsurătorile efectuate reușim să obținem valorile adevărate ce caracterizează manifestarea unui fenomen social. În condițiile în care obținem valorile adevărate, coeficientul de fidelitate este maxim și are valoarea 1.

Expresia teoretică a fidelității are forma $f = \frac{V_a}{V_t}$,

unde V_a este varianța adevărată, iar V_t = varianța totală observată. Când cele două valori coincid, fidelitatea este perfectă (s-a obținut prin observare varianța adevărată) și indicele f ia valoarea 1. Dacă se produc erori de măsurare, coeficientul de fidelitate se reduce proporțional cu mărimea varianței datorate erorilor :

$$f = 1 - \frac{V_e}{V_t}$$

Dacă întreaga cercetare este un eșec, eroarea egalează varianța totală, iar f ia valoarea 0.

În practica de cercetare, de cele mai multe ori nu se pot cunoaște valorile adevărate, pentru a le putea separa de erorile de măsurare. Cu toate acestea, nu putem ignora eventualele erori ce apar în cadrul măsurărilor efectuate. Date fiind condițiile concrete de lucru, puterea instrumentelor pe care le folosim, intervenția factorilor exteriori cercetării, este logic să presupunem că valorile observate sunt o combinație de date reale (adevărate) și de erori: $X_0 = X_a + X_e$, ceea ce îndreptățește efortul de a izola erorile. Compunerea valorilor observate din două seturi de informații (cele reale și cele datorate erorii) conduce la exprimarea varianței totale (V_t) în termenii celor două variante ce o alcătuiesc, respectiv varianța reală și varianța datorată erorilor: $V_t = V_r + V_e$. În acest caz fidelitatea se poate exprima și astfel:

$$f = \frac{V_t - V_e}{V_t},$$

apelându-se numai la datele de observație.

Pentru a putea determina efectiv eventualele erori de măsurare o importanță deosebită se acordă analizei **efectului pe care un cercetător sau altul îl pot avea asupra rezultatelor obținute**, inclusiv a efectului operatorului de interviu, situație în care posibilitatea influențării rezultatelor este mult mai mare. Cunoașterea ecuației personale de eroare a fiecărui participant la cercetare permite un control mai riguros asupra condițiilor de desfășurare a acestuia și de prevenire a erorilor.

A doua conotație a fidelității privește **gradul de stabilitate a rezultatelor**. Cel mai des invocat procedeu de cercetare a gradului de stabilitate a măsurărilor, dar cel mai puțin folosit în practică, este repetarea cercetării după un anumit interval de timp – **fidelitatea test-retest**. În cazul aplicării acestui procedeu de determinare a fidelității ar însemna să se compare rezultatele celor două măsurători. Dacă există o corelație puternică, se obține dovada fidelității instrumentului utilizat. Nu întotdeauna însă o corelație mică între cele două seturi de măsurători este dovada unei fidelități scăzute, datorită faptului că însuși fenomenul studiat ar fi putut să se modifice radical, lucru foarte probabil dacă avem în vedere dinamica deosebită ce caracterizează întreg domeniul vieții sociale.

Tocmai de aceea procedeul **test-retest** nu este foarte des utilizat pentru cercetarea fidelității (cercetările longitudinale sunt practicate mai degrabă pentru a măsura schimbarea). Un alt neajuns demn de luat în seamă se referă la posibilitatea ca prin cercetare repetată să se influențeze rezultatele. La o anchetă de opinie s-ar putea ca subiecții să reproducă în mod deliberat răspunsurile date cu ocazia primei cercetări (dacă și le amintesc), după cum pot exprima în esență lucruri identice prin cuvinte diferite sau să-și modifice comportamentul numai pentru faptul că se știu studiați.

O altă modalitate de a determina gradul de fidelitate a instrumentelor de măsurare se referă la procedeul **formelor paralele**, care constă în elaborarea a două instrumente de măsurare cu valoare egală și corelarea rezultatelor celor două măsurători ce se realizează într-o colectivitate în aceleași condiții. Corelațiile pot fi interpretate ca valori ale fidelității, existând asemănarea cu procedeul test-retest, numai că acum măsurătorile sunt simultane, obținându-se un coeficient de echivalență. Procedeul formelor paralele este mai practic, dar el implică creșterea duratei de desfășurare a investigațiilor, de aceea este doar sporadic aplicat. De asemenea, nu întotdeauna se pot realiza două instrumente echivalente.

Un procedeu la care se face mai des apel în cercetarea gradului de fidelitate a măsurătorilor este cel al **înjumătățirii instrumentului de cercetare** și al corelării rezultatelor pentru cele două părți ale sale. Și această corelație este interpretată în termenii fidelității măsurătorilor (consistenței interne), care se dovedește a fi funcție a numărului de itemi. Expresia Spearman-Brown poate fi folosită pentru pronosticarea fidelității totale :

$$f = \frac{2r_{xy}}{1 + r_{xy}}$$

unde r_{xy} este corelația dintre valorile celor două părți ale instrumentului de cercetare utilizat ca măsură a fidelității originale.

Se observă că în cazul ultimelor două procedee de determinare a fidelității se face apel tot la analiza consistenței interne, specifică cercetării validității. F.N. Kerlinger stabilește chiar o relație directă între validitate și fidelitate. Măsura validității se obține dacă scădem ponderea variației specifice variabilei măsurate din măsura fidelității :

$$\frac{V_{co}}{V_t} = \frac{V_a}{V_t} - \frac{V_{sp}}{V_t}$$

Rezultă deci că validitatea nu include varianța datorată erorii și nici varianța specifică, ci doar varianța comună.

În legătură cu determinarea fidelității măsurătorilor, o remarcă se impune în mod deosebit: atestarea fidelității este relativ ușor de realizat atunci când există și unele criterii exterioare cercetării cu care să se poată compara rezultatele obținute la un moment dat. În lipsa acestor „puncte de sprijin” cercetarea fidelității devine dificilă, reducându-se în mare parte la analiza consistenței interne a măsurătorilor. O atenție specială se acordă determinării fidelității măsurătorilor, care vizează rezultatele obținute de subiecții cercetați la diferite teste (probe) în scopul evitării erorilor de măsurare a cunoștințelor, aptitudinilor etc. Un alt domeniu deosebit de important pentru determinarea gradului de fidelitate a măsurătorilor îl reprezintă cercetarea universului subiectiv al vieții sociale: opinii, motivații, satisfacții, aspirații etc. Deoarece acest lucru se dovedește a fi și cel mai dificil de realizat, datorită nerelevanței sau imposibilității efectuării de cercetări repetate, se apelează aproape în exclusivitate la analiza consistenței interne a observațiilor prin analiza corelațională, de regresie sau factorială, care, deși utile, nu satisfac în totalitate nevoile de cunoaștere.

O alternativă la modelul consistenței interne în cercetarea fidelității se constituie din luarea în considerare a relațiilor ierarhice pe care le prezintă un anumit set de indicatori. Mai întâi, se determină o ierarhizare a indicatorilor în funcție de dificultatea lor și se obține o serie cumulativă (o singură dimensiune, factor); măsura fidelității este dată de performanța obținută în raport cu poziția indicatorilor respectivi. Dacă se obțin răspunsuri la o întrebare dată, ar trebui să se obțină răspunsuri la toate întrebările mai puțin dificile. Exprimarea gradului de fidelitate se realizează cu ajutorul expresiei Kuder-Richardson (1937):

$$f = \frac{n}{(n-1)} \left(\frac{V_t - \sum_{j=1}^n P_j q_j}{V_t} \right)$$

unde :

n = numărul itemilor ;

V = variația totală observată (σ_x^2) ;

P_j = proporția în care subiecții au dat răspuns corect la itemul j ;

$q_j = 1 - P_j$.

În literatura de specialitate se menționează și o altă direcție de determinare a fidelității instrumentelor de măsurare, în care variațiile răspunsurilor nu mai sunt interpretate ca erori, ci ca diferențe reale (Hoyt - 1941). Variația totală observată se compune în acest caz din **diferențe interindividuale ; diferențe intraindividuale (datorate indivizilor) ; diferențe de erori interindividuale :**

$$V_t = V_r + V_i + V_e .$$

În acest caz fidelitatea măsurătorii este dată de relația :

$$f = \frac{MS \text{ indivizi} - MS \text{ rezidual}}{MS \text{ indivizi}} ,$$

unde :

$MS \text{ indivizi}$ = pătratul mediei deviațiilor obținute la mediile indivizilor ;

$MS \text{ rezidual}$ = pătratul mediei deviațiilor rămase după înlăturarea varianței itemilor și a celei individuale.

2.5.3. Reprezentativitatea

Un capitol distinct al evaluării cercetărilor sociologice concrete se referă **la populația investigată**, și anume la a stabili dacă aceasta este reprezentativă pentru tema abordată, dacă fenomenele și procesele sociale studiate cuprind în aria lor de manifestare și populația ce alcătuiește universul cercetării efectuate.

Determinarea gradului de **reprezentativitate a populației** studiate la un moment dat ridică probleme deosebit de dificile în calea evaluării cercetărilor, deoarece de multe ori nu sunt cunoscute în prealabil caracteristicile relevante ale populației ce urmează a fi cercetată și se procedează la estimări mai mult sau mai puțin corecte. Se ajunge la identificarea caracteristicilor respective numai în urma studiului întreprins, când de

fapt nu se mai poate interveni pentru alegerea populației adecvate. Determinarea cu maximă precizie a caracteristicilor demografice, economice, sociale, politice și de altă natură ale colectivității studiate, ca și dispunerea ei spațială constituie cerințe elementare, obligatorii pentru o cercetare concretă. Evident, practica studiului exhaustiv al diferitelor colectivități înlătură multe neajunsuri în ceea ce privește reprezentativitatea cercetărilor, dar nu rezolvă definitiv problema. Apare de fiecare dată întrebarea firească de ce este studiată o anumită colectivitate (sat, oraș, întreprindere etc.) și nu altele.

Investigarea exhaustivă a colectivităților este foarte costisitoare atunci când volumul acestora depășește câteva sute de persoane, recomandându-se efectuarea unei cercetări selective. Întocmirea de eșantioane reprezentative prin respectarea cerințelor legii numerelor mari și a calculului probabilităților, care permit ca, prin studiul unei părți a colectivității totale, să se obțină rezultate valabile pentru întreaga colectivitate.

O colectivitate relativ omogenă permite construirea unui eșantion simplu, iar o colectivitate neomogenă impune construirea unui eșantion stratificat. Rezultă deci că un bun eșantion poate fi întocmit atunci când se dispune de un cadru optim de eșantionare, de evidența colectivității totale, cu specificarea caracteristicilor sale de bază. Lipsa cadrului de eșantionare este principala piedică în calea realizării unor eșantioane corespunzătoare.

Cu cât volumul colectivității studiate este mai mare, apropiindu-ne de nivelul colectivității naționale, unde cercetările selective sunt de o foarte mare importanță, această lipsă este și mai acută, dat fiind faptul că sociologul nu o mai poate suplini printr-un recensământ prealabil. Având în vedere neajunsurile datorate cadrului de eșantionare, ca și alte aspecte care intervin, eroarea cea mai frecvent întâlnită se referă la presupunerea că s-a efectuat o selecție simplă aleatorie și tratarea în consecință a rezultatelor obținute. Or, se dovedește faptul că cele mai multe cercetări realizate pe ansambluri mari de populație se abat în practică de la modelul selecției simple aleatorii. Pentru a se evita în acest caz eventualele neajunsuri de interpretare, se impune determinarea cu precizie a tipului de eșantionare rezultată și efectuarea corecțiilor necesare în privința prelucrării și interpretării informației recoltate.

Un element care merită a fi supus atenției constă în **modul de determinare a volumului eșantionului**. Contrar simțului comun, nu este importantă atât ponderea eșantionului în colectivitatea totală (care intră doar ca element de corecție), cât mărimea absolută a lui. Primul element de sprijin al reprezentativității este dat de **Legea numerelor mari**. Fixarea apriorică a proporției pe care urmează să o aibă eșantionul raportat la colectivitatea totală poate conduce fie la supradimensionare, fie la subdimensionare. O pondere de zeci de procente se dovedește nesemnificativă în condițiile unui volum relativ redus al colectivității totale, după cum o pondere chiar mai mică de 1% este suficientă la colectivități mari și foarte mari. Importantă este realizarea volumului de eșantion minim, care să asigure o reprezentativitate adecvată. Or, acest volum este dat de elemente situate în afara mărimii colectivității totale și se referă la structura colectivității, respectiv dispersia variabilei de eșantionare, probabilitatea cu care se lucrează și eroarea acceptată (probabilitatea nu poate fi mai mică de 0,95, iar eroarea de eșantionare rezultată trebuie să fie sub 5%).

Al doilea element care asigură reprezentativitatea eșantioanelor este **calculul probabilităților**, acordarea de șanse reale (de cele mai multe ori egale) fiecărei persoane de a fi selectată în eșantion.

În evaluarea gradului de reprezentativitate a cercetărilor intervin și alte elemente, care se referă la aplicarea corectă a tuturor cerințelor de întocmire a eșantionului, efectuarea corecțiilor cerute de schemele de eșantionare, de dispersia spațială a populației, de selectare a subiecților și de cercetare efectivă a acestora.

2.5.4. Contextul

Practica efectuării cercetărilor concrete a dovedit faptul că și **contextul în care acestea se desfășoară și comportamentul cercetătorului** au o anumită influență asupra rezultatelor. Activității de evaluare îi revine deci sarcina de a determina gradul în care s-au creat toate condițiile favorabile de mediu care să permită desfășurarea cercetării fără denaturări. Importanța acestor condiții este mai evidentă în cazul cercetărilor bazate pe

anchete și tehnici interrogative care trebuie să asigure o exprimare liberă a opiniilor, evitându-se orice influență exterioară. Se pot formula cerințe generale privind întrunirea condițiilor optime în care să se desfășoare o cercetare: ea trebuie să cuprindă o colectivitate pentru tema studiată și obiective urmărite: trebuie să se desfășoare într-un cadru adecvat, lipsit de constrângeri, să existe acordul populației pentru a participa la cercetare și să se respecte întru totul personalitatea indivizilor studiați.

Fiind recunoscut faptul că opiniile, atitudinile, comportamentele oamenilor sunt diferite de la o situație la alta, nu este deloc indiferent locul unde se desfășoară studiul lor (la locul de muncă, pe stradă, acasă etc.). O serie de factori de stare a persoanelor în momentul studiului, factorii situaționali în care acesta se desfășoară și comportamentul cercetătorului sunt tot atâtea elemente care influențează, într-un fel sau altul, rezultatele obținute, trebuind să fie luate în seamă la interpretarea datelor.

Experiența de cercetare evidențiază faptul că atât starea generală de satisfacție (sau insatisfacție), cât și stările de moment influențează comportamentul verbal și/sau non-verbal al oamenilor. Dacă ar fi să ne referim numai la comportamentul verbal (unde de fapt problemele evaluării sunt foarte acute), oamenii optimiști tind să emită aprecieri mai favorabile, în comparație cu cei mai puțin optimiști sau cu pesimiștii cu referire la aceeași situație obiectivă existentă. Sistemul general de valori acceptat are o influență nemijlocită asupra „răspunsurilor” pe care oamenii le formulează cu diferite prilejuri, inclusiv în cadrul cercetărilor la care participă. De asemenea, așteptările lor față de parametrii pe care îi asociază problemei cercetate influențează nemijlocit formularea răspunsurilor, anumite stări temporare în care se pot afla subiecții în momentul cercetării își pun amprenta asupra „rezultatelor”. Dacă în momentul în care are o anumită dificultate ce se asociază cu o stare de nemulțumire omul este întrebat cât de satisfăcut este de situația sa de viață, va formula o apreciere mai puțin favorabilă decât cea pe care ar formula-o dacă întrebarea i s-ar pune într-un moment în care are o anumită satisfacție, prilejuită de un succes oarecare.

Pentru cercetătorul social, analiza și interpretarea nonrăspunsurilor ce se înregistrează în cercetare trebuie să constituie o problemă cel puțin

la fel de importantă ca și analiza răspunsurilor ca atare. **Nonrăspunsul este în ultimă instanță un răspuns**, astfel încât cunoașterea caracteristicilor celor care nu răspund, ca și a motivației respective contribuie efectiv la o mai bună elucidare a fenomenului cercetat. În studiile de prognoză a comportamentului interpretarea nonrăspunsurilor trebuie să ocupe locul cuvenit. Multe dintre eșecurile în încercarea de a elabora prognoze valide se datoresc fie neglijării, fie imposibilității interpretării nonrăspunsurilor (cazul tipic al cercetărilor preelectorale, dar și al altor tipuri de cercetare asupra opiniei publice). Dacă totuși în cadrul cercetării se poate deduce o oarecare influență a condițiilor de desfășurare, se impune evidențierea efectului și luarea lui în considerare la interpretarea rezultatelor. De asemenea, trebuie avut în vedere faptul că o serie de factori macrosociali și culturali imprimă anumite caracteristici fenomenelor și proceselor sociale studiate la un moment dat. Ca urmare a acestui fapt, compararea rezultatelor obținute în studierea aceluiași aspect, în societăți diferite, devine problematică.

Pentru a putea determina efectiv eventualele erori de măsurare, o importanță deosebită se acordă analizei efectului pe care un cercetător sau altul îl pot avea asupra rezultatelor obținute, inclusiv celei a efectului operatorului de interviu, unde posibilitatea influențării rezultatelor este mult mai mare. Cunoașterea ecuației personale de eroare a fiecărui participant la cercetare permite un control mai riguros asupra condițiilor de desfășurare a acestora și prevenirea erorilor. O serie de analize s-au ocupat de șansa diferiților operatori (în funcție de sex, vârstă, înfățișare) de a obține acordul populației pentru a participa la interviu, ca și de studiul interacțiunii operator – subiect în desfășurarea acestuia. Pe baza rezultatelor obținute s-a ajuns la elaborarea unei strategii de selecție, instruire și supraveghere în teren a operatorilor. În legătură cu distribuția răspunsurilor subiecților în funcție de realizatorul interviului s-a adunat o bogată documentație. De exemplu, în prezent se știe că influența investigatorului este mai mare în cazul întrebărilor de opinie decât în cazul celor factuale. Cel mai puternic efect se produce în studiile care vizează proiecții în viitor – intenții, dorințe etc. În cercetările

efectuate pe această temă am constatat că efectul operatorului de interviu este mai mare la întrebările cu răspuns liber decât în cele precodificate. Cu cât întrebarea este mai disputată, cu atât mai puternic apare efectul respectiv. În principal am dedus două tipuri de influențe ale operatorului. Mai întâi este vorba de variația procentului de nonrăspunsuri de la un operator la altul. Dacă la întrebările administrate sub formă precodificată procentul nonrăspunsurilor este neînsemnat și se datorează mai ales neatenției, în cazul administrării sub formă necodificată, la aceleași întrebări procentul nonrăspunsurilor variază în funcție de operator de la 0 la 20% (cu o medie generală a nonrăspunsurilor de 5%). În schimb, când întrebarea incită la „dezbateri” controversate, proporția nonrăspunsurilor este mai mare chiar la întrebările precodificate, putând ajunge în cazul unor operatori până la 15-20%, iar la întrebările necodificate până la 50% din totalul subiecților săi. Aceasta în timp ce la unii operatori nu se înregistrează nici un nonrăspuns. Al doilea tip de influență datorată operatorilor constă în **uniformizarea răspunsurilor**. Pe baza analizei comparative a rezultatelor obținute de investigatori, s-a putut stabili în unele cazuri o corelație pozitivă între poziția operatorului și răspunsul cu frecvența cea mai mare „obținut” de la subiecții investigați.

Alte obiective urmărite, în legătură cu problema analizată aici, se referă la determinarea influenței modului de administrare a chestionarelor – autoadministrare, extemporal, interviu –, ca și a influenței unor proceduri alternative de investigare a aceluiași aspect. De fiecare dată, a rezultat o anumită variație a rezultatelor (de fapt o distorsiune) care poate fi atribuită strategiei de cercetare.

2.5.5. Analiza, interpretarea și teoretizarea

Și activitățile de finalizare a cercetării sociologice concrete trebuie avute în atenție. Înaintea oricărei analize a datelor rezultate din cercetare se impune să se certifice însăși veridicitatea lor, gradul în care reflectă diferitele trăsături ale realității sociale, precum și **nivelul de precizie** specific determinărilor cantitative implicate în cadrul cercetării efectuate.

Aplicarea unei game variate de produceri în **prelucrarea și analiza** datelor conduce la sporirea certitudinii în cunoașterea fenomenelor sociale. Fără a constitui un scop în sine sau a se transforma într-un fetiș, utilizarea diferitelor modalități și procedee de analiză și prelucrare sporește rigurozitatea testării ipotezelor de lucru, a fundamentării concluziilor de cercetare, fiind, prin aceasta, un sprijin efectiv în cunoaștere.

Uneori, dorindu-se să se sublinieze o pretinsă inadecvare a cercetării dimensiunii cantitative a fenomenelor sociale, considerate a fi doar calitative, se operează o opoziție ireductibilă între metodele de calcul cantitative ale matematicii tradiționale și metodele calitative ale matematicii moderne: teoria mulțimilor, teoria jocurilor etc. De fapt, și matematicile calitative tratează tot aspectele cantitative ale fenomenelor sociale, cu deosebirea că de această dată are loc o adecvare mai bună a calculului la specificul sub care se manifestă caracteristicile cantitative în acest domeniu, constituind astfel o direcție de viitor în perfecționarea instrumentelor de lucru în cercetarea socială. Așa cum subliniază unii autori, **matematicile** calitative iau în considerare natura **statistică** a domeniului social, spre deosebire de **matematicile tradiționale**, bazate pe natura mecanică a obiectului cercetat, pentru a folosi expresia lui C. Levi-Strauss (*Antropologia structurală*, 1978).

În sfera de preocupări a acțiunii de evaluare intră analiza **logicii interpretării datelor**, **legitimitatea concluziilor**, **specificul construcției teoretice**, **nivelul de generalitate la care se situează teoria elaborată** și valoarea sa explicativă.

În efectuarea cercetărilor sociologice se distinge o regulă fundamentală dată de împletirea organică a nivelului teoretico-metodologic cu cel concret (empiric). Dacă primului nivel îi revine rolul de a ghida întreaga activitate de cercetare, prin elaborarea concepției asupra obiectivului cercetat, furnizarea unui sistem conceptual apt să surprindă specificul celui obiect, constituirea unor principii și reguli de desfășurare a cercetărilor, a unor metode, tehnici și instrumente de lucru adecvate; celui de-al doilea nivel îi revine rolul de a reflecta cât mai obiectiv, cât mai fidel realitatea socială studiată aflată într-o continuă transformare. Așa cum am constatat, cercetarea empirică are rol teoretic, ea nu se

limitează la un rol pasiv, de verificare și testare a teoriei, ea face mai mult decât să confirme sau să respingă ipotezele, jucând un rol activ și îndeplinind cel puțin patru funcții majore care ajută la dezvoltarea teoriei – notează R. Merton („Influența cercetării empirice asupra teoriei sociologice”, în *Teorie și metodă în științele sociale*, 1972). Astfel, cercetarea concretă poate **iniția, reformula, reorienta și clarifica teoria**.

Potrivit acestei reguli fundamentale a cercetării sociologice, de împlinire a nivelurilor teoretico-metodologic și concret-aplicativ, și evaluarea cercetărilor trebuie să aibă în vedere totalitatea aspectelor implicate, chiar dacă uneori ele nici nu sunt formulate în mod explicit de către cei care efectuează cercetările respective. Este deci necesar a se determina atât calitatea demersului teoretic, cât și corectitudinea activității concrete de cercetare pentru a ne asigura de caracterul științific al cunoașterii realizate.

Adoptarea unei atitudini critice față de demersul cercetării sociologice concrete răspunde nevoii de a obține măsura încrederii pe care o acordăm rezultatelor la care s-a ajuns la un moment dat, fie în cercetările proprii, fie în cercetările altora. Ea nu înseamnă nicidecum o neîncredere față de virtuțile cercetării, ci doar afirmarea unei conștiințe critice, în vederea preîntâmpinării erorilor și a obținerii unei cunoașteri cât mai veridice a realității sociale, servind astfel necesitățile multiple ale acțiunii practice.

Recomandare pentru studiu

Aprofundarea elementelor de conținut ale metodologiei cercetării sociologice.

Bibliografie selectivă

- Chelcea, S., Mărginean, I., Cauc, I., 1998, *Cercetarea sociologică. Metode și tehnici*, Editura Destin, Deva.
- Levi-Strauss, C., 1978, *Antropologia structurală*, Editura Politică, București.
- Merton, R., 1972, „Influența cercetării empirice asupra teoriei sociologice”, în *Teorie și metodă în științele sociale*, vol. VIII, Editura Politică, București.

- Miftode, V., 1995, *Metodologia sociologică. Metode și tehnici de cercetare sociologică*, Editura Porto-Franco, Galați.
- Mihu, A., 1973, *ABC-ul investigației sociologice*, vol. II, Editura Dacia, Cluj-Napoca.
- Rădulescu, S., 1994, *Ipoteză și euristică în cunoașterea socială*, Editura Academiei Române, București.
- Szczepanski, J., 1966, „Probleme metodologice controversate ale sociologiei poloneze”, în *Teorie și metodă în științele sociale*, vol. II, Editura Politică, București.
- Zamfir, C., 1999, *Spre o nouă paradigmă a gândirii sociologice*, Editura Cantes, Iași.

3. ETAPELE PROIECTULUI DE CERCETARE

PARTEA A II-A

PROIECTAREA CERCETĂRILOR SOCIOLOGICE

3.1. Identificarea etapelor

Scopul demersului de față îl reprezintă identificarea și analiza problemelor care intervin într-o cercetare sociologică, modul în care se procedează pentru rezolvarea lor și asigurarea unui studiu sistematic, controlat și verificabil cerut de logica cunoașterii sociale.

În literatura de specialitate există abordări diferite ale numărului etapelor unei cercetări: de la evidențierea principalelor activități sub forma a trei etape – pregătirea, desfășurarea propriu-zisă (culegerea datelor) și finalizarea – la enumerări mai amănunțite. Astfel, S. Chelcea citează autori care evidențiază 5, 6, 42 sau 15 etape ale unei cercetări (anchete) (S. Chelcea, *Questionarul în investigația sociologică*, 1975). La rândul său, I. Căuc analizează 8 etape (S. Chelcea, I. Mărgineanu, I. Căuc, *Cercetarea sociologică. Metode și tehnici*, 1998).

În ceea ce ne privește, am preferat aici sistematizarea cercetării standard pe activități semnificative, ceea ce ne-a condus la individualizarea unui număr de 43 etape: 1) stabilirea temei; 2) fixarea obiectivelor; 3) documentarea preliminară; 4) delimitare – universului cercetării; 5) dezvoltarea cadrului teoretic al cercetării (teoria problemelor); 6) definirea unităților de analiză și de înregistrare; 7) elaborarea ipotezelor; 8) stabilirea tipului de cercetare; 9) selectarea surselor de informare; 10) specificarea unităților (populației) studiate; 11) construcția variabilelor (descrierea calitativă); 12) cuantificarea (descrierea cantitativă), pregătirea măsurării; 13) alegerea metodelor de cercetare; 14) stabilirea tehnicilor de lucru; 15) identificarea procedurilor de lucru; 16) elaborarea instrumentelor de culegere a datelor; 17) cercetarea pilot;

3. ETAPELE PROIECTULUI DE CERCETARE

3.1. Identificarea etapelor

Scopul demersului de față îl reprezintă identificarea și analiza problemelor care intervin într-o cercetare sociologică, modul în care se procedează pentru rezolvarea lor și asigurarea unui studiu sistematic, controlat și verificabil cerut de logica cunoașterii sociale.

În literatura de specialitate există abordări diferite ale numărului etapelor unei cercetări: de la evidențierea principalelor activități sub forma a trei etape – pregătirea, desfășurarea propriu-zisă (culegerea datelor) și finalizarea – la enumerări mai amănunțite. Astfel, S. Chelcea citează autori care evidențiază 5, 6, 12 sau 15 etape ale unei cercetări (anchete) (S. Chelcea, *Chestionarul în investigația sociologică*, 1975). La rândul său, I. Cauc analizează 8 etape (S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *Cercetarea sociologică. Metode și tehnici*, 1998).

În ceea ce ne privește, am preferat aici sistematizarea cercetării standard pe activități semnificative, ceea ce ne-a condus la individualizarea unui număr de 43 etape: 1) stabilirea temei; 2) fixarea obiectivelor; 3) documentarea preliminară; 4) delimitarea universului cercetării; 5) dezvoltarea cadrului teoretic al cercetării (teoria problemei); 6) definirea unităților de analiză și de înregistrare; 7) elaborarea ipotezelor; 8) stabilirea tipului de cercetare; 9) selectarea surselor de informare; 10) specificarea unităților (populației) studiate; 11) construcția variabilelor (descrierea calitativă); 12) cuantificarea (descrierea cantitativă), pregătirea măsurării; 13) alegerea metodelor de cercetare; 14) stabilirea tehnicilor de lucru; 15) identificarea procedeeleor de lucru; 16) elaborarea instrumentelor de culegere a datelor; 17) cercetarea pilot;

18) definitivarea instrumentelor; 19) multiplicarea instrumentelor; 20) organizarea echipei de cercetare; 21) selecția și instruirea colaboratorilor; 22) organizarea culegerii datelor; 23) identificarea unităților (persoanelor) studiate; 24) aplicarea instrumentelor de cercetare (măsurarea propriu-zisă); 25) controlul culegerii datelor; 26) verificarea informațiilor rezultate; 27) macheta de prelucrare a datelor; 28) modalități de prelucrare; 29) codificarea; 30) trecerea datelor pe suporturi de stocare; 31) elaborarea catalogului variabilelor; 32) prelucrarea datelor; 33) analiza datelor (verificarea ipotezelor); 34) interpretarea rezultatelor (teoretizarea); 35) formularea propunerilor de soluționare a problemelor sociale vizate în cercetare; 36) redactarea raportului; 37) discutarea raportului; 38) definitivarea raportului; 39) diseminarea rezultatelor; 40) arhivarea datelor; 41) discutarea soluțiilor la problemele sociale ce au alcătuit tema și obiectivele cercetării; 42) implementarea soluțiilor; 43) evaluarea efectelor implementării soluțiilor. Dacă, dimpotrivă, enumerarea pe care tocmai am prezentat-o pare a fi excesiv de amănunțită (deși ea este impusă de respectarea interdependențelor care dictează succesiunea deciziilor și activităților principale, fără a exista impedimente de acceptare), se pot regrupa activitățile de același tip, dar fiecare operație în parte trebuie să rămână în atenția cercetătorului. În funcție de tipul de cercetare, s-ar putea ca unele etape din modelul standard să nu fie necesare sau să dețină o importanță variată de la o cercetare la alta, fie că ne menținem la nivelul teoretic, fie că este implicat și nivelul empiric.

O a doua problemă, de interes aici, se referă la succesiunea etapelor. În principiu, această succesiune este impusă de logica investigațiilor. Pe măsură ce analizăm filmul unei cercetări, vom observa anumite condiționări, în sensul că anumite etape nu se pot definitiva dacă anterior nu s-au clarificat alte etape. În același timp, în rezolvarea problematicii unei etape se au în vedere elemente ale unor etape ulterioare. Prin urmare, succesiunea nu este strict determinată. Relativitatea succesiunii etapelor se datorează suprapunerii aspectelor de conținut celor care se referă la deciziile de organizare. În fapt, cercetătorul trebuie să aibă tot timpul în minte strategia completă de cercetare, precum și momentul în care trebuie definitivată o anumită etapă.

Paragraful următor conține „desfășurătorul” unei cercetări standard. Ulterior, dată fiind complexitatea lor, unele etape vor fi reluate ca teme distincte.

3.2. Conținutul etapelor cercetării sociologice

1. Stabilirea temei de cercetare. Tema de cercetare poate fi aleasă pe baza interesului de cunoaștere al cercetătorului. În acest caz, el se orientează din perspectiva contribuției potențiale la elucidarea unei anumite probleme științifice. Cel puțin acesta este demersul pentru ceea ce am putea denumi **cercetare fundamentală** (sau academică), axată pe studierea unor teme esențiale. Pentru a-i convinge pe cei din jur de importanța temei sale, cercetătorul trebuie să construiască o motivație adecvată a alegerii temei. Multe cercetări se efectuează cu scop didactic, inclusiv de către studenți și doctoranzi, pentru elaborarea unor lucrări de seminar sau a unor lucrări de absolvire.

Alteori, tema este **comandată** de un beneficiar (client) interesat să obțină informații, eventual soluții pentru a rezolva o problemă din sfera sa de activitate.

În toate ipostazele, este recomandat ca cercetătorul să se orienteze după semnificația socială a temei, să urmărească să „răspundă” la o comandă socială, să contribuie la rezolvarea diferitelor **probleme sociale**. Dincolo de dorința individuală, înseși mecanismele finanțării cercetării impun identificarea temelor de interes public. Pe această bază, cercetătorul poate conta și pe colaborarea populației în obținerea informațiilor, precum și pe interesul acesteia pentru rezultatele la care ajunge în urma studiului său.

Intuitiv, problema socială este definită ca o deficiență. În identificarea problemei sociale intervin o serie de caracteristici pe care Horton și Leslie le-au sistematizat într-o lucrare publicată în anul 1955, aflată acum la a 12-a ediție, astfel: a) stare ce afectează un număr mare de persoane; b) afectarea este nedorită; c) se simte nevoia să se întreprindă ceva; d) se reclamă o acțiune socială (colectivă) (P. Horton, G. Leslie, *The Sociology of Social Problems*). Ulterior, noțiunea de problemă socială

a fost extinsă la sfera tuturor elementelor cu care se confruntă un sistem social : fie acestea procese sociale sau situații despre care societatea (sau un sistem al ei) consideră că trebuie schimbat, fără a se restrânge aria la aspectele negative (C. Zamfir, *Strategii ale dezvoltării sociale*, 1997).

O problemă socială, în sens general, este deci acel fenomen social care afectează o anumită colectivitate, se află în sfera ei de preocupări și asupra căruia se dorește să se intervină, pentru influențarea evoluțiilor lui. Din această perspectivă, pot constitui o problemă socială atât alcoolismul, criminalitatea, abandonul copiilor sau șomajul, cât și adaptarea profesională a noilor angajați, mobilitatea socială, tranziția post-comunistă, opțiunile electorale ale populației etc.

Oricât de multe efecte negative ar avea sau, dimpotrivă, oricât de promițător ar fi pentru o evoluție favorabilă, un fenomen se constituie într-o problemă socială doar în măsura în care el este înscris pe agenda publică.

În acest fel, problema socială intră și în sfera de interes a sociologului. Situația poate fi analizată și dintr-un punct de vedere care îi conferă cercetătorului un rol activ. Prin studiile lui, el poate atrage atenția asupra acelor fenomene care ar trebui să devină o preocupare pentru colectivitate.

Desigur că într-o societate democratică cercetătorul, și nu numai el, este liber să cerceteze ce vrea. Totuși, anumite condiționări există, cel puțin în măsura în care dorește ca lucrările lui să fie citite, să influențeze decizii și acțiuni și, cu atât mai mult, să obțină finanțare pentru proiectele sale. O parte a finanțării se realizează prin alocații bugetare, (burse, granturi distribuite de instituții ale statului sau fundații). O altă parte provine din contracte cu un beneficiar (client). În fiecare caz în parte, se pune problema întocmirii proiectului cercetării. În primul caz, contează foarte mult și motivarea temei. În cel de-al doilea caz, tema fiind cerută, apar elemente suplimentare datorate relației cercetător – client. Specialistul trebuie să dezvolte o strategie de abordare a clientului care îi finanțează cercetarea, astfel încât să se înscrie în normele cerute de etica profesională, iar cercetările sale să aibă și o relevanță științifică. Pentru sistematizarea exemplificărilor ulterioare privind întocmirea proiectului de cercetare, alegem ca temă de referință „**Analiza mobilității sociale în societatea românească post-comunistă**”.

În acord cu definiția lui P. Sorokin (1927), prin mobilitate socială se desemnează trecerea persoanelor de la o poziție la alta în cadrul spațiului social (*apud* H. Cazacu, *Mobilitate socială*, 1974).

Importanța studierii mobilității sociale rezidă în semnificația deosebită a acesteia pentru caracterizarea societății umane și a vieții populației. Astfel, într-o societate deschisă, procesele de mobilitate ating cote relativ însemnate, pe măsura existenței unor valori înalte ale șanselor de acces social al persoanelor la diferite poziții de prestigiu din societate, pe când într-o societate închisă, relativ stagnantă, predomină procesele de moștenire, de la părinți la copii, a pozițiilor sociale.

După 1989, o dată cu abolirea proprietății socialiste, cu debutul privatizării și al trecerii la economia de piață, este de așteptat să se producă schimbări majore și în ceea ce privește mecanismele de realizare a mobilității sociale, amploarea și direcțiile acesteia.

2. Fixarea obiectivelor cercetării. Se face distincția între obiective generale și obiective particulare. Ca obiective generale posibil de avut în vedere menționăm : evidențierea **specificului** unui fenomen (descrierea) ; realizarea unei **diagnoze** (determinarea frecvențelor de manifestare a fenomenului) ; formularea de **explicații** privind relațiile cu alte fenomene ; **impactul** ; elaborarea de **predicții** referitoare la evoluția fenomenului ; identificarea de **soluții** pentru fundamentarea unor decizii ; stabilirea unei strategii de **acțiune** într-un domeniu sau altul ; evaluarea **efectelor** diferitelor acțiuni (servicii, programe, proiecte) ; măsurarea **schimbării** sociale. De cele mai multe ori o cercetare nu se limitează la un singur obiectiv. În același timp, avem de-a face cu o serie de obiective particulare cum ar fi, de exemplu, cunoașterea modalităților de acțiune socială într-un domeniu sau altul, descifrarea mecanismelor de influență socială și multe altele.

În studierea **mobilității sociale** ar fi de dorit să urmărim ca obiective generale atât descrierea procesului, cât și explicarea și predicția. Ca obiective specifice avem în vedere evidențierea mecanismelor de producere a mobilității sociale, determinarea amplitudinii și a tipurilor de mobilitate, estimarea șanselor de acces social ale

diferitelor grupuri de populație, identificarea efectelor proceselor de mobilitate, caracterizarea societății românești din perspectiva gradului de deschidere socială, efectuarea de comparații cu perioada anterioară, eventual cu alte țări etc.

3. Documentarea prealabilă. Se are în vedere atât documentarea **livrescă** – literatura de specialitate, arhivele și rapoartele unor cercetări anterioare, documentele statistice –, cât și una de **teren**, prin luare la cunoștință pe cale directă de fenomenele ce alcătuiesc tema cercetării: observații, discuții cu specialiștii, vizite în localități, la diverse instituții, convorbiri cu populația (informatori sociali) etc.

În documentarea sa, cercetătorul social poate apela în fond la trei categorii de **surse de informare**: **populația**, **realitatea socială**, **documentele sociale**. Așa cum vom vedea, pentru fiecare categorie de sursă de informare s-a dezvoltat cel puțin o metodă și mai multe tehnici și procedee de cercetare. **Populația** poate fi **întrebată**, **observată** sau implicată în **experimente sociale**; **realitatea socială**, definită ca evenimente în desfășurare, poate fi **observată**, **documentele sociale** sunt supuse unor **analize statistice și/sau de conținut**.

Dintre cele trei categorii de surse de informare, doar populația are caracter general, posibil de utilizat în toate situațiile. Oamenii pot fi observați, întrebați și implicați în diverse experimente de cercetare. Celelalte două surse sunt restrictive. Realitatea socială, înțeleasă aici ca exteriorizare, alcătuită din evenimente în desfășurare, poate fi observată numai dacă cercetătorul este prezent când se petrece un anumit fenomen; altfel, el este nevoit să apeleze la reconstituiri pe bază de mărturii ale participanților sau la documente.

Ultima sursă de informare este și mai restrictivă. Ea rezultă din faptul că documentele sociale sunt produse, de regulă, cu alte scopuri decât acela de a servi eventualilor cercetători. Apoi, referitor la anumite evenimente se pot identifica documente, iar referitor la altele nu.

O serie de documente sociale au făcut parte din mijloacele de acțiune ale unei colectivități etc. Avem în vedere reglementarea unor sfere de comportament, nevoia de confesare etc. Nu rareori în documentele sociale se

încearcă denaturarea faptelor și evenimentelor. Deși într-un fel se poate spune că documentele sunt „urme lăsate de fapte” (Ch. Seignobos, *apud* S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *op. cit.*), nu întotdeauna este posibil să reconstituim faptele pornind de la documente. Analiza istorică este aceea care se concentrează în primul rând pe reconstituirea faptelor trecute pornind de la documentele disponibile. Aceste analize sunt de durată și pot fi reluate de alți și alți istorici în decursul timpului. Pentru sociolog, un interes deosebit îl prezintă adesea semnificația atribuită de oameni faptelor și evenimentelor. Sunt și documente sociale care nici nu se referă la fapte, în sensul de eveniment petrecut, ele putând conține gânduri, proiecții de viitor etc.

Documentele sociale sunt surse valide de informare în măsura în care conțin relatări despre diferite evenimente, dar și evaluări, opinii, gânduri ale celor care le-au elaborat. Semnificația documentelor sociale rezidă în conținutul lor informațional din perspectiva cunoașterii vieții sociale (S. Chelcea [coord.] *Semnificația documentelor sociale*, 1985).

Utilizarea unor categorii diferite de surse de informare facilitează o mai bună cunoaștere, deoarece în acest fel se poate compara **ce spun (au spus) oamenii cu ceea ce fac**.

Pornind de la faptul că oamenii pot da informații atât pentru propria lor situație, cât și pentru alte persoane, că ei pot furniza date despre evenimente și acțiuni umane prezente sau trecute, eventual să se refere la evoluțiile viitoare ale unor fenomene și a societății omenești în ansamblul său, apare tentația limitării cercetărilor la această sursă de informare. Or, nu întotdeauna oamenii sunt în măsură să furnizeze informațiile cele mai adecvate, fie datorită faptului că nu rețin caracteristicile unor evenimente la care au participat (asistat), fie datorită prezentărilor tendențioase. Uneori identificarea participanților la o acțiune este imposibilă sau actorii sociali nu mai sunt în viață. Chiar și despre ei înșiși oamenii pot da date distorsionate. Sunt situații care reclamă apelul la o anumită sursă și nu la alta. Este dincolo de orice dubiu că, ori de câte ori suntem interesați să aflăm ce gândesc oamenii, ce semnificație acordă ei unor evenimente, ce intenții și motive au, se impune studierea lor directă. De asemenea, există situații în care observarea fenomenelor sociale trebuie

tratată ca o sursă de informare de neînlocuit. Și documentele sociale pot deveni surse singulare de informare. La rândul său, cercetătorul poate să provoace producerea de documente sociale.

Data fiind complexitatea domeniului vizat prin noțiunea de „document social”, vom mai insista puțin asupra acesteia. Din perspectivă sociologică, un document social este orice **obiect material** (construcție, produse de tipul uneltelor și mecanismelor, opere de artă, podoabe, bunuri de consum etc.), **lucrări** de transformare a mediului natural (globul pământesc este și un document social în măsura în care ne relevă diferite intervenții ale activității umane de-a lungul timpului), **reprezentări** ale obiectelor (schițe, desene, fotografii), **înscrișuri** (acte, manuscrise, tipărituri), **înregistrări sonore și vizuale** (casete, benzi magnetice, discuri, filme, arhive informatice), **memoria colectivă și individuală** (povestiri, cântece, mărturii, biografii) al cărei conținut poate fi consemnat de către cercetător. Deși pentru ultima categorie nota ar putea părea forțată, putem vorbi și în acest caz de documente, întrucât ele se deosebesc de conținutul unui interviu prin aceea că nu sunt atât răspunsuri la întrebări, cât informații de cercetat ulterior.

Din enumerarea anterioară deducem **natura** foarte diferită a documentelor sociale, de la obiecte fizice la creații de natură spirituală. Evident că modalitățile de tratare a conținutului informațional semnificativ pentru cunoașterea vieții sociale trebuie să se adapteze acestor particularități. Avem în vedere **formele de expresie scrise** : **verbale** (informația calitativă) sau **cifrică** (informația cantitativă), respectiv **nescrise** : **corp**, **imagine**, ceea ce face necesar apelul la metode, tehnici și procedee de lucru dintre cele mai diverse : analiza documentară, de discurs și de conținut, analiza statistică, analiza iconografică etc.

În utilizarea documentelor sociale, un interes major îl prezintă și evidențierea sursei și a **destinatarului** documentului. După **sursă**, documentele pot fi **oficiale** sau **neoficiale**. Documentele oficiale sunt elaborate de autorități în virtutea atribuțiilor pe care le au : legi, reglementări ale unor activități, înscrișuri de identificare, de garantare și conferire a unor drepturi. Documentele neoficiale sunt elaborate de persoane, cu titlu individual (scrisori, memorii,

biografii), sau de diferite asociații și organizații în nume propriu. O serie de înregistrări se realizează pe un formular impus de autorități, ceea ce le conferă statutul de documente cu **recunoaștere oficială** (actele unităților economice, ale diferitelor organizații și asociații). Înregistrările pot fi **oficializate** prin acte notariale (contract, procură).

Din perspectiva **destinației**, documentele sociale sunt **publice** sau **private**. Prin definiție, documentele oficiale trebuie să fie publice ; să se afle în circulație sau să se permită accesul la arhivele în care sunt stocate. Sunt și situații diverse în care documentele oficiale nu sunt accesibile (cel puțin pentru o anumită perioadă), ele fiind tratate prin prisma unor cerințe ale secretului de stat. De mare importanță pentru cercetare este cunoașterea fazelor succesive prin care a trecut un document înainte de a avea statutul oficial (formele negociate). Unele documente oficiale au destinație personală, privată (cele de identificare, cele în care se acordă drepturi), dar au și vizibilitate publică mai mult sau mai puțin extinsă, în măsura în care sunt solicitate de autorități sau sunt utilizate de posesorul lor. Totodată, multe documente neoficiale devin publice, fie că au fost elaborate tocmai în acest scop, fie că devin elemente ale acțiunii sociale. Din prima categorie menționăm conținutul vehiculat de mijloacele de comunicare în masă, tipărituri etc. ; din a doua categorie fac parte înțelegerile dintre diverși actori ce participă la o acțiune socială sau alta.

O serie de documente private sunt făcute publice de către autor sau de către alte persoane, inclusiv de către cercetător. În publicarea documentelor se impune respectarea normelor deontologice referitoare la drepturile omului, confidențialitate, ca și în cazul practicării altor modalități de cercetare.

Importanța documentelor sociale se judecă în raport cu cerințele de informare. Într-o cercetare prezintă importanță documentele oficiale, în alta documentele neoficiale sau ambele tipuri de documente. Astfel, dacă dorim informații despre regimul politic al unei țări, de prim interes sunt : Constituția și alte legi care reglementează diferite aspecte ale domeniului vizat, dar sunt importante și documentele în care identificăm modul în care se raportează populația la ele, legitimitatea conferită

regimului politic. În cercetări asupra unor procese sociale devin de neînlocuit statisticile și evidențele oficiale, dar și înscrisurile personale, biografiile și memoriile participanților etc. Prin urmare, se impune să se facă apel la tipuri diferite de documente accesibile la un moment dat.

Utilizarea documentelor sociale a constituit și constituie practici dintre cele mai frecvente în sociologie, fie că este vorba de statistici sau de documente personale. Aceste practici le regăsim și la precursori ai sociologiei, pelerini, jurnaliști etc.

Documentarea efectuată poate conduce cercetătorul la continuarea (acceptarea) temei, eventual la reformularea ei, sau la abandonarea (respingerea) acesteia. De asemenea, se va putea constata în ce măsură obiectivele generale și specifice sunt posibil de atins și se va acționa în consecință. Amploarea documentului este dată de caracterul de noutate pe care îl prezintă tema pentru cercetător.

O dată realizată documentarea și luarea deciziei de continuare a cercetării, trebuie luate în analiză mai multe aspecte puternic interdependente. Așa cum am precizat deja, am preferat acea enumerare a etapelor care să pună mai bine în evidență succesiunea activităților de conținut, corelată cu momentul optim al definitivării deciziilor pregătitoare pentru lucru în teren.

Documentarea prealabilă pentru tema „**Analiza mobilității sociale**” impune consultarea diferitelor statistici, începând cu cele referitoare la accesul tinerilor pe trepte de învățământ, structura populației ocupate, discuții pe tema șanselor de acces social, modalitățile de recrutare a forței de muncă, ocuparea și cariera profesională, aspirații și interese profesionale, lecturarea rezultatelor unor cercetări, a diferitelor rapoarte pe tema de interes, determinarea prezenței problemei în dezbaterile publice, în mijloacele de informare în masă etc.

Dacă ne referim la procesele de mobilitate socială din societatea românească din ultimul deceniu, reținem în primul rând schimbările structurale ce au avut loc ca urmare a colapsului comunismului, revenirea la proprietatea privată și tranziția la economia de piață. O primă caracteristică a noului sistem o identificăm în domeniul plasării tinerilor pe o piață a forței de muncă aflată în constituire.

Dacă până în 1990 ocuparea locurilor de muncă de către absolvenți se făcea prin repartitie, după acest moment avem de-a face cu ocuparea unui loc de muncă prin mecanismul cererii și ofertei (I. Mărginean [coord.], *Tineretul deceniului unu. Provocările anilor '90*, București, 1996).

O altă caracteristică de mare importanță se referă la manifestarea fenomenului de subocupare a forței de muncă, cu existența șomajului de lungă durată, ca urmare a contractării industriei.

În aceste condiții fluxurile de mobilitate socială s-au reorientat dinspre industrie spre alte sectoare economice, inclusiv spre agricultură. Este deci de mare interes să fie cunoscute direcțiile și intensitățile fluxurilor de mobilitate, configurația claselor și grupurilor sociale din societatea românească în tranziție. Diferitele cercetări efectuate până în prezent pun în evidență apariția de noi grupuri sociale legate de proprietatea privată și libera inițiativă. Nu se cunoaște amploarea acestor fenomene, precum nici sursele de recrutare pentru noile poziții ocupaționale și sociale.

Conform datelor unei cercetări efectuate în martie 1998 („Consolidarea democrației”, coordonator I. Mărginean), 40% din subiecții eșantionului național de 1.136 persoane s-au considerat a aparține clasei muncitoare, 28% s-au considerat țărani, în timp ce tot atâția se identificau cu clasa mijlocie și numai 0,4% se considerau a aparține clasei de sus (diferența până la 100% reprezintă nonrăspunsuri).

4. Universul cercetărilor. Cercetările sociologice se referă la populație, la colectivități și grupuri umane, în ultimă instanță la societate ca întreg, structurată la nivel național și internațional. Definirea universului unei cercetări înseamnă delimitarea populației căreia îi este specific fenomenul (fenomenele) studiat (e) la un moment dat. Universul unei cercetări se poate referi la populația globală, la segmente de populație (cum ar fi : electoratul) sau la persoane dispersate în diverse colectivități umane (exemplu : consumatorii de droguri). Evident însă că nu toate informațiile de ordin sociologic provin în mod nemijlocit de la populație. Unele informații de la generațiile trecute sau contemporane sunt consemnate în documente. Studiarea acestor documente sociale nu presupune interacțiunea cu populația. Generalizând, din perspectivă statistică

universul cercetării este tratat ca o colecție de unități, fie acestea persoane individuale, gospodării, grupuri, colectivități umane, organizații, instituții, acțiuni, evenimente, documente sociale etc. De multe ori tema și populația sunt specificate prin comenzile de cercetare. Înainte de a începe să cercetăm ceva trebuie să ne convingem de existența fenomenului. Sunt situații în care mai întâi este indicată tema, printr-o comandă, și trebuie să se delimiteze populația, după cum alteleori se indică doar populația țintită și trebuie să fie definit în detaliu fenomenul studiat. De asemenea, specificarea universului cercetării presupune evidențierea caracteristicilor de bază ale populației, care sunt de natură demografică, economică, socială, culturală, politică etc. Prin caracteristică statistică a populației se înțelege o însușire comună a tuturor indivizilor din colectivitatea vizată și ale cărei valori diferă de la un individ la altul, în funcție de determinările la care sunt supuse.

Cunoașterea caracteristicilor populației servește și la eventuala elaborare a eșantioanelor.

Universul cercetării pe tema **mobilității sociale** este delimitat de populația adultă. De regulă se ia intervalul de vârstă de la 25 la 60 ani. Vârsta minimă de 25 ani este fixată în jurul pragului la care se încheie învățământul universitar și este de așteptat ca la această vârstă cei mai mulți tineri să exercite deja o ocupație și să fie căsătoriți.

Limita de 60 ani apare ca nivel la care se încheie perioada de activitate profesională. În prezent, acest prag este adecvat pentru România. El tinde să fie superior în comparație cu cel din urmă cu 40-60 ani, pe măsura sporirii valorii duratei medii de viață. Pe plan mondial, inclusiv în țara noastră, se discută despre o ridicare a nivelului vârstei active. Vârsta de pensionare a glisat deja spre 65 ani în unele țări.

5. Cadrul teoretic al cercetării. Cunoștințele acumulate până în prezent în pregătirea proiectului permit trecerea la elaborarea cadrului teoretic al cercetării. Aceasta constă în definirea fenomenului și dezvoltarea unei teorii cu valoare explicativă orientată spre cercetarea care se

pregătește. Se pornește de la stadiul atins până la momentul de referință în cercetarea temei, cu evidențierea elementelor de consens și a celor aflate în dispută, a ipotezelor analizate și a rezultatelor obținute, măsura în care acestea corespund cu informațiile deținute despre domeniul vizat prin proiect (adecvare de timp, cultura etc.), și se urmărește detașarea aspectelor care necesită noi clarificări. Toate acestea îi vor servi cercetătorului să construiască un cadru teoretic necesar pentru activitățile ulterioare de cunoaștere.

Teoria mobilității sociale este una dintre cele mai extinse, începând cu studiul de pionierat, amintit anterior, al lui P. Sorokin. Sociologul rus, emigrat în SUA, a inițiat o adevărată școală de studiere a mobilității sociale „ca o deplasare a persoanelor în spațiul social”. La rândul său, poziția socială deținută de cineva la un moment dat se determină ca intersecție a mai multor indicatori care țin de mediul familial, ocupațional, politic, cultural, economic, demografic etc.

Anterior lui Sorokin, Max Weber a analizat deja statusul social al unei persoane prin situația economică, politică și de prestigiu. Cercetările ulterioare din domeniu s-au orientat spre abordarea **mobilității ocupaționale** (W. Warner, J. Abligenn, *Mobilitatea ocupațională din domeniul afacerilor și din industria americană*, 1955; S. Lipset, R. Bendix, *Mobilitatea socială în societatea americană*, 1967; P. Blau, O. Duncan, *Structura ocupațională americană*, 1967; **a inegalității și stratificării sociale** (M. Barber, *Stratificarea socială*, 1957; M. Tumin, *Stratificarea socială. Formele și funcțiile inegalității*, 1971); **dar și spre analiza mobilității sociale** ca atare (K. Svalastoga, *Prestigiu, clasă și mobilitate*, 1959; S.M. Miller, *Mobilitatea socială comparată*, 1960; V. Capecchi, *Probleme metodologice ale măsurării mobilității sociale*, 1967; D. Bertaux, *Despre analiza tabelelor de mobilitate*, 1969).

Dacă ne referim la societatea românească postbelică, delimităm o primă perioadă, preponderent ideologică, de abordare a mobilității sociale (deceniile V-VI). După 1970 înregistrăm însă începutul unei perioade a cercetărilor și analizelor concrete, cu contribuția majoră a colectivului de la Centrul de Sociologie al Academiei (H. Cazacu,

Mobilitatea socială, 1974). Deși mai puțin agresivă, abordarea ideologică a continuat, fiind concentrată în ultimii ani ai regimului comunist asupra omogenizării sociale și a constituirii poporului unic muncitor, a societății fără clase, obiectiv al politicii oficiale. Pentru cercetarea actuală a mobilității sociale din România, un interes aparte îl prezintă rezultatele studiilor pozitive asupra societății de dinaintea schimbării. Or, aceste rezultate indicau o încetinire a proceselor de mobilitate socială, ca urmare a epuizării resurselor de dezvoltare de tip extensiv (I. Mărginean, *Tendințe ale evoluției structurii sociale în România*, 1985). În condițiile accentuării omogenizării sociale, autoreproducerea socială devenise tot mai accentuată, cu îngustarea șanselor de acces spre poziții de prestigiu educațional și ocupațional ale fiilor de muncitori și țărani (H. Cazacu [coord.], *Structura socială, diversificare, diferențiere, omogenizare*, 1988; I. Drăgan, C. Artanasiu [coord.], *Structura socială a României socialiste*, 1989).

Revenind la aspectele teoretice ale temei, vom consemna că mobilitatea socială se analizează atât la nivel intragenerațional (pe parcursul vieții unei persoane, generații), cât și la nivel intergenerațional (de la o generație la alta); în plan orizontal și vertical al spațiului social (mișcarea între poziții echivalente sau între poziții situate inegal, ascendent sau descendent). De asemenea, se diferențiază între tipuri de mobilitate: brută (totală), structurală (dată de modificările din structura socială) și netă (de schimb între pozițiile sociale).

După cum se observă, există o legătură puternică între procesele de mobilitate socială și structura socială. Structura socială, ca ansamblul de organizare a vieții comunitare și de grup, în cadrul căreia se constituie spațiul social cu pozițiile sale, este cadrul de manifestare a mobilității sociale. Mai exact, modificările din structura socială se realizează prin diferite procese de mobilitate socială, deși cauzele acestor schimbări sunt de natură mai generală și aparțin domeniilor economic, cultural, politic etc.

6. Unitățile de analiză și de înregistrare. Specificul temei, obiectivele urmărite, universul cercetării, precum și natura informațiilor

de care dispunem, explicația teoretică la care s-a ajuns ne orientează în fixarea unităților de analiză. Pentru aceasta, trebuie avute în vedere și elementele constitutive ale ipotezelor (listarea mai înainte a unităților de analiză ține totuși de faptul că ar fi de prisos să elaborăm ipoteze cu variabile despre care nu am dispune de informații corespunzătoare). **Unitățile de analiză** sunt elemente simple sau compuse ale universului cercetării. Ele se pot referi la persoane, gospodării familiale, diverse grupuri umane constituite după criteriul locului de muncă (echipe, clase de elevi), al asocierii formale (organizații) sau informale (grupuri de prieteni), al domiciliului (vecinătate), structurii administrativ-teritoriale (localități, județe, țară). Totodată trebuie definită relația dintre unitatea de analiză și **unitatea de înregistrare**. Aceste două elemente pot să coincidă, caz în care informațiile se culeg nemijlocit pentru unitățile de analiză. Alteori, informația primară este agregată la nivelul unor unități de analiză mai complexe.

Vom reține încă de pe acum că în procesul agregării datelor se impune să fie respectate anumite cerințe pentru asigurarea acurateței operațiilor. Altfel, apar două tipuri de erori. Pe de o parte, ar fi vorba de încălcarea regulilor reprezentativității (când se agreează date la niveluri teritoriale pentru care nu avem reprezentativitate: cu toate că subiecții studiați într-o localitate în cadrul unui eșantion național nu sunt reprezentativi pentru localitatea respectivă, se calculează anumite valori la nivel de localități). Pe de altă parte, se comite adesea eroarea ecologică: datele globale ce caracterizează o structură complexă sunt considerate valide pentru fiecare element al structurii, deși nu sunt întrunite condițiile unanimității. Din faptul că într-o zonă se constată o opțiune majoritară pentru o acțiune, nu rezultă că fiecare locuitor al zonei este în favoarea acțiunii respective (nu se pot atribui epitete generale bucureștenilor, românilor, populației rurale, populației urbane, oltenilor, muntenilor, moldovenilor, transilvănenilor, dacă aceste epitete nu sunt caracteristice pentru toți. Dincolo de acest aspect special al inducției statistice, avem de-a face și cu o dimensiune general umană: **dreptul fiecărei persoane la identitate și diferențiere**.

Pentru studiul **mobilității sociale**, unitatea de analiză poate fi persoana și/sau generația. Subiectul analizei se raportează la mediul său familial, respectiv antecesorii (părinți, bunici), colaterali (frați, surori), descendenți (copii, nepoți). De asemenea, se pot efectua grupări pe medii rezidențiale, zone, ocupații etc. Unitatea de înregistrare este persoana. Numai astfel se pot efectua apoi o serie de analize ale mobilității intra- și intergenerațional. Nu sunt excluse însă studiile globale de analiză a modificărilor din structura socială, cunoscut fiind faptul că vehiculul acestor schimbări îl constituie procesele de mobilitate socială.

7. Elaborarea ipotezelor. În capitolul de metodologie s-a definit ipoteza ca un enunț referitor la relația dintre două sau mai multe fenomene. Ipoteza este deci o explicație plauzibilă, care devine teorie dacă cercetarea o confirmă. Ipotezele au rolul de a orienta întreaga activitate de cercetare, în sensul că aceasta din urmă este astfel concepută încât să permită testarea ipotezelor în vederea ajungerii la explicații satisfăcătoare ale domeniului studiat.

O bună ipoteză se elaborează pornind de la cunoștințele anterioare. Elaborarea necesită un efort creativ din partea cercetătorului. Pentru a duce cunoașterea mai departe ipoteza trebuie să permită infirmarea (falsificabilitatea) (K. Popper).

J. Galtung tratează zece cerințe ale unei ipoteze : generalitatea, complexitatea, specificitatea, determinarea, falsificabilitatea, testabilitatea, predictibilitatea, comunicabilitatea, reproductibilitatea și utilitatea (J. Galtung, *Theory and Methods of Social Research*, 1967).

La rândul său, S. Rădulescu prezintă procesul de formare a ipotezelor științifice în dependență de celelalte componente ale cunoașterii, ocupând o poziție mediană între observații și teorie. Sursele ipotezelor pot fi : inovația teoretică, modelul, analogia și metafora (S. Rădulescu, *Ipoteză și euristică în cunoașterea socială*, 1994).

Se va înțelege mai bine sarcina de rezolvat dacă se are în vedere și ceea ce nu este o ipoteză : 1. Nu este o simplă constatare (din moment ce fenomenul este cunoscut nu mai este nevoie de ipoteză) ; 2. Nu este o

predicție (predicția este elaborată pe baza testării ipotezelor) ; 3. Nu este o relație de la parte la întreg.

În același timp se discută și despre faptul că ipotezele ar îngusta câmpul de investigație. Situația devine însă periculoasă numai dacă ipotezele sunt necorespunzătoare, dacă cercetătorul nu își reformulează ipotezele sau nu renunță la ele, atunci când aceste decizii se impun. Trebuie acceptată ideea descoperirilor din întâmplare – serendipitatea (R. Merton), dar aceasta nu suplinește elaborarea sistematică a ipotezelor cu precădere în studiile explicative. Verificarea ipotezelor ține, evident, în primul rând de corespondența empirică a relației vizate.

În cercetarea **mobilității sociale**, ipotezele clasice se referă la relația dintre originea socială și șansele de acces social, la rolul educației în procesele de mobilitate socială, influența regimului politic asupra acelorasi procese etc. Ipoteza meritocrației a suscitat un interes deosebit, punându-se problema dacă instrucția are putere să anuleze efectele originii sociale modeste în ocuparea unor poziții în societate (M. Georgescu, *Educație și mobilitate socială*, 1999). Cercetările de până acum nu par a susține o explicație generală din perspectiva ipotezei meritocrației. Unii autori au pus în evidență faptul că expansiunea educației nu se soldează cu un acces sporit al celor proveniți din clasele de jos la poziții sociale înalte (Paradoxul Anderson, formulat încă din 1961, în *O notă sceptică asupra educației și mobilității*). Explicația acestui paradox, încercată de R. Boudon (*Inegalitatea șanselor*, 1973), ar putea consta în faptul că expansiunea educației a fost superioară evoluției structurii sociale (iar din acest motiv diplomele nu pot fi valorificate), dar totodată se constată o persistență a dominanței originii sociale asupra statusului social al unei persoane (M. Cherkoui, „Mobilitatea”, în R. Boudon [coord.], *Tratat de sociologie*, 1992, traducerea românească 1997).

După cum se observă, explicarea mobilității sociale necesită referirea la o problemă mult mai complexă, aceea a stratificării și inegalității sociale. Dintre abordările multiple ale acestora, semnalăm aici doar două recente lucrări ce se situează pe poziții diametral opuse. Este vorba mai întâi de lucrarea semnată de R. Herrestein

și Ch. Murray (1994), *Curba normală. Inteligența și structura de clasă în viața americană*, în care inegalitatea socială este considerată a se datora diferenței de inteligență (valorile coeficientului de inteligență, IQ), combătută vehement de C. Fischer și colaboratorii (1996) în lucrarea *Inegalitatea aranjată. Respingerea mitului curbei normale*, potrivit căreia inegalitatea nu este de la natură, ea a fost creată și menținută de oameni, având drept consecință accentuarea sărăciei.

8. Tipul de cercetare. Tipul de cercetare răspunde specificului temei și obiectivelor, dar se constituie și ca o preferință a realizatorului. Deciziile luate acum orientează în mare parte activitățile care vor urma, fără a fi, la rândul lor, total independente de ele, și în primul rând de sursele de informare disponibile la un moment dat. În funcție de felul cum se va proceda în continuare, are loc o construcție sui-generis a **strategiei** de cercetare, care cuprinde metodele, tehnicile, procedeele și instrumentele de lucru, precum și modalitățile de analiză a informațiilor.

În cercetarea **standard** se face trimiterea deopotrivă la nivelul teoretic și la cel empiric al cunoașterii, se combină metode diferite de culegere și de analiză a datelor, de construcție teoretică. De fiecare dată este nevoie de o adevărată construcție teoretico-metodologică a unei cercetări.

În procesul pregătirii proiectului de cercetare urmează să se decidă asupra modalităților de raportare la realitate, respectiv, dacă se realizează sau nu o investigație directă și cum se va proceda într-o situație sau alta, ce surse de informație se utilizează. Așa cum am văzut, activitatea de cunoaștere se poate rezuma la un moment dat la nivel teoretic și se realizează fie sub forma eseului sau a comentariului, fie ca analiză critică a cunoștințelor existente urmată de integrarea lor într-o nouă sinteză, cu șanse reale de a se obține progrese însemnate în elucidarea problemelor avute în atenție. Fără cercetare empirică, este imposibilă, în ultimă instanță, cunoașterea realității sociale. La rândul ei, această cercetare se realizează în modalități dintre cele mai diverse, încât orice enumerare rămâne incompletă, având în vedere combinațiile posibile în funcție de criteriile enunțate anterior. Deciziile vor preciza cât mai multe elemente ale proiectului de cercetare, ce va prinde contur pe măsura

elaborării sale în detaliu. Încă din această fază trebuie însă precizat dacă se intenționează un studiu de teren sau nu ; dacă este o cercetare bazată pe interacțiunea cu populația și cum se realizează aceasta (experiment, anchetă, observație participativă) sau dacă interacțiunea nu este implicată (observația externă, studiul documentelor) ; cu ce grad de structurare a instrumentelor de lucru vom avea de-a face ; cum este dozată analiza cantitativă și cea calitativă ; dacă se va face apel la date de tip longitudinal sau va fi o măsurătoare transversală ; dacă se intenționează sau nu o analiză comparativă ; dacă este o cercetare în care se are în vedere reprezentativitatea sau este una mai degrabă ilustrativă ; se vor studia fenomene de masă sau cazuri etc.

În studiul asupra **mobilității sociale** optăm pentru strategia standard. În acest fel se vor putea face și exemplificări didactice mai diversificate, vom include deopotrivă analize calitative și cantitative, studiul documentelor și ancheta prin chestionar.

Dacă avem în vedere cercetările de până acum asupra mobilității sociale vom constata că abordările parțiale au prevalat. Lăsând la o parte aici tratarea ideologică a temei, în analizele concrete se evidențiază fie schimbările numerice din structura socială, iar mobilitatea socială apare doar implicit, ca modificare, de la o perioadă la alta, a volumelor diferitelor grupuri ocupaționale, niveluri de instrucție etc., fie efectuarea unei **anchete** prin chestionar pentru a se surprinde schimbările intra- și intergeneraționale (tabele de mobilitate), fie apelul la **studii de caz**.

Unii cercetători utilizează în timp modalități de cercetare diferite, iar rezultatele nu pot fi decât indirect comparabile. Așa este cazul studiilor lui Daniel Bertaux, care în anii '60 a cercetat mobilitatea socială cu ajutorul tabelelor de mobilitate, iar în anii '90 a trecut la studiul de caz bazat pe documente personale de tipul istoriei orale. În acest fel, nu s-a avansat substanțial în cunoașterea proceselor de mobilitate socială, deși ultima sa lucrare, *O abordare calitativă a mobilității sociale* (1997) este destinată să înlăture unilateralitatea în cercetarea mobilității sociale. În fapt, se prezintă câteva studii de caz, alese mai mult sau mai puțin întâmplător, semnificative prin ele însele, dar care rămân povestiri ale experiențelor

de viață, unele deosebit de tragice. Cel interesat de lecturarea relatărilor în discuție va găsi suficientă „informație” fără a putea sesiza câtuși de puțin natura proceselor de mobilitate socială petrecute la nivelul societății din care au fost extrase cazurile. Abordarea cazuistică este mult mai la îndemână. Semnificația ei sporește însă atunci când este combinată cu alte modalități de cercetare, așa cum am încercat să construim proiectul de față.

9. Selectarea surselor de informare. Având în vedere posibilitățile de informare identificate în faza de documentare, cerințele care decurg din tipul de cercetare adoptat și conținutul ipotezelor formulate, urmează să fie precizate sursele de informare ce vor fi utilizate efectiv pentru culegerea datelor. Cercetătorul apelează la surse de natură diferită, în acord și cu metodele ce vor fi aplicate, iar din cadrul fiecărei surse reține pe cât posibil mai multe subtipuri.

În cercetarea **mobilității sociale** se face apel la documente **statistice publice** (pentru evidențierea schimbărilor din structura socială, volumele populaționale pe ocupații și grupuri de ocupații, efectivele școlare, abandonul și dinamica numărului de absolvenți) și **documente personale** în legătură cu teme (spițe de neam, foi de zestre), dar și la **anchete** pe bază de interviu și chestionar. Am constatat însă că de multe ori cercetarea se limitează la o singură categorie de surse de informare, respectiv chiar la un singur set de date, cu impact negativ asupra veridicității informației și a cunoașterii, în ultimă instanță. Ideea simplificărilor în domeniul surselor de informare este seducătoare și totodată mai puțin costisitoare. Totuși, din faptul că prin utilizarea unui singur set de date se pot obține rezultate „interesante” nu rezultă că s-a realizat și o cercetare suficient de relevantă pentru domeniul avut în atenție.

10. Specificarea unităților (populației) studiate. Realizarea diferitelor cercetări reclamă compatibilitatea între strategia utilizată și unitățile (persoanele) investigate. Uneori se impune un studiu de natură statistică, alteori interesul se îndreaptă spre colecții (colectivități) mici sau chiar

pre un singur caz. Astfel, în funcție de obiectivele urmărite și de sursele disponibile, se poate realiza o cuprindere **totală** (studiul exhaustiv, **recensământ**) a unei **părți** reprezentative (eșantion) sau a unui **caz** (unitate socială), respectiv a unei **colecții de cazuri** (loturi sau grupuri).

Atunci când universul cercetării este de talie mare, studiul exhaustiv ridică probleme insurmontabile pentru o echipă de cercetare. Din fericire, se dovedește că ne putem dispensa de includerea exhaustivă a unei colecții mari, prin apelul la studierea unei părți a acesteia.

Utilizarea eșantioanelor în cercetarea socială este larg răspândită, totuși ele nu sunt întotdeauna necesare. Studiarea eșantioanelor este în măsură să reducă substanțial costul comparativ cu cercetările exhaustive. Cu toate acestea, cheltuielile implicate pot fi prohibitive, astfel că trebuie aleasă o altă modalitate de concretizare a studiului, ceea ce implică evident și schimbarea obiectivelor urmărite. Într-adevăr, alegerea modalităților prin care se studiază doar o parte din universul cercetării se face în virtutea unor criterii prin care se pun de acord obiectivele urmărite la un moment dat și specificul datelor care vor rezulta, cunoscut fiind faptul că modalitățile respective nu sunt echivalente. Numai eșantionul este o reproducere de scară mică a universului cercetării. Datorită acestei proprietăți de reprezentativitate, este posibil ca pe baza rezultatelor obținute în studierea eșantionului să se estimeze valorile pentru colectivitatea totală. (Vom analiza ulterior tipurile de eșantioane și problematica legată de acestea.)

Cât privește studiul de caz, acesta are valoare de exemplaritate. El servește la înțelegerea naturii fenomenelor ce devin obiect de cercetare la un moment dat și se poate realiza în forme relativ diferite. În funcție de procedeele de lucru putem avea de-a face cu cercetarea complexă a unor unități sociale (**monografie**) sau cu evidențierea doar a unor aspecte specifice cazului selectat. Totodată, analiza de caz este și o metodă de instruire practică în domeniile de marketing, asistență socială, management etc.

Practicat independent, studiul de caz are o semnificație mai redusă pentru cunoașterea ansamblului social din care face parte. Alteori, sociologul apelează la studierea unor **colecții de cazuri** selectate pe criterii de oportunitate, cazuri tipice, extreme, esențiale, prin metoda „bulgărelui de zăpadă” etc. Prin metoda „bulgărelui de zăpadă” se urmărește identificarea

unor lanțuri de relații, structuri de comunicare. Se pornește de la o persoană, identificată în acord cu obiectivele cercetării, apoi se trece la o alta numită de prima, și așa mai departe, până se reconstituie o rețea de relații. Eventual se investighează două sau mai multe astfel de structuri.

Diferitele colecții de populație sunt adecvate atunci când fenomenul studiat nu are caracter de masă sau când suntem interesați să efectuăm anumite comparații, fără a avea posibilitatea utilizării de eșantioane. Logica demersului de cunoaștere reclamă și apelul la studierea unor grupuri constituite de populație. Cu o denumire pe care o considerăm totuși improprie, aceea de eșantionare teoretică, Glaser și Strauss (*op. cit.*) dezvoltă o strategie de cercetare orientată spre descoperirea teoriei din date, prin studierea unor grupuri de populație (grupuri de același tip sau foarte diverse).

În legătură cu expresia „eșantionare teoretică” sau cu altele asemănătoare, cum ar fi „eșantionare calitativă”, „eșantionare de oportunitate”, se impune o precizare. Este cu totul neîntemeiat să se asimileze eșantionării procedurile de selecție utilizate în constituirea unor colecții de cazuri mai mult sau mai puțin sistematice. Aproximarea se face, probabil, pe considerentul că în toate situațiile este implicată o selecție de unități din universul cercetării. Numai că selecția ca atare nu reprezintă automat și o eșantionare. Chiar în *Dicționarul explicativ al limbii române* se precizează că „eșantionul este o probă dintr-un produs”. Or, atunci când este vorba de o țesătură, un petic din aceasta este suficient ca probă pentru a cunoaște calitățile țesăturii. În schimb, dintr-un sac de grâu sunt necesare câteva probe, iar pentru o colectivitate umană avem nevoie să studiem un număr mare de persoane. Cu alte cuvinte, mărimea „probei” este dată de diversitatea „produsului”, iar în cazul populației diversitatea este maximă, de unde nevoia apelării la legea numerelor mari (vezi eșantionarea socială). În acest caz selecția se face pe baza unor criterii și cu un anumit scop. Prin urmare, selecția se realizează în cadrul unor scheme prestabilite, respectiv eșantioane sau colecții de cazuri, loturi, grupuri. În prima situație scopul selecției este alcătuirea eșantionului dinainte calculat, în acord cu cerințele statistice de reprezentativitate, ceea ce nu se impune la selecțiile pentru diferite colecții.

Asimilarea procedurilor de constituire a colecțiilor cu eșantionarea nu are darul să le ridice valoarea științifică, dar poate crea confuzii.

Cercetarea **mobilității sociale** reclamă deopotrivă apelul la date de recensământ, la date culese de la eșantioane reprezentative și la date obținute prin studiile de caz. De altfel, această recomandare este în acord cu altele anterioare, referitoare la combinarea surselor de informare diferite, a metodelor, tehnicilor și procedeelor diverse selectate în acord cu cerințele unei cunoașteri cât mai adecvate. Studiile exhaustive, realizate prin recensământ, permit caracterizări de ansamblu ale structurii sociale și ale schimbărilor survenite de la o perioadă la alta, inclusiv ale proceselor de mobilitate implicate. Datele obținute prin recensământ sunt cel mai adesea valorificate doar parțial, și acesta este și cazul României. Studiile pe eșantioane reprezentative vin să completeze informația furnizată de recensământuri. De această dată se pot culege informații nu doar despre generațiile în viață, ci și despre antecesorii, ceea ce permite construcția tabelelor de mobilitate, calculul diversilor indici etc. La rândul său, studiul de caz aduce elemente suplimentare prin ilustrarea unor trasee de mobilitate socială.

11. Construcția variabilelor și elaborarea schemei descriptive de cercetare. Problematika vizată aici a fost cel mai bine analizată de P. Lazarsfeld, care are în vedere un proces de trecere de la **concepte** la **dimensiuni**, **indicatori** și **indici empirici**. Întreg acest proces este desemnat prin expresia „construcție a variabilelor” sau prin diverse alternative, cum ar fi aceea de „operaționalizare a conceptelor”.

Conceptul este o imagine mentală, un elaborat al gândirii, prin care sunt reflectate diferite proprietăți ale fenomenului și ale obiectelor. Particularitatea conceptului ca entitate ideală este aceea de „a capta și fixa un conținut informațional apt de a fi reprodus identic de diferiți agenți cunoscători” (C. Popa, 1972).

Introducerea conținutului informațional, a semnificației termenilor se realizează prin intermediul definițiilor: **ostensivă**, **nominală**, **operațională** etc.

La rândul lor, dimensiunile și indicatorii sunt de fapt concepte cu grade mai reduse de generalitate. Indicatorii trebuie să fie însă semne observabile, să fie deci măsurabili, în sensul de a permite culegerea datelor necesare cercetării; de cele mai multe ori nici nu este vizată o operație empirică.

Completarea acestui tablou conduce la o **schemă descriptivă de cercetare**. Ea se referă la transpunerea temei în termenii cercetării empirice. Este vorba de un proces de determinare dinspre teorie spre cercetarea empirică, spre termenii analizei cercetate. Procesul este cu atât mai laborios cu cât tema este mai complexă, surprinsă prin concepte generale (vom reveni cu o abordare distinctă a temei).

O dată ajunși la această etapă a proiectului de **cercetare a mobilității sociale**, este necesară o elaborare de mare complexitate, care depășește ca întindere spațiul ce i-ar putea fi rezervat aici. Din acest motiv vom face doar câteva precizări. Pe de o parte, sesizăm existența mai multor operaționalizări ale domeniului. O primă abordare este cea conturată de P. Sorokin; identificarea pozițiilor din spațiul social atrase în procesele de mobilitate socială. O alta este dezvoltată de M. Tumin, care enumeră șase dimensiuni ale mobilității sociale: spațială (de la un status la altul), ascendentă, descendentă, temporară (intra- și intergenerațională), conținutul (status social, educație, ocupație), mecanismele (transfer social, auto-reproducere), unitatea (persoană, clasă), subiectul (valori, motivații, aspirații) (*apud* H. Cazacu, *Mobilitatea socială*, 1974). Exemplele de acest fel pot continua. Pe de altă parte, se impune luarea în considerare a elementelor de interacțiune, a cadrului social în care se desfășoară mobilitatea socială, cauzele și efectele sale etc. În funcție de modelul adoptat se ajunge la scheme descriptive diverse, mai mult sau mai puțin complexe, compatibile, eventual complementare, sau, dimpotrivă, ireconciliabile.

12. Descrierea cantitativă sau cuantificarea. Cuantificarea este o operație teoretică de trecere de la concepte calitative la concepte cantitative. Mai exact, definiția în termeni calitativi este completată cu definiții în termeni cantitativi. Pentru adecvarea la natura fenomenelor

și proceselor sociale este necesară elaborarea de scheme diverse de descriere cantitativă: mărimea, probabilitatea, intensitatea, ordinea și chiar diferențierea.

Aceste descrieri cantitative corespund unor niveluri diferite de precizie, de măsurare. Ultima expresie (aceea de măsurare) semnifică operația prin care se aplică schema de cuantificare și se obține o măsurare, o **determinare cantitativă** a modului de manifestare al fenomenului studiat la un moment dat. Prin măsurare se atribuie valori obiectivelor (fenomene, procese) în funcție de proprietățile lor. Anticipând aici, vom enumera, în ordine crescătoare, patru niveluri de măsurare: nominal, ordinal, cardinal și de proporții. Aceste niveluri se diferențiază în funcție de trei proprietăți: ordine, distanță (intervale egale) și origine naturală.

Primul nivel nu are nici una dintre proprietățile amintite, ultimul le are pe toate trei. Din acest motiv, valorile atribuite prin măsurare vor fi simboluri (nume), ranguri (numerales) și numere.

Cele mai multe variabile sociale pot fi descrise doar la primul nivel de măsurare (ocupația), altele permit niveluri mai complexe (prestigiul social alcătuiește o ordine; intensitatea opiniilor aproximează nivelul cardinal; venitul se exprimă prin nivelul de proporții) (această temă va fi reluată ulterior).

Descrierile cantitative utilizate în studiul **mobilității sociale** se referă la:

- a) definirea criteriilor de alocare (repartizare a persoanelor și grupurilor) în constituirea nomenclatorului pe ocupații;
- b) delimitarea cohortelor și a generațiilor de vârstă;
- c) definirea nivelului de educație, a gradului de urbanizare, de dezvoltare etc.
- d) tabelele de mobilitate;
- e) definirea elementelor de conținut ale mobilității: ratele mobilității/imobilității, indici de mobilitate, modele structurale.

Cu aceste aprecieri încheiem, deocamdată, referirile la studiul mobilității sociale.

13-15. Alegerea metodelor, tehnicilor și procedeele de cercetare. Prin enumerarea celor trei elemente de metodică a cercetării vrem să

subliniem că, deși sunt strâns dependente unele de altele, în ultimă instanță ele sunt diferite.

Anumite aspecte legate de aceste etape au fost tratate deja la conținutul metodologiei de cercetare, altele vor fi detaliate ulterior pentru fiecare metodă în parte. Aici mai menționăm doar patru elemente principale ce ar trebui avute în vedere la alegerea metodelor, tehnicilor și procedeele de cercetare :

- a) adecvarea fiecărei tehnici la specificul domeniului și la obiectivele urmărite ;
- b) existența unor surse de informare disponibile (accesibile) pentru metodele, tehnicile și procedeele de lucru pe care le vom utiliza ;
- c) combinarea metodelor, tehnicilor și procedeele (triangularea) ;
- d) dispunerea de logistica necesară realizării cercetării în formatul stabilit (resurse umane, materiale etc.).

16. Elaborarea instrumentelor de cercetare. Instrumentele de cercetare servesc nemijlocit la culegerea datelor. Pentru elaborarea acestora este necesară parcurgerea întregului traseu descris până aici, începând cu definirea temei și terminând cu procedeele concrete de lucru, inclusiv cele de culegere a datelor. Aceste instrumente pot fi: **scheme de categorii, fișe (protocoale) de observație, de experiment, de convorbire, tabele statistice, chestionare, ghiduri de interviu etc.**

În faza de elaborare avem de-a face doar cu instrumente provizorii. Ele trebuie să fie testate în cadrul cercetării pilot și apoi definitive.

17-18. Cercetarea pilot și definitivarea instrumentelor de cercetare. Cercetarea pilot constă într-o repetiție generală a cercetării propriu-zise. Ea permite testarea schemei descriptive, a instrumentelor și procedeele de lucru, estimarea costurilor și anticiparea rezultatelor. Cercetarea pilot poate confirma demersul deja realizat sau poate conduce la abandonarea cercetării, eventual permite reformularea temei, completarea schemei descriptive, corectarea instrumentelor de lucru pentru adecvarea la temă, la procedeul de lucru și la populația studiată (ultimul aspect dă conținut etapei nr. 18: **definitivarea instrumentelor de cercetare.** Elaborarea concretă a instrumentelor va fi abordată ulterior în cadrul fiecărei metode).

19. Multiplicarea instrumentelor de cercetare. Prima regulă cere să se asigure câte un exemplar din fiecare instrument de cercetare pentru fiecare unitate de înregistrare (persoană, gospodărie etc.). Pe considerente de cost, se utilizează și anumite formulare sintetizatoare ale instrumentelor de lucru, cum ar fi **grilele** de consemnare a observațiilor operatorului și a răspunsurilor obținute de la subiecți; **tabele descriptive** etc.

Ar fi de reținut faptul că prin utilizarea câte unui exemplar al instrumentelor pentru fiecare unitate de înregistrare sporește acuratețea în culegerea datelor. Apelarea la formulare sintetizatoare trebuie să fie însoțită de măsuri de precauție pentru a nu apărea distorsiuni în comunicarea subiect – operator, dar mai ales pentru a nu apărea erori în înregistrarea datelor.

20. Organizarea echipei de cercetare. Cel mai adesea cercetarea socială presupune lucru în echipă. Avem de-a face, pe de o parte, cu persoane care realizează anumite activități specializate (cercetători, statisticieni, informaticieni); pe de altă parte, mai multe persoane pot efectua simultan același tip de activitate (operatori de teren, codificatori etc.) Unele persoane pot fi membri permanenți ai echipei de cercetare, altele au statut de colaboratori pentru anumite activități și pentru o anumită perioadă de timp. Coordonatorul echipei de cercetare trebuie să realizeze o planificare a tuturor activităților, eșalonarea lor în timp, repartizarea atribuțiilor și acoperirea costurilor (pentru manoperă, culegerea și prelucrarea datelor, analiza și redactarea raportului, cheltuielile materiale). O echipă de cercetare este o parte a unui laborator, centru, institut sau se constituie într-o organizație nouă.

În același timp, trebuie soluționate și alte aspecte de natură organizațională: administrare, gestiune contabilă etc.

21. Selecția și instruirea colaboratorilor. În orice moment este necesară informarea adecvată și la timp a participanților la realizarea cercetării, organizarea de sesiuni de lucru comune, punerea în discuție a propunerilor de rezolvare a unor probleme, luarea deciziilor de continuare a lucrărilor, stabilirea obiectivelor de atins pe diferite intervale de timp. O problemă aparte este aceea a selectării și instruirii colaboratorilor

căroră li se încredințează operații ajutătoare de nivel mediu. Aceștia trebuie să fie selectați astfel încât să ne asigurăm că vor lucra adecvat. Totodată, ei trebuie să primească suficientă informație despre temă și obiectivele cercetării și să fie instruiți în legătură cu activitățile pe care urmează să le desfășoare, cu scopul asigurării compatibilității în lucru.

În funcție de natura activităților pe care urmează să le desfășoare, selecția colaboratorilor poate urma proceduri mai mult sau mai puțin sofisticate. Uneori sunt necesare cunoștințe și experiențe speciale, alteori contează doar nivelul de cultură generală. De regulă, pentru operațiile de culegere de date în cadrul anchetelor se apelează la colaboratori (operatori de teren), dar acestora li se pot încredința și alte activități, a căror realizare nu necesită o pregătire profesională de specialitate: monitorizări de emisiuni, programe, articole din mass-media, culegerea de date statistice, introducerea datelor pe suporturi de stocare etc.

Cercetătorul trebuie să dispună de criterii ferme pentru selecție, respectiv eliminarea celor care nu pot face față cerințelor sau nu au motivarea adecvată. Renunțarea la un colaborator sau altul se face în orice moment al cercetării, respectiv atunci când se constată că acesta nu poate sau nu vrea să urmeze instrucțiunile. Cercetătorul trebuie să trateze în mod adecvat orice situație astfel încât cercetarea să se poată desfășura în bune condiții, dar trebuie să respecte și demnitatea colaboratorilor săi. Nu lipsită de interes este stabilirea nivelului recompenselor materiale și a condițiilor de plată, cu luarea în considerare a tuturor operațiilor de executat și a timpului rezonabil de efectuare a lor.

Cât despre instruire, aceasta depinde evident de activitățile pe care urmează să le desfășoare colaboratorii. De mare utilitate sunt manualele destinate colaboratorilor, instruirea bazată pe jucarea rolului, instrucțiunile detaliate în funcție de natura activităților.

22. Organizarea culegerii datelor. În funcție de natura surselor de informare și procedeele de lucru, se elaborează un program al culegerii datelor, cu indicarea tipurilor de activități, repartizarea sarcinilor, prevederea intervalelor de timp pentru o activitate sau alta, modalitățile de comunicare între participanți.

Nu este lipsită de importanță rezolvarea aspectelor care se referă la condițiile de cazare, de masă și de locuit ale persoanelor care efectuează deplasările în teren, precum și la relațiile pe care urmează să le stabilească în teritoriu.

Operatorii de teren vor avea asupra lor instrucțiunile de lucru, numărul necesar de instrumente de cercetare, adrese către autorități, șefi de organizații și instituții, comunicări pentru subiecții contactați și, evident, actul individual de legitimare.

Organizatorii au obligația să furnizeze informații corecte și suficiente atât pentru autorități, cât și pentru populație: instituția organizatoare, obiectivele urmărite în cercetare, statutul informațiilor recoltate, valorificarea lor etc.

În multe situații operatorii au nevoie de sprijinul autorităților pentru accesul la diferite date. Este important însă ca interacțiunea cu populația să nu fie afectată de vreo intervenție a șefului și/sau autorităților, pentru a nu influența rezultatele.

O problemă aparte se referă la motivarea populației pentru colaborare la cercetare. Adesea, în studiile de marketing se oferă populației studiate o sumă de bani sau anumite obiecte, eventual se organizează concursuri cu premii. Acest lucru este îndreptățit, deoarece plătește cel care beneficiază direct de rezultate. În cercetările prin care se urmărește rezolvarea unei probleme științifice sau, pur și simplu, o informare generală în legătură cu o situație, motivarea rezidă în însuși conținutul activității. De aici nevoia de a se publica rezultatele cercetărilor. De această dată beneficiarul este difuz: autoritățile, care își pot orienta activitatea în funcție de rezultatele cercetării, dar și un public foarte eterogen.

23. Identificarea unităților (persoanelor) studiate. Este vorba de localizarea spațială a adreselor la care se face deplasarea pentru culegerea datelor: arhive, organizații, gospodării, persoane.

Procedura de lucru este diferită în funcție de nivelul de agregare/dezagregare a informațiilor despre entitățile studiate. Uneori se indică în amănunt toate elementele de identificare: nume, localitate, stradă, număr. În cazul eșantionării se pot furniza doar elementele care țin de primele stadii de determinare a populației: localitatea, eventual zona, strada,

urmând ca operatorii să selecteze subiecții printr-o procedură dinainte stabilită. Alteori operatorii au un grad mare de libertate în alegerea interlocutorilor lor.

24. Aplicarea instrumentelor de cercetare (măsurarea). Este de la sine înțeles că această etapă a cercetării este una de referință, prin ordonarea întregii activități de cunoaștere. Acum are loc măsurarea propriu-zisă, determinarea cantitativă, stabilirea modalităților de manifestare a faptelor sociale, în raport cu modelele de cuantificare adoptate anterior sau constituite ad-hoc, atunci când gradul de standardizare a cercetării este foarte redus (studiile calitative).

Activitățile ce se desfășoară sunt extrem de diferite și au întindere variabilă în funcție de sursele de informare, instrumentele de cercetare utilizate și de procedurile aplicate. Avem în vedere apelul la interviuri sau autoadministrări de chestionare ; completarea fișelor de observație pe măsura producerii evenimentelor avute în atenție ; culegerea de date din evidențe statistice ; montarea de experimente ; transpunerea conținutului mesajelor în categorii de analiză etc. Cu alte cuvinte, aplicarea instrumentelor de lucru se realizează în cadrul tipului de cercetare și al metodelor adoptate.

25. Controlul culegerii datelor. Oricât de multă încredere ar avea coordonatorul cercetării în colaboratorii săi, se impune efectuarea unui control asupra culegerii datelor. Se verifică dacă persoana însărcinată să execute anumite operații de culegere a datelor a procedat conform instrucțiunilor. Apelul la colaboratorii temporari face cu atât mai necesar controlul, inclusiv în teren. Acesta se poate desfășura chiar în timpul culegerii datelor sau ulterior. Comunicarea permanentă cu cei aflați în teren este în măsură să asigure îndrumarea necesară și să prevină unele erori. Problema cea mai acută se referă la controlul activității operatorilor de teren. Mai întâi se verifică dacă avem de-a face cu vreo fraudă, dacă operatorii au aplicat instrucțiunile de selecție a persoanelor, dacă au studiat efectiv persoanele selectate, precum și modul de lucru, timpul efectuat etc. Nevoia controlului atrage după sine ținerea foarte clară a evidenței persoanelor studiate, cu precauțiile corespunzătoare pentru

asigurarea confidențialității răspunsurilor și respectarea drepturilor omului. În măsura în care este posibil, cu ocazia controlului se pot completa sau corecta unele informații, eventual se reface lucrarea.

26. Verificarea informațiilor recoltate. Procesul de verificare are drept obiectiv reținerea pentru prelucrare și analiză numai a informațiilor valide. C.A. Moser (*op. cit.*) enumeră trei obiective ale verificării informației: **completitudinea, exactitatea și uniformitatea.**

Completitudinea informațiilor se determină prin gradul de colectare a informațiilor cerute. Exemplarele instrumentelor care conțin multe omisiuni (peste 25% din totalul informațiilor presupuse a fi colectate) sunt eliminate din prelucrare. Se pot face însă prelucrări separate cu scopul explicării non-răspunsurilor.

Pentru determinarea **exactității** se are în vedere identificarea contradicțiilor între date factuale. În măsura posibilităților se fac corecturi. Nu același lucru se poate cere pentru răspunsurile la întrebările de opinie. În această etapă ele trebuie luate ca atare, chiar dacă ni se par a fi contradictorii din moment ce nu s-a putut evidenția introducerea unor erori din partea operatorilor sau interlocutorilor.

Utilizarea unui număr mai mare de operatori ar putea reduce volumul erorilor, deoarece fiecare operator are un volum mic de muncă (exemplare).

Eliminarea datelor (a exemplarelor, instrumentelor) se impune ori de câte ori se depistează atitudini rău intenționate, de neseriozitate, din partea operatorilor sau interlocutorilor, a unor erori de completare sau alte aspecte care atrag neîncrederea.

Cel de-al treilea element se referă la **uniformizarea** în culegerea datelor. În urma controlului uniformizării, s-ar putea să mai fie eliminate alte exemplare ale instrumentelor de cercetare.

27. Realizarea machetei de prelucrare a datelor. Cerințele pentru macheta de prelucrare a datelor se cristalizează o dată cu prescrierea obiectivelor cercetării și a elaborării ipotezelor de lucru. Acum se vor respecta cerințele dinainte formulate, cu deschiderea necesară pentru sesizarea și cuprinderea a ceea ce este nou. De observat că orice modele de prelucrare este selectivă. Pe de o parte, ea este orientată de obiective

și ipoteze, pe de altă parte, este imposibilă o prelucrare exhaustivă. Încercările de a construi machete cât mai dezvoltate sunt nu numai inutile (din moment ce nu sunt utilizate rezultatele), dar și foarte costisitoare și greu de gestionat. În schimb, dacă se adoptă măsuri de conservare a datelor, se poate reveni cu diverse analize secundare.

Putem identifica o succesiune a operațiilor de prelucrare.

Mai întâi se impune determinarea **amplorii** fenomenului prin **frecvențele absolute și relative** (proporții, procente). Se obțin astfel distribuțiile de frecvență, ca un prim pas de caracterizare a fenomenului. Cele mai simple clasificări și tipologii de fapte și evenimente trebuie să fie cunoscute și prin frecvențele de manifestare.

În cazul numerelor mici se utilizează, de regulă, valorile absolute. Nu se recomandă calculul de procente pentru volume mai mici de 100, acest procedeu aplicându-se doar pentru volume mult mai mari. În schimb, se pot calcula proporțiile (ele au baza 1 și reprezintă totodată probabilitățile de apariție a evenimentelor).

În funcție de obiectivele urmărite într-o cercetare sau alta, identificăm alte posibilități de calcul :

- **valorile centrale**: **modul** (categoria cu frecvența cea mai mare dintr-un șir de valori); **mediana**, **media**; alte **valori statistice** prin care se pot caracteriza distribuțiile de frecvență, cum ar fi: **centilele** (pe o sută de părți), **promilele** (pe o mie de părți), **decilele** (pe zece părți), **quantilele** (pe patru părți), **cvintilele** (pe cinci părți) etc.;
- **diferența semnificativă** dintre două valori (procente, medii);
- **măsuri ale dispersiei** (împrăstierii în jurul valorilor centrale): **rangul distribuției**, **deviația interquartilă**, **deviația medie**, **abaterea medie pătratică** (abaterea standard), **coeficientul de variație**, **diverși coeficienți de caracterizare a formei distribuției de frecvență** etc.;
- **elaborarea de indici, scale și alte măsurători compozite** (unele proiecții au fost realizate încă de la etapa de construcție a variabilelor);
- **estimarea valorilor** pentru colectivitatea totală, în cazul cercetării cu eșantioane (trecerea de la statistici la parametri);

- coeficienți de asociere, de corelație și de regresie ;
- modele descriptive, explicative etc.

28. Modalități de prelucrare. În situații relativ simple, în care se dispune de un volum redus de date, se poate adopta modalitatea prelucrărilor manuale. La cercetările de amploare se recomandă însă prelucrarea electronică a datelor.

29. Codificarea informațiilor (postcodificarea). Codificarea constă în transpunerea descrierilor verbale (calitative) în descrieri cantitative, prin atribuirea de valori (simboluri, numere). Prin urmare, fie se finalizează acel proces de cuantificare descris în etapele pregătitoare ale proiectului de cercetare, fie de-abia acum cercetătorul este constrâns să rezolve problema descrierilor cantitative, oricât de simple ar fi ele.

Multe informații sunt deja culese pe baza sistemelor de codificare adoptate în construcția instrumentelor de lucru (precodificarea). În această etapă se confirmă sau se poate corecta codificarea inițială, respectiv se trece la codificarea informației prezentată în formă verbală.

Complexitatea codificării depinde de natura informației. În situațiile foarte simple informațiile pot fi manipulate ca atare, fără a mai fi nevoie de transpunerea într-un sistem de coduri. De cele mai multe ori aceste coduri (valori ce se atribuie categoriilor de fapte) sunt necesare pentru sintetizarea informației și introducerea de semnificații. Codificarea este în ultimă instanță o clasificare. Ea trebuie să fie exclusivă și exhaustivă.

Procedeul de lucru constă în determinarea categoriilor informaționale, adoptarea unui sistem de codificare cu valorile sale (codurile) și criteriile de atribuire, respectiv atribuirea propriu-zisă a valorilor categoriilor în acord cu criteriile definite. Atunci când nu este realizată de către cercetător, pentru codificare se folosesc experții. Instruirea acestora este de mare importanță în asigurarea succesului operației. Determinarea fidelității în codificare și a gradului de concordanță dintre încadrările efectuate de experți se impune de fiecare dată.

În situații deosebit de complexe, pentru realizarea transpunerii cantitative a informației verbale se apelează la procedeele metodei analizei de conținut.

30. Trecerea datelor pe suporturi de stocare. Suporturile de stocare sunt și ele dependente de modalitățile de prelucrare avute în vedere. Pentru prelucrarea manuală sunt de interes întocmirea de **desfășurătoare**, cu prezentarea detaliată în format unic a informației recoltate. Aceste desfășurătoare vor permite ulterior să se realizeze diferite prelucrări și analize ale informațiilor, inclusiv să se revină pentru analize secundare.

Prelucrarea electronică presupune trecerea informației în **formatul** propriu acesteia și stocarea în memoria permanentă a calculatorului (hard disk), pe dischete, casete, discuri optice, compact-discuri (CD) etc. De mare importanță este acum alegerea programului de introducere și organizare a datelor care să permită și comparabilitatea cu alte sisteme: Access, Fox Pro, SPSS Data Entry.

Schimbările din domeniul prelucrării datelor sunt impresionante. Manualele din urmă cu 30 de ani acordau un loc aparte prezentării unor cartele tip Hollerith (de citire electrică, în comparație cu sistemele anterioare de citire mecanică) cu 80 coloane și 12 poziții de perforare (de unde și cerințele speciale pentru mărimea bazei de date și a numărului de coduri pentru un indicator, întrebare etc.) Facilitățile de lucru au sporit considerabil prin utilizarea PC-ului și a diferitelor soft-uri.

31. Elaborarea catalogului variabilelor. Prin această denumire se are în vedere o operație ce intervine în cercetările relativ complexe și care constă în definirea tuturor variabilelor cercetării, fie că este vorba de prelucrarea directă a unor itemi din instrumentele de cercetare, fie că este vorba de construcții noi, în funcție de prescripțiile din machetele de prelucrare a datelor. Se întocmește astfel o listă completă a variabilelor (numerotate de la 1 la n), cu prescrierea modalităților de cuantificare. Unii cercetători atașează câte un acronim distinct fiecărei variabile, pentru scurtarea timpului necesar comunicării. Adesea apar însă dificultăți de recepție, mai ales când aceste acronime sunt utilizate și în redactarea rapoartelor și a diferitelor lucrări. (Dacă pentru expresia „venitul pe persoană”, acronimul „VP” este acceptabil, nu același lucru s-ar putea spune despre acronimul „VPER” sau „VEPER”, de exemplu, a căror folosire este necesară în condițiile în care „VP” este deja alocat

sau când din start se dorește ca acronimele să conțină un număr fix de litere, caz în care apare nevoia de a utiliza un număr relativ mare de litere pentru fiecare variabilă.)

32. Prelucrarea datelor. Prelucrarea se realizează în acord cu macheta întocmită. Pregătirea sociologului în domeniul statistic și al prelucrării datelor îi permite acestuia să realizeze o gamă complexă de activități. Totodată, el este cel mai în măsură să obțină compatibilitatea între natura datelor și nivelul de precizie al acestora, pe de o parte, și calculul diferitelor valori statistice, pe de altă parte. Altfel, sociologul este nevoit să apeleze la serviciile unui statistician sau ale unui informatician (eventual are nevoie și de colaboratori, deoarece s-ar putea ca statisticianul să nu știe informatică, iar informaticianul să nu știe statistică). Sociologul trebuie să se facă înțeles asupra a ceea ce dorește să se realizeze: transmiterea cerințelor de prelucrare, definirea naturii informației, dar și să fie în măsură să evalueze și să interpreteze rezultatele prelucrărilor. În prezent există mai multe pachete de programe de prelucrare a datelor sociale, cel mai răspândit fiind „Special Package for Social Sciences” (SPSS). Deși dispune de foarte multe facilități, SPSS-ul nu răspunde la toate nevoile de prelucrare a datelor, cel puțin deocamdată. Avem în vedere mai ales prelucrările pentru informația preponderent calitativă (SPSS Inc., Chicago, Illinois).

33. Analiza datelor (verificarea ipotezelor). Ipotezele elaborate în pregătirea proiectului de cercetare alcătuiesc cadrul de referință al analizei rezultatelor obținute în cercetare. Totodată se pot elabora noi ipoteze pe baza datelor de care se dispune. În afara cercetărilor pur descriptive, în care cunoașterea devine o simplă narațiune, este acum momentul ca și în cercetările mai puțin standardizate să fie explicitate ipotezele de lucru în jurul cărora se construiesc explicația și interpretarea rezultatelor cercetărilor.

În plus, este de semnalat faptul că, ajuns la această etapă a demersului său, cercetătorul, chiar avizat, se confruntă cu mari dificultăți, izvorâte din nevoia unor explicații cât mai adecvate, în condițiile unei documentări insuficiente, precum și ale unor limite ale calculului statistico-matematic,

ale logisticii de care dispune etc. Dificultatea majoră rezidă însă în natura complexă a socialului, ceea ce nu rareori descurajează orice tentativă explicativă, o serie de cercetători rezumându-se la descrieri de evenimente, situații, cazuri etc., eventual apelând la cunoașterea comună pentru „explicare”.

Ultima dintre soluții poate fi acceptată numai în măsura în care se utilizează și alte maniere de tratare, între care se înscrie și efortul unei abordări sistematice, de acumulare de cunoștințe despre un domeniu sau altul.

34. Interpretarea rezultatelor (teoretizarea). Introducerea unei etape distincte între analiza rezultatelor cercetării și redactarea raportului poate părea nejustificată, din moment ce analiza se face prin interpretare și se concretizează într-un raport (articol, studiu, volum). Cu toate acestea, activitatea ca atare este bine să fie nominalizată. Prin aceasta se atrage atenția că este nevoie de mai mult decât de o simplă descriere a unor rezultate. Datele nu vorbesc de la sine, iar interceptarea nu este o citire de date. Se cere mult mai mult, și anume ca acestea să devină elemente constitutive ale unei teorii a problemei analizate, să se producă cel puțin anumite generalizări empirice, ca bază pentru construcțiile teoretice ulterioare, cu o arie de cuprindere și putere de explicare tot mai mare, ca urmare a efortului de integrare a rezultatelor mai multor cercetări și al trecerii la niveluri superioare de analiză și reflectare.

35. Formularea propunerilor de soluționare a problemelor sociale. Enumerarea distinctă a acestor etape are darul să ne amintească faptul că inițial ne-am propus, și poate chiar am promis, ca prin cercetarea noastră să contribuim la rezolvarea unor probleme sociale. Prin urmare, raportul de cercetare ce urmează să fie elaborat trebuie să conțină, pe lângă explicarea fenomenelor studiate, și propunerile de soluționare a problemelor sociale vizate. Evident, acest aspect este mai presant pentru cercetările aplicative comparativ cu cele fundamentale, dar el nu poate fi ignorat.

36-38. Redactarea, discutarea și definitivarea raportului de cercetare. O dată cu redactarea raportului de cercetare se revine la cadrul teoretic elaborat anterior. În condițiile unei bune cunoașteri a temei și ale unei

teoretizări preliminare adecvate, am putea spune că acum doar se dezvoltă ceea ce avem deja dinainte construit. În realitate, activitatea este mai laborioasă. Pe de o parte, de cele mai multe ori cadrul teoretic doar se schițează în etapa pregătitoare. Pe de altă parte, apare necesitatea construcției unui discurs articulat și comunicarea optimă a rezultatelor.

Din cele prezentate până acum rezultă că un raport de cercetare va cuprinde atât descrierea adecvată a situației, analiza și interpretarea datelor, explicarea fenomenului, cât și propuneri de rezolvare a problemelor sociale, de sporire a eficienței activității etc.

Diferențierea pe trei etape a redactării raportului de cercetare este menită să atragă atenția asupra faptului că cercetătorul nu scrie doar pentru el însuși. În funcție de destinație, în raport apar elemente de specificitate (C.A. Moser, *op. cit.*): publicul se axează pe rezultate, specialiștii au nevoie și de informații metodologice, precum și de elabrorări teoretice de substanță, clienții așteaptă soluții la problemele pe care le au de rezolvat etc.

Prin discutarea raportului cu specialiștii (eventual cu clienții) se obțin observații și sugestii utile pentru definitivarea lui. Acestea se pot referi la modul în care sunt interpretate datele, la întemeierea argumentelor, dar și la construcția textului și calitatea comunicării. Prin urmare, etapa respectivă este cerută de logica activității științifice, așa cum pentru articole și cărți funcționează sistemul referatelor de apreciere și recomandarea pentru publicare.

39. Diseminarea rezultatelor cercetării. Comunicarea rezultatelor se realizează prin rapoartele de cercetare, comunicări științifice, pliante, buletine, articole în reviste de specialitate, cărți. Diseminarea rezultatelor cercetării reprezintă o obligație față de participanții la cercetare și în primul rând față de public. În abținerea de a publica, se invocă adesea interesele celui care a finanțat cercetarea. Se pot găsi însă întotdeauna modalități de publicare, fie și parțială, a rezultatelor. Cu atât mai mult, dacă s-au cules informații de la persoane, fără publicare se poate considera că cercetarea nu este finalizată, iar responsabilitatea le revine celor în cauză, pe care deontologia profesională îi obligă la comunicarea rezultatelor la care au ajuns.

Pentru o cât mai bună cuprindere se impune să se apeleze la un număr cât mai mare de modalități de comunicare. În fapt, în afara funcției primordiale de informare a publicului, se pot identifica și alte funcții ale acestei diseminări, de pildă constituirea bibliografiei de autor, una dintre condițiile de angajare și promovare profesională (de aici pot apărea însă și anumite distorsiuni, prin fenomene de redundanță, respectiv o activitate publicistică exagerată în raport cu conținutul a ceea ce se comunică). În plus, statutul științific al unei persoane se judecă și după numărul de citări. Or, pentru a fi citat trebuie ca în prealabil să publici.

40. Arhivarea datelor. Practica arhivării unor documente administrative este destul de veche. Nu același lucru se poate spune despre arhivele cercetărilor sociale, nici dacă le raportăm la istoria, evident mai scurtă, a efectuării de astfel de cercetări. Lipsa arhivelor se poate explica prin dificultăți materiale de stocare (spații, condiții de conservare etc.), dar și prin neglijarea unor importante surse de informare de care s-ar putea dispune.

Noțiunea de arhivă acoperă o gamă de modalități de conservare a informației. Cea mai simplă metodă constă în păstrarea tuturor exemplarelor, instrumentelor de cercetare. O dată cu dezvoltarea tehnicilor electronice, arhivarea este mult mai facilitată.

O fază superioară de arhivare o reprezintă constituirea de seturi de date și apoi de baze de date. În prezent sunt în constituire arhive și baze de date locale și naționale, precum și asociații și rețele internaționale ale acestora.

O dată constituite, se impune organizarea întreținerii accesului la arhive și baze de date. Unele date de cercetare devin accesibile pe INTERNET, prin consultarea site-urilor institutelor de cercetare, a unor arhive și baze de date, pentru altele este nevoie de o aprobare specială, eventual de o plată. Utilizarea datelor pentru analizele secundare obligă la respectarea drepturilor de autor și de proprietate.

41-43. Discutarea soluțiilor la problemele sociale, implementarea și evaluarea efectelor. Aceste etape ale unei cercetări devin de interes din momentul în care identifică un beneficiar interesat de implementarea

unor soluții. Pentru unele cercetări acest lucru era cunoscut deja anterior, o dată cu efectuarea comenzii de către client, situație în care în raportul de cercetare s-a acordat un loc aparte prezentării de soluții la problemele nominalizate. Alteori, din proprie inițiativă, cercetătorul a comunicat soluțiile o dată cu diseminarea rezultatelor și ulterior a apărut un client, după cum cererea pentru soluții la o problemă poate să apară de sine stătător. În această ultimă ipostază cercetătorul (institutul de cercetare și/sau de consultanță) va trebui să identifice mai întâi soluțiile pornind de la informațiile (cercetările) de care dispune și/sau le procură de la terți.

Discutarea soluțiilor se realizează deopotrivă cu clienții, cu specialiștii, cu cei care urmează să le aplice și cu cei vizați, urmărind evident de fiecare dată obiective specifice: oportunitate, fezabilitate, costuri, efecte scontate, efecte secundare, acceptabilitate etc.

O dată cu **implementarea**, se trece efectiv din domeniul cercetării în cel al acțiunii practice. În unele situații de cercetare aplicativă, cercetătorul realizează el însuși această activitate, de cele mai multe ori însă avem de-a face cu manageri, administratori etc., iar cercetătorul poate avea rolul de consultant.

Problematica implementării soluțiilor este foarte diversă, în funcție de natura acestora și de domeniul implicat. Pentru succesul implementării se impune utilizarea unei logistici pe măsură, de resurse umane și financiare, servicii și programe sociale etc.

La rândul său, și **evaluarea** rezultatelor implementării necesită abordări diverse. Evaluarea se poate realiza ca **autoevaluare** (făcută de cei afectați direct) și/sau ca **evaluare din exterior** prin apelul la experți. Cât privește metodele de evaluare, acestea sunt de natură **calitativă** sau **cantitativă**, **normative** sau de **impact** etc.

* *

*

La finalul prezentării etapelor unui proiect de cercetare standard, precizăm încă o dată că multe din activitățile invocate și care au fost doar parțial dezvoltate aici vor fi reluate în teme de sine stătătoare (eșantionare, construcția variabilelor, măsurare, tipuri și metode de cercetare,

respectiv tehnici, instrumente și procedee de lucru). De asemenea, o serie de alte activități au fost deja dezvoltate în partea de metodologie generală și acum s-au adus doar anumite precizări legate de înlănțuirea etapelor proiectului, iar o ultimă grupă de activități au fost tratate la un nivel considerat a fi suficient pentru însușirea problematicei enunțate. Toate aceste activități constituie însă elemente de referință pentru completarea imaginii asupra a ceea ce este metodologia cercetării sociale.

Recomandări pentru studiu

În pregătire se va insista pe dezvoltarea cunoștințelor și pe formarea deprinderilor necesare elaborării proiectelor de cercetare, în funcție de domeniu și de strategia de lucru.

Bibliografie selectivă

- Chelcea, S., 1975, *Chestionarul în investigația sociologică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, pp. 33-137.
- Chelcea, S., Mărginean, I., Cauc, I., 1998, *Cercetarea sociologică. Metode și tehnici*, Editura Destin, Deva, pp. 145-160.
- Vlăsceanu, L., 1982, *Metodologia cercetării sociologice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, pp. 135-286.

4. EȘANTIONAREA ÎN CERCETAREA SOCIALĂ

4.1. Definirea eșantionării

Prin eșantionare se urmărește realizarea unei cercetări reprezentative prin studierea numai a unei părți din universul cercetării, care alcătuiește o colecție statistică de unități (elemente). În domeniul social, eșantionarea intervine în cercetări realizate prin anchetă de tipul sondajelor de opinie publică, de marketing, de audiență, de consum etc., dar și în studiul documentelor sociale, ca și în diverse alte cercetări (de exemplu, se determină numărul de vizite necesare în observația instantanee).

Eșantionarea constă în extragerea, în condiții specificate, a unui număr de unități statistice din universul cercetării. În consecință, eșantionul este un model la scară mică al universului cercetării. Datele obținute din studierea eșantionului (statistică „s”) pot fi extinse la nivelul colectivității totale (parametru „p”), cu anumite limite de variație, la un nivel de probabilitate (precizie) stabilit.

Eșantionarea se bazează pe două teorii statistice: legea numerelor mari și calculul probabilităților. Legea numerelor mari (Bernoulli, Poisson) fundamentează mărimea eșantionului (n), iar calculul probabilităților reglementează selecția subiecților în eșantion.

Referindu-ne la reprezentativitate, vom avea în vedere că aceasta este dependentă de mărimea eșantionului și de schema de eșantionare utilizată. Reprezentativitatea (eficiența) este cu atât mai bună cu cât avem de-a face cu erori de eșantionare mai mici.

Scopurile cercetărilor selective sunt acelea de estimare a parametrilor (media, proporția) ce caracterizează o anumită caracteristică a populației și de testare a unor ipoteze statistice despre populație (C.A. Moser, *Metode de anchetă în investigarea fenomenelor sociale*, 1967). În cele ce

urmează, nu ne propunem să înlocuim tratarea eşantionării din manualele de statistică. Sociologul accentuează aspectele legate de proiectarea eşantionului şi culegerea datelor. Statisticianul este preocupat mai mult de estimări şi informaţii. Colaborarea dintre cele două specialităţi (şi specialiştii) este absolut necesară.

La întrebarea cât de mare trebuie să fie un eşantion, răspunsul este doar orientativ, de tipul : „Suficient de mare pentru a putea fi reprezentativ”. Teoretic, s-a stabilit că mărimea eşantionului este invers proporţională cu pătratul erorii de eşantionare. Altfel formulat, eroarea de eşantionare este invers proporţională cu rădăcina pătrată din mărimea eşantionului. Pentru a reduce eroarea la jumătate, trebuie să crească de patru ori volumul eşantionului. Calcularea mărimii eşantionului presupune cunoaşterea caracteristicilor distribuţiei variabilelor colectivităţii totale, considerate criterii de eşantionare. La o colectivitate relativ omogenă, mărimea cerută pentru eşantion va fi mai mică decât la o colectivitate mai eterogenă, la un nivel dorit de reprezentativitate. La rândul său, probabilitatea exprimă nivelul la care se fac estimările de la eşantion la colectivitatea totală, iar eroarea de eşantionare defineşte spaţiul de variaţie a valorilor estimate, respectiv eroarea standard a mediei sau a procentului (porţiiei).

În practica cercetărilor sociologice s-a convenit că nivelul **probabilităţii cu care se fac estimările** să nu fie mai mic de 0,95, dar, evident, poate să se apropie cât mai mult de 1. Este cunoscut faptul că nivelurile de probabilitate se dispun pe spaţiul 0-1. Cât priveşte valoarea 1, ea are sens aici doar când se studiază întreaga populaţie, când de fapt estimarea nu mai este necesară. Un nivel de probabilitate de 0,95 ne asigură că valoarea estimată pentru colectivitatea totală se situează în spaţiul de variaţie în 95 de cazuri din 100 de eşantioane (în 19 cazuri din 20). Se utilizează şi noţiunea de prag de încredere – în acest caz, el este de 0,05. Posibilitatea erorii este de 5 cazuri din 100 eşantioane (sau 1 caz din 20). Dacă am lucra cu o probabilitate de 0,99, atunci nivelul de precizie al valorilor estimate pentru aceeaşi mărime a eşantionului devine mai mare, dar spaţiul de variaţie (eroarea) creşte. Cât priveşte eroarea de estimare a valorilor eşantionului, aceasta este acceptată pe intervalul de

la $\pm 1\%$ până la $\pm 5\%$. Prin urmare, o valoare determinată la nivel de eșantion și estimată în populația totală ia valoarea cuprinsă în spațiul delimitat de valoarea de eșantion \pm eroarea de estimare pentru o probabilitate dată. Astfel, o valoare relativă de 50%, cât ar reprezenta popularitatea unui partid, de exemplu, conduce la o valoare estimată în colectivitate situată în spațiul 49-51% ; pentru o eroare de 1%, spațiul de estimare devine 45-55%, pentru o eroare de 5%.

De aici rezultă câteva elemente de orientare a eșantionării :

1. Pentru a obține rezultate acceptabile, nu este necesar să studiem întreaga colectivitate, dacă aceasta este relativ mare. La colectivitățile mici, eșantionarea este neavenită. În acest ultim caz trebuie să se studieze întreaga populație sau loturi ale populației.
2. Mărimea eșantionului nu se determină ca proporție din colectivitatea totală. În fapt, acest raport poate fi egal cu 1 (chiar mai mare decât 1 atunci când universul cercetării este foarte mic) sau poate lua valori extrem de mici, de ordinul a milionimele parte. Mărimea colectivității totale este luată în considerare la constituirea unui coeficient pentru corecția finită, cu care se reduce mărimea eșantionului atunci când acesta reprezintă mai mult de 10% din populația totală (C.A. Moser, *op. cit.*). Când acest raport scade, coeficientul de corecție se apropie de 1 și nu mai contează. O corecție a mărimii eșantionului se realizează și atunci când selecția este fără înlocuire (nerepetată), ceea ce este cazul aproape general în cercetarea socială. Și aici se obține însă tot o reducere nesemnificativă a eșantionului ; dar, așa cum vom vedea, cercetările suferă din cauza unor eșantioane prea mici. Mai importantă decât corecția mărimii eșantionului este determinarea exactă a erorii de eșantionare.
3. Riscurile de eroare sunt importante, având în vedere că se studiază un singur eșantion, comparativ cu numărul practic inabordabil de mare ce s-ar putea constitui pentru colectivitățile mari. Un exemplu ne poate edifica : la o colectivitate de 15 milioane persoane sunt posibile 10.000 de eșantioane de câte 1.500 persoane, fără nici o persoană comună, și 10.000 la puterea 1.500 eșantioane dacă se

acceptă intrarea oricărei persoane în mai multe eşantioane. În primul caz, pentru o probabilitate de 0,95, rezultă că în 9.500 de eşantioane din 10.000 este de aşteptat ca valoarea estimată să fie în limita spaţiului de variaţie, iar în 500 de cazuri să fie în afară. Eroarea de eşantionare exprimă variaţia de la un eşantion la altul. Media valorilor medii pentru toate eşantioanele ne dă valoarea medie a variabilei în populaţia totală (parametru). Studiindu-se un eşantion fără înlocuire (o unitate o dată selectată nu se mai introduce în colecţia statistică), la determinarea erorii standard de estimare a parametrilor ar trebui să se utilizeze, de asemenea, factori de corecţie. Altfel, în cazul inferenţelor poate să apară eroare de tipul II, adică să se accepte ipoteza nulă, a lipsei de diferenţă semnificativă dintre două medii sau două procente – $m_1 = m_2$, $p_1 = p_2$ –, deşi cele două medii (procente) comparate pot fi diferite, ca urmare a faptului că eroarea standard este calculată la un nivel mai mare şi deci şi spaţiul de variaţie acceptat este mai mare. În acest fel, diferenţele mai mici, dar semnificative, sunt ignorate. De exemplu, o diferenţă de 0,2 între două medii comparate sau de 2 puncte procentuale între două procente să fie tratate ca nesemnificative, deoarece utilizând o valoare necorectată a erorii standard, rezultă o diferenţă teoretică semnificativă de 0,25 (2,5 puncte procentuale) pentru un nivel de probabilitate de 0,95. Celălalt risc, eroarea de tipul I, ar fi respingerea ipotezei nule şi acceptarea ipotezei existenţei diferenţei, $m_1 \neq m_2$, $p_1 \neq p_2$, deşi ea nu este semnificativă. Acest fapt se produce şi când se utilizează pragul de încredere mai puţin riguros ($p = 0,95$). Sporirea nivelului de rigurozitate, $p > 0,99$, poate atrage însă reapariţia erorii de tipul II (C.A. Moser, *Metode de anchetă în investigarea fenomenelor sociale*, 1967).

Cu toate acestea, se pot obţine estimări acceptabile ale valorilor în colectivitatea totală cu un singur eşantion. Probleme mai dificile le ridică studiile de predicţie a unei evoluţii viitoare (anchetele pre-electorale, de exemplu). Aici este recomandabil să se lucreze cu un nivel înalt de probabilitate (de la 0,99 în sus) şi cu eroare mică (sub 3%), ceea ce înseamnă eşantioane relativ mari.

4.2. Mărimea eșantionului

Determinarea mărimei optime a eșantionului se realizează printr-un proces de analiză, în care intră, pe lângă elementele statistice, costurile și alte aspecte legate de posibilitățile de care se dispune la un moment dat.

De cele mai multe ori nu se cunosc valorile variabilelor pentru colectivitatea totală, iar valorile de eșantionare sunt cunoscute după efectuarea cercetării. Din acest motiv, mărimea eșantionului este abordată la nivel teoretic, făcând anumite ipoteze în legătură cu valorile variabilelor. Procedând într-o manieră normativă, mărimea optimă a unui eșantion se stabilește prin luarea în considerare a valorilor adecvate ale nivelurilor probabilității cu care se face estimarea și a mărimei erorilor de estimare.

Formulele teoretice de determinare a mărimei unui eșantion sunt valabile pentru eșantionare simplă aleatorie și sunt diferite pentru variabilele cantitative, respectiv variabilele calitative (atribute):

- a) variabilele **cantitative**, când se poate calcula media (m) și abaterea standard a mediei (σ):

$$n = t^2 \times \sigma^2 / e^2$$

- b) variabile **calitative** (atribute), sau ori de câte ori valoarea variabilei se exprimă în procente (respectiv în proporții):

$$n = t^2 P(100 - P) / e^2;$$

$$n = t^2 p(1 - p) / e^2,$$

unde t este valoarea ce corespunde nivelului de probabilitate. Ea se determină din proprietatea repartiției normale (Gauss), mărimea suprafeței delimitată simetric la dreapta și la stânga mediei prin unități de abatere standard. La $t = 1$ se acoperă 68% din cazuri (deci o proporție și, totodată, o probabilitate de 0,68). Unei probabilități de 0,95 îi corespunde $t = 1,96$; la $P = 0,99$, $t = 2,56$; la $P = 0,999$, $t = 3,3$ (vezi tabelul cu suprafețele sub curba normală), iar σ^2 este varianța mediei, σ este abaterea standard, $\sigma = \sqrt{\sum (x_0 - m)^2 / n}$ în colectivitatea totală. Pentru a sublinia

că este vorba de un eșantion, adesea se folosește simbolul s pentru abaterea standard; e este eroarea de estimare a valorii medii, respectiv a unui procent sau proporție (se mai numește eroare standard sau eroare de eșantionare); P este probabilitatea, iar $100 - P$ complementul lui P ; p este proporția, iar $1 - p$ complementul lui p .

Valoarea minimă teoretică a lui n ar rezulta dacă se iau în considerare valoarea maximă acceptată pentru eroare ($\pm 5\%$) și pragul minim de probabilitate (0,95), pentru estimarea valorii de minim 5 puncte procentuale, și când n ar fi de 76 persoane. De observat însă că estimarea valorii de 5 procente din eșantion, pentru colectivitatea totală, se situează în intervalul 0-10% ($5\% \pm 5\%$).

Valoarea optimă a mărimii eșantionului se determină în funcție de atingerea unor obiective specifice, la costuri abordabile.

- a) Pentru cercetări descriptive (probabilitate minimă, eroare teoretică și dispersie maxime).

Dacă: 1) $P = 50\%$

2) $t = 2$

3) $e = 5\%$

Rezultă: $n = 400$

- b) Pentru cercetări care presupun analize corelaționale pe câteva subeșantioane (cu reducerea mărimii erorii teoretice).

Dacă: 1) $P = 50\%$

2) $t = 2$

3) $e = 3\%$

Rezultă: $n = 1.083$

Este mărimea eșantionului cel mai des utilizat în România și nu numai, în studiile de marketing, de opinie publică etc. Mărimea respectivă este totuși prea mică pentru analizele cu variabile care au mai multe diviziuni, pe grupuri multiple etc.

- c) Dacă se dorește reprezentativitate pe multe subgrupuri, mărimea eșantionului trebuie să crească în mod considerabil. Tot astfel și în cazul efectuării de predicții.

c₁. Reprezentativitate cu probabilitate și eroare de mărime medie.

Dacă: 1) $P = 50\%$

2) $t = 2,56$

3) $e = 2\%$

Rezultă: $n = 4.093$

c₂. Reprezentativitate cu asigurare doar a erorii teoretice de mărime medie.

Dacă: 1) $P = 50\%$

2) $t = 2$

3) $e = 2\%$

Rezultă: $n = 2.500$

Totodată intervin și alți factori legați de împrăștierea teritorială, mărimea mică a unor straturi de populație pe care le vrem reprezentate etc.

Eșantioanele mai mari sunt necesare și pentru faptul că în cercetările naționale are loc o îndepărtare de la cerințele eșantionării simplu aleatorii, pentru care sunt valabile formulele teoretice enunțate.

d) Valoarea lui n sporește substanțial la nivelul mediu de probabilitate și eroare teoretică minimă.

Dacă: 1) $P = 50\%$

2) $t = 2,56$

3) $e = 1\%$

Rezultă: $n = 16.384$

Soluție de urmat în situații foarte fine de predicție.

e) Când se ia în considerare și un nivel foarte înalt pentru t , n crește pe măsură.

Dacă: 1) $P = 50\%$

2) $t = 5$ (Probabilitatea = 0,99999)

3) $e = 1\%$

Rezultă: $n = 125.000$

Pentru situațiile obișnuite, acest număr pare o exagerare, dar sunt cercetări care necesită astfel de eșantioane. Raportat la populația adultă a României, el nu reprezintă decât 0,7%. Costurile ar fi mult mai mici decât pentru un recensământ.

Într-un mod asemănător se lucrează pentru variabilele cantitative. În condițiile necunoașterii valorilor variabilelor în colectivitatea totală, se fac și aici anumite supoziții. De exemplu, se poate presupune că abaterea standard (σ) are o anumită valoare relativă față de medie (considerată 1). Pentru $\sigma = 0,5$, mărimea eșantionului este similară cazului d, prezentat anterior.

Dacă: 1) $\sigma = 0,5 \cdot 1$

2) $t = 2$ (Probabilitatea = 0,95)

3) $e = 2\%$ ($P = 0,02$)

Rezultă: $n = 2.500$

Ipotezele asupra abaterii standard sunt mai dificil de stabilit, existând riscul atât al construirii de eșantioane cu reprezentativitate slabă (erori de eșantioane de peste 5% la nivelul minim de probabilitate), cât și al unor eșantioane exagerat de mari, fără o creștere substanțială a eficienței, dar cu costuri înalte de realizare.

4.3. Eroarea de eșantionare

În momentul proiectării eșantionului, se stabilește nivelul dorit al erorii de estimare a valorilor populației totale pe intervalul 1-5%. De avut în vedere faptul că, în studiile de predicție, această valoare trebuie să fie de maxim 3, de dorit 2 sau chiar 1, iar estimarea se face cu o probabilitate de 0,97, 0,98, 0,99 și mai mare.

Raționamentul proiectării eșantionului începe cu analiza de estimare a erorii de eșantionare ce ar rezulta la o anumită mărime a lui n .

$$e_p = t \sqrt{\frac{P(100-p)}{n}} ; \text{ corectat } e_p = t \sqrt{\frac{P(100-p)}{n} \cdot \frac{N-n}{N-1}}$$

$$e_m = t \sqrt{\frac{\sigma^2}{n}} ; \text{ corectat } e_m = t \sqrt{\frac{\sigma^2}{n} \cdot \frac{N-n}{N-1}} .$$

Să urmărim un asemenea demers de încercare și eroare. Presupunem că am studiat 10 persoane în legătură cu opțiunea lor politică (practică întâlnită în documentarea jurnalistică). Am găsit că 2 persoane sunt adepte ale partidului A, 4 sunt adepte ale partidului B, iar 4 nu preferă nici un partid. Se pune problema să estimăm popularitatea partidelor. Mai întâi am vrea să știm care este proporția, în populația din care fac parte cele 10 persoane, a celor care optează pentru un partid sau altul.

$$1) p = 0,6$$

$$2) t = 2$$

$$3) n = 10$$

$$e_p = 0,31$$

Pe baza acestui „rezultat”, putem spune că audiența partidelor se situează în spațiul $0,6 - 0,31$ și $0,6 + 0,31$, ceea ce este total nesatisfăcător ca nivel de cunoaștere: audiența partidelor este undeva pe spațiul 29-91% și aceasta doar în 95 de cazuri din 100 eșantioane, iar în 5 cazuri parametrul estimat poate fi în afara acestui spațiu imens.

Același rezultat al erorii standard poate fi folosit pentru a estima proporția celor care nu au afiliere politică. În acest caz, am spune că proporția în populație a celor neafiliați politic este undeva pe spațiul de $0,4 - 0,31$ și $0,4 + 0,31$ (adică între 9% și 71%!). Lucrurile se complică și mai mult (dacă se mai acceptă o continuare a demonstrației). Rezultă că între 29 și 91% au afiliere politică, dar între 9 și 71% nu au astfel de afiliere. Similar, s-ar putea discuta despre popularitatea partidului B: eroarea standard ar duce la un parametru în populație situat pe spațiul 0-0,4 (de la 0% la 40%). Și mai nostim este faptul că, în cazul expus, pentru partidul „A”, eroarea este superioară popularității înregistrate. Singura concluzie ce s-ar putea trage studiind cele 10 persoane este că rezultatele sunt valabile doar la acest nivel. Dacă efectuăm un studiu adâncit privind motivarea opțiunilor, schimbarea lor etc., putem obține, evident, rezultate interesante.

De fapt, tot acest exercițiu (care nu este totuși gratuit, din moment ce unii „analști politici” mizează pe asemenea „cercetări”) conduce la concluzia implicată în punctul de pornire al demonstrației (știm deja că un eșantion trebuie să fie suficient de mare, iar 10 nu este un număr mare). Am fi putut demara raționamentele cu eroarea standard. Continuăm însă strategia adoptată și sporim n la 100; se obține eroarea standard a proporției de 0,6.

$$e_p = 2\sqrt{0,6 \times 0,4 / 100}$$

$$e_p = 0,1$$

Parametrul în populație se situează pe spațiul 0,5-0,7 (adică între 50% și 70%), ceea ce este încă inacceptabil pentru estimări. Dacă sporim pe n la 400, ajungem în zona acceptabilă pentru studiile descriptive.

$e_p = 0,05$, dar spațiul de estimare este încă mare: 0,55-0,65 (55-65 %).

Putem să analizăm toate celelalte ipoteze privind mărimea eșantionului și eroarea standard dorită. Ne vom îndrepta însă atenția asupra unei alte probleme. Este vorba de faptul că eroarea standard poate fi corect exprimată doar după ce am efectuat cercetarea și cunoaștem valorile variabilelor în eșantion (avem deja statisticile). Pentru efectuarea de inferențe și determinarea semnificației statisticilor pentru colectivitatea totală, se impune să se cunoască erorile de eșantionare pentru fiecare variabilă. Analizele pe subeșantioane mici vor releva erori standard mai mari decât nivelul teoretic stabilit inițial. Am reținut deja că diferitele scheme de eșantionare reclamă forme specifice de calcul al erorilor de eșantionare. Dacă rezultă o eroare de eșantionare mai mare de $\pm 5\%$, nu se mai pot efectua inferențe cu un grad acceptabil de precizie, fie că este vorba de o variabilă la nivelul eșantionului sau pe subeșantioane.

O regulă de comportament preventiv ar fi aceea de a nu se proiecta eșantioane la limitele minime de acceptabilitate (Probabilitate de 0,95, dar mai ales erori standard de 5%).

Pe de altă parte, este de reținut faptul că cercetătorul trebuie să determine mărimea totală a erorilor (E_t).

$$E_t = X_t - m,$$

unde X_t este valoarea adevărată a mediei în populație, iar m – media eșantionului.

Eroarea totală de eșantionare este compusă din erorile de eșantionare, care, la rândul lor, pot fi de selecție și de estimare, erori datorate variabilității și omogenității eșantionului, dar și din afara eșantionului (incompletitudinea listei, non-răspunsurile și erorile de măsurare) (G. Henry, *Practical sampling*, 1990).

Sunt necesare calcule speciale pentru determinarea erorii standard, în funcție de schema de eșantionare utilizată. La eșantionarea stratificată se însumează erorile pe strat; va rezulta o eroare standard inferioară eșantionării simplu-aleatorii. În schimb, la eșantioanele cluster și multi-stadiale, eroarea standard este mai mare decât în cazul eșantionării simplu-aleatorii (L. Kish, *A Confidence Intervals for Clusters*, 1957). Astfel, la eșantionarea stratificată calculul erorii standard se realizează după formula :

$$E_m = \left[\sum (W_k^2 m_k^2) / n \right]^{1/2}.$$

Eroarea standard pentru fiecare strat este ponderată cu mărimea stratului ($W_k = N_k / N$), ceea ce reduce eroarea standard totală (E_m). În schimb, la eșantionarea cluster, eroarea standard se calculează după formula :

$$E_m = \left[(1 - a/A) \sum (m_a - m)^2 / (a - 1)a \right]^{1/2},$$

unde a este numărul de clustere selectate, A este numărul total de clustere în populație, m_a este media eșantionului, iar m este media totală (G. Henry, *op. cit.*).

Dacă procente comparate sunt apropiate, estimarea diferențelor dintre ele reclamă eșantioane mai mari. ESOMAR (Societatea Europeană pentru Cercetarea Opiniei și Marketing), în Ghidul său (acceptat de Comisia Internațională de Comerț, în aprilie 1990), recomandă eșantioane de 1.500-2.000 persoane, pe considerentul că o eroare standard de 3% ar corespunde unui eșantion de 1.000 persoane la $P = 0,95$. Diferența

semnificativă dintre două procente este de 5,7 puncte procentuale. Nevoia de creștere a nivelului de precizie a predicției conduce la mărirea volumului eșantionului (ESOMAR, ediție revăzută, 1993).

În cercetările efectuate la ICCV, ca și în alte institute de cercetare a opiniei și de marketing se utilizează adesea eșantioane cu peste 2.000 de subiecți. La rândul său, Comisia Națională pentru Statistică realizează câte un eșantion lunar de 3.000 persoane în ancheta întreprinsă în gospodării privind veniturile (AIG) – anual realizându-se un eșantion de 36.000 persoane –, iar în ancheta referitoare la forța de muncă (AMIGO), mărimea eșantionului trimestrial este de circa 18.000 persoane (Comisia Națională pentru Statistică).

La eșantioanele multistadiale și cluster, pe lângă determinările erorilor de eșantionare pot fi necesare și alte calcule pentru estimări cât mai adecvate ale parametrilor populației totale, cum ar fi ponderarea pentru selecția cu probabilități inegale ($W = P_c / P_e$, unde P_c este proporția în colectivitate, iar P_e proporția în eșantion), ca și pentru non-răspunsuri. Gary Henry recomandă considerarea celor care nu răspund ca pe un strat și evaluarea impactului asupra estimărilor din eșantion.

4.4. Tipuri de eșantionare

Criteriul principal de diferențiere a eșantionării este legat de caracterul probabilist (aleatoriu), respectiv neprobabilist. În eșantionarea probabilistă, fiecare element (unitate statistică) din universul cercetării are șansa cunoscută de a fi selectat pentru cercetare, probabilitate diferită de zero, egală sau variabilă. Datorită acestui fapt, în eșantionarea probabilistă se poate calcula eroarea standard de estimare a nivelului unei valori obținute în cercetare și, prin aceasta, se face extinderea rezultatelor la nivelul colectivității totale. În eșantionarea neprobabilistă nu este posibilă estimarea de la eșantion la colectivitatea totală. Nu se pot efectua inferențe statistice, deoarece nu se poate determina eroarea standard a unei valori medii sau a unui procent (porție).

Eșantionarea probabilistă este la rândul ei de două tipuri: **simplic-aleatorie și stratificată**. În eșantionarea simplic-aleatorie, universul cercetării este tratat ca un tot nediferențiat. Ea este aplicabilă când colecția statistică este relativ omogenă în privința criteriului (criteriilor) de eșantionare. Selecția unităților statistice se efectuează direct din ansamblul universului cercetării, iar probabilitatea unei unități statistice de a fi aleasă în eșantion este egală cu fracția de eșantionare ($p = f = n/N$).

La eșantionarea **probabilist-stratificată** se realizează o diviziune a universului cercetării în secțiuni (straturi) semnificative determinate de numărul valorilor variabilelor folosite drept criteriu de clasificare. Stratificarea se face pentru a asigura selecția proporțională din fiecare strat. Acest fapt prezintă o importanță deosebită când straturile sunt de dimensiuni diferite, situație în care populația din straturile mici nu ar fi selectată prin schema simplic-aleatorie sau ar fi selectată într-un număr insuficient. În eșantionarea stratificată se determină câte un subeșantion pentru fiecare strat, iar eșantionul total este suma subeșantioanelor pe straturi.

În general, mărimea eșantioanelor este proporțională cu mărimea straturilor. La eșantionarea stratificată proporțională, subiecții au aceeași șansă de a fi selectați. La straturile de dimensiuni mici, se poate utiliza o probabilitate mai mare de selecție a subiecților. Numărul straturilor crește pe măsura creșterii numărului de variabile și a numărului de diviziuni ale acestora. O stratificare după sex are două straturi, una după vârstă poate avea 5 sau 10 straturi, caz în care stratificarea combinată, după sex și vârstă, ar avea 10, respectiv 20 de straturi.

Să exemplificăm situația pentru populația adultă (vârsta de peste 18 ani) în care se face stratificarea după sex și vârstă (date din Anuarul Statistic al României, 1996).

I. Universul cercetării

(N = 16,8 milioane)

a) Sex

1. Femei = 51,6%

2. Bărbați = 48,4%

II. Eșantion (N = 2.000)

(valori absolute)

a) Sex

1. Femei = 1032

2. Bărbați = 968

b) Vârstă (în ani)

1. 18-19 = 4,6%
2. 20-24 = 10,8%
3. 25-29 = 11,0%
4. 30-34 = 7,7%
5. 35-39 = 10,2%
6. 40-44 = 9,6%
7. 45-49 = 8,1%
8. 50-54 = 6,7%
9. 55-59 = 7,9%
10. 60 și peste = 23,4%

b) Vârstă (în ani)

1. 18-19 = 92
2. 20-24 = 216
3. 25-29 = 220
4. 30-34 = 154
5. 35-39 = 204
6. 40-44 = 192
7. 45-49 = 162
8. 50-54 = 134
9. 55-59 = 158
10. 60 și peste = 468

Structură combinată

Vârstă/sex	Femei	Bărbați	Vârstă/sex	Femei	Bărbați
1. 18-19	2,2	2,4	1. 18-19	44	48
2. 20-24	5,3	5,5	2. 20-24	106	110
3. 25-29	5,4	5,6	3. 25-29	108	112
4. 30-34	3,8	3,9	4. 30-34	76	78
5. 35-39	4,8	5,4	5. 35-39	96	108
6. 40-44	4,9	4,7	6. 40-44	98	94
7. 45-49	4,1	4,0	7. 45-49	82	80
8. 50-54	3,4	3,3	8. 50-54	68	66
9. 55-59	4,2	3,7	9. 55-59	84	74
10. 60 și peste	13,5	9,9	10. 60 și peste	170	198

Dacă se dorește ca fiecare strat să aibă reprezentativitate relativ înaltă, este nevoie de utilizarea unei alocări neproportionale pe straturi. Se acordă șanse mai mari pentru straturile mici. La structurile simple considerate ar fi cazul reprezentării tinerilor de 18-19 ani, iar la structura combinată, cu excepția stratului 60 ani și peste, se impune o creștere a subeșantioanelor, mai ales dacă se are în vedere analize pentru fiecare strat, ceea ce ar conduce la un eșantion total mai mare.

Dificultatea practicării eșantionării probabiliste se referă la întocmirea listei, într-o ordine întâmplătoare (randomizare), cu toate unitățile (membrii) din universul cercetării. Mai mult, la eșantionarea probabilist-stratificată sunt necesare listele pentru fiecare strat în parte. În condițiile unor evidențe statistice adecvate, de tipul Registrului general al populației, operația de elaborare a eșantioanelor probabiliste se poate realiza cu ușurință. În multe țări, Oficiile de statistică furnizează la cerere (și contra cost) asemenea eșantioane probabiliste.

O altă dificultate a acestor tipuri de eșantioane, având în vedere gradul mare de răspândire în teritoriu a subiecților, privește costul ridicat și timpul necesar realizării cercetărilor.

Procedurile de selecție probabilistă sunt cele ale **numerelor întâmplătoare**, ale **loteriei** și ale **pasului mecanic** (selecție sistematică).

Procedura **numerelor întâmplătoare** presupune atribuirea fiecărei unități statistice a unui număr, generarea unui tabel cu numere întâmplătoare (acestea pot fi găsite și în cărțile de statistică). Fiecare număr întâmplător are un număr de cifre corespunzător numărului de cifre ale ultimei unități statistice din universul cercetării. Pentru eșantionarea simplu-aleatorie a populației adulte a României, ne-ar trebui un tabel cu numere întâmplătoare alcătuite din câte 8 cifre (în care cel mai mic este 00000001, iar cel mai mare se situează undeva între 16 și 17 milioane).

La eșantioanele extrase din colectivități mici, situația se simplifică mult, având în vedere că am avea de ales eșantionul din câteva mii sau chiar sute de persoane, cum ar fi o listă a unei localități, a unei secții de votare. Aici este suficient un tabel cu numere întâmplătoare alcătuite din câte 3 sau 4 cifre. Primul număr întâmplător din tabel indică numărul primului subiect ales și așa mai departe. Dacă în tabelul de numere întâmplătoare există un număr mai mare decât în universul cercetării, se trece la următorul număr întâmplător.

Metoda **loteriei** (a urnei) se utilizează când numărul colecției din care se face extragerea este relativ mic, de ordinul câtorva zeci. Fiecare unitate de selecție este introdusă în urnă și se extrag atâtea unități câte sunt repartizate pentru nivelul respectiv (asemănător extragerii numerelor câștigătoare la loto). Când colecția din care se face extracția este mare, nu se mai poate respecta principiul șanselor egale, mai ales dacă urmează

să se extragă un număr mic de unități. Raportul optim N/n este în funcție și de modalitatea de extragere, dar nu ar trebui să fie mai mare de 100 (!) (Nu am găsit un calcul efectuat pentru această problemă).

În practică, se utilizează adesea o altă procedură de selecție a unităților statistice. Este vorba de **selecția sistematică** (a intervalelor egale sau a pasului). Această procedură se îndepărtează într-o anumită măsură de cerințele selecției probabiliste. Este însă în general acceptată cel puțin ca selecție cvasialeatorie. Pentru H. Blalock, procedura de selecție sistematică (mecanică) ar reprezenta un tip distinct de eșantionare probabilistă pe considerentul că se îndepărtează de procedura simplu-aleatorie. Totuși și el consideră că atunci când lista universului cercetării este întocmită după principiile randomizării (fără o ordine anume, nici ca importanță și nici eventuale cicluri) și este completă, eșantionarea sistematică se apropie de cea simplu-aleatorie (H. Blalock jr, *Social Statistics*, 1972).

O dată întocmită lista cu unitățile statistice, se determină raportul N/n (care devine pasul de selecție). Pentru a alege 10 unități din 400, se aplică un pas de 40. Se alege mai întâi un număr mai mic de 40, și apoi se aleg următoarele 9 unități din 40 în 40. Dacă există un dubiu pentru includerea unității de la un număr selectat, se alege numărul imediat mai mic sau mai mare.

La selecția unităților statistice se are în vedere constituirea și a unor rezerve (mai ales în eșantionarea persoanelor), deoarece este posibil ca unele să nu fie identificate, altele să nu fie disponibile etc. Rezerva se stabilește la 10-20% din eșantionul de studiat. Nu se utilizează însă rezervele înainte de a avea certitudinea posibilității de studiere a uneia sau mai multor unități selectate.

Datorită împrăștierei mari a eșantioanelor naționale și a lipsei cadrului general de eșantionare, se practică adeseori scheme de eșantionare cu mai multe stadii. Astfel, cercetarea empirică se va concentra pe anumite zone, iar listele cu unitățile statistice din care se face selecția se întocmesc numai pentru zonele respective.

Într-o eșantionare **bistadială** se selectează mai întâi zonele (localități, zone în cadrul localităților, cum ar fi secțiile de votare, zona de recensământ etc., numite clustere), iar în stadiul al doilea se selectează subiecții de pe listele zonelor reținute pentru studiu.

Schema bistadială este în general acceptată ca fiind apropiată de eșantionarea simplu-aleatorie. Și eșantionarea multistadială este însă tratată de către unii autori ca un tip specific, cvasialeatoriu de eșantionare (H. Blalock jr, *op. cit.*). Cert este că eșantionarea multistadială mărește nivelul erorii standard de estimare a valorilor (a erorilor de eșantionare). La rândul său, C.A. Moser tratează eșantionarea de tip cluster ca un caz special al eșantionării multistadiale (C.A. Moser, *op. cit.*).

În eșantionarea cu mai multe stadii se impune să avem informații despre zonele ce constituie obiect de selecție: câte sunt, o listă a lor, delimitarea clară, indicatori sintetici de caracterizare, posibilitatea procurării listelor cu unitățile statistice ce vor fi supuse selecției. În lipsa acestor ultime liste, se poate trece la efectuarea de microrecensământuri în zonele de referință. Metoda L. Kish (dezvoltată în deceniile 6-7 la Institutul de Cercetări Sociale din Ann Arbor, Michigan, SUA pentru eșantionarea la nivel local și național) presupune decuparea de arii teritoriale relativ egale pe hartă, fără nici o informație despre caracteristicile acestora. Se selectează aleatoriu un număr de arii, se realizează un microrecensământ în interiorul acestora și se face selecția unităților statistice în vederea studierii lor.

O variantă de alegere sistematică în clusterul final este aceea a grilei de alegere a persoanelor de pe o listă de adrese.

Unii cercetători introduc, am zice nepermis, în rândul schemelor probabiliste și modalități de lucru în care efectiv nu se realizează selecții statistice. Este cazul procedurii numite „rută stradală”, în care operatorilor li se cere să viziteze un număr de adrese folosind un anumit interval și eventual o grilă de stabilire a persoanelor. Totuși, dacă străzile nu au fost inițial selectate printr-o anumită procedură probabilistă, nu este posibilă estimarea reprezentativității la nivel național sau de localitate. De fapt nu există un element de referință de tipul unei colecții statistice, pentru care să se efectueze estimările parametrilor. Cel mult poate fi vorba de populația totală care locuiește pe străzile unde se efectuează studiul, considerând grila de alegere a persoanelor studiate o schemă sistematică. În acest fel, s-ar putea acoperi o localitate mică. Aplicarea ei pe localități mari este însă hazardată.

O altă clasificare a eșantioanelor se referă la caracterul unității statistice finale de selecție. Aceasta poate fi constituită dintr-un singur element, caz în care avem **eșantion individual**, sau din mai multe elemente – **eșantion de grup (cluster)**. Pentru evitarea unor confuzii, ar fi de preferat ca denumirea de eșantionare cluster să se folosească numai în acest ultim caz. Ea semnifică faptul că unitatea statistică finală este un grup care se studiază în totalitate. Așa apare clară și distincția față de eșantionarea multistadială, unde în clusterul final se face o selecție aleatorie a subiecților ce vor fi studiați. Mai mult, la eșantionarea multistadială sunt utilizate o serie de diviziuni care de fapt nu sunt grupuri. Or, în eșantionarea cluster propriu-zisă, populația se repartizează sau este deja constituită în grupuri, alcătuind structuri ierarhizate : clase de elevi într-o școală, echipe de lucru într-o fabrică etc.

H. Blalock se referă la faptul că, dacă straturile trebuie să fie cât mai omogene în interior și mai diferite unele de altele, clusterii trebuie să fie cât mai asemănători între ei și cât mai diferențiați în interior (să reproducă structura colectivității totale, caz în care ar fi suficientă studierea unuia singur). În astfel de cercetări nu suntem interesați doar de comportamentele individuale, ci și de cele ale grupului luat ca întreg. La rândul său, Gary Henry, enumerând cinci tehnici de eșantionare probabilistă : simplu-aleatorie, stratificată, sistematică, multistadială și cluster, face distincție între ultimele două, în funcție de modul cum se aleg subiecții. La **eșantionarea multistadială**, din clusterii finali se selectează aleatoriu subiecții în eșantion (se pierde însă imaginea despre grup ca întreg), pe când la **eșantionarea cluster** se studiază toți membrii clusterilor finali selectați aleatoriu (G. Henry, *op. cit.*).

Evident că nu se pune problema respingerii denumirilor folosite de un autor sau altul. Un cercetător trebuie să fie însă foarte atent la implicațiile schemelor de eșantionare pe care le folosește.

O schemă multistadială de eșantionare probabilist-stratificată, utilizată în România în studiile de opinie publică și de marketing, constă în considerarea drept criterii de stratificare a provinciilor istorice, a mediului rezidențial și a mărimii localităților urbane. În

primul stadiu se selectează localitățile, în al doilea stadiu sunt selectate secțiile de votare din localitățile reținute anterior, iar în al treilea stadiu sunt selectați subiecții, de pe listele electorale.

Un eșantion de 1.200 persoane, considerând 10 persoane pe fiecare secție studiată, conduce la selectarea a 120 secții de votare (ideal ar fi considerarea circumscripției statistice de recensământ, deoarece ar exista date de caracterizare a populației, însă aceste liste nu sunt disponibile), distribuite proporțional pe localități și provincii. În locul provinciilor istorice se pot determina diferite arii culturale (D. Sandu, *Statistică în științele sociale*, 1992).

La eșantionarea **neprobabilistă**, selecția persoanelor urmează o procedură **preferențială** (convenience) sau bazată pe **experiență** (judgment) (L. Kazimier, *Statistical Analysis for Business and Economy*, 1967).

Cea mai cunoscută schemă de eșantionare neprobabilistă este cea pe **cote**. În faza de proiectare, această schemă se aseamănă cu constituirea straturilor în eșantionarea probabilistă. Diferența constă în faptul că la eșantionarea probabilist-stratificată, în selecția persoanelor se umează o procedură aleatorie, la eșantionarea pe cote se repartizează operatorilor doar numărul și structura de realizat, urmând ca ei să facă selecția cu o procedură neprobabilistă.

Eșantionarea pe cote are caracter științific. Ea permite obținerea de rezultate satisfăcătoare și la costuri mult mai mici. Fără a se putea determina eroarea de eșantionare și a se face inferențe de la eșantion la colectivitatea totală, acest tip se poate dovedi uneori mai relevant decât unul probabilist inadecvat realizat (ceea ce conduce la distorsiuni importante și abateri de la reprezentativitate).

Într-adevăr, în cercetările bazate pe eșantionarea pe cote, stratificată după criterii semnificative, se obțin date pentru descrierea și explicația domeniului studiat. De menționat că eșecul de a asigura selecția probabilistă, într-o schemă astfel definită (cum ar fi metoda rutei stradale), ca și atunci când eroarea este inacceptabil de mare, ne aduce de fapt în situația unei eșantionări neprobabiliste.

Gary Henry utilizează denumirea de eșantionare neprobabilistă nu numai pentru eșantionarea pe cote, ci și pentru diferite proceduri de

constituire a colecțiilor de cazuri de care aminteam anterior : cazurile tipice, extreme, similare, esențiale, metoda „bulgărelui de zăpadă” (G. Henry, *op. cit.*, 1990).

Toate aceste abordări, precum și altele asemănătoare de tipul eșantionării teoretice, a eșantionării calitative, a eșantionării de oportunitate, nu sunt în măsură să introducă un discurs coerent asupra teoriei eșantionării, procedeele respective având cu totul altă semnificație, care a fost deja analizată. Or, în eșantionarea neprobabilistă se respectă una dintre cerințele eșantionării, respectiv mărimea eșantionului, de unde îndreptățirea utilizării termenului.

Obiectivele diferite ale cercetării, urmărite într-un caz sau altul, conduc la adoptarea unor tipuri diferite de eșantioane, cum ar fi cele **unice** (utilizate o singură dată) și cele **panel** (utilizate în mai multe cercetări), respectiv eșantioane **de bază** și eșantioane **multifazice**.

Dacă eșantionul de **bază** reprezintă o reducere la o anumită scară a universului cercetării, suficient de mare pentru a servi la elaborarea ulterioară de eșantioane reprezentative, eșantionul **multifazic** (sau ierarhizat) se referă la faptul că dintr-un eșantion utilizat la un moment dat se extrag eșantioane mai mici pentru unele studii parțiale (T. Rotariu, P. Iluț, *Ancheta sociologică și sondajul de opinie*, 1997).

La rândul său, eșantionul **panel** (fix) servește la măsurarea schimbării și la analiza sensului principal al determinării în cazul variabilelor ce se influențează reciproc.

Proiectarea, construirea și păstrarea eșantioanelor fixe reprezentative ridică o serie de probleme, însă avantajele studiului panel compensează eforturile depuse. În plus, eșantioanele fixe se realizează cu costuri reduse, comparativ cu determinarea la fiecare anchetă în parte, iar informațiile obținute – cel mai adesea – sunt mai complete și mai sigure decât cele din cadrul anchetelor sociologice unice (S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *Cercetarea sociologică. Metode și tehnici de cercetare*, 1998).

Printre problemele critice ale eșantionului panel enumerăm : **participarea, mortalitatea și condiționarea**.

Practica studiilor panel arată că doar 8 din 10 persoane solicitate consimt să fie incluse în astfel de eșantioane. Dacă există anumite

diferențe, relevante pentru cercetare, între cei care acceptă să participe și cei care refuză, reprezentativitatea are de suferit.

Apoi s-a constatat că numai o parte din persoanele care au consimțit să participe în panel cooperează în continuare cu cercetătorii. La rândul lor, schimbarea adresei, modificarea statusului persoanei, decesul provoacă alte pierderi („mortalitatea”) eșantionului fix.

Cât privește condiționarea, ea se referă la modificarea comportamentului celor studiați doar pentru faptul că au intrat în eșantionul panel.

În cercetarea panel asupra calității vieții organizată la ICCV (coordonator I. Mărginean), pentru 3 ani consecutivi (1996, 1997, 1998), s-a obținut o recuperare de 77% în anul al doilea și de 58% în anul al treilea față de primul an.

În practică s-au imaginat diferite modalități de corectare a eșantionului panel și păstrarea reprezentativității, cum ar fi: adăugarea de persoane selectate aleatoriu de pe o listă de rezervă, compararea rezultatelor cu cele ale unui eșantion alternativ etc.

Recomandări pentru studiu

De aprofundat construcția schemelor de eșantionare și de analizat implicațiile acestora.

Bibliografie selectivă

- Moser, C.A., 1967, *Metode de anchetă în investigarea fenomenelor sociale*, Editura Științifică, București.
- Rotariu, T., Iluț, P., 1997, *Ancheta sociologică și sondajul de opinie*, Editura Polirom, Iași.
- Sandu, D., 1992, *Statistică în științele sociale*, Universitatea București.
- Trebici, V. (coord.), 1985, *Mică enciclopedie de statistică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Vlăsceanu, L., 1986, *Metodologia cercetării sociale*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.

5. ANALIZA ȘI OPERAȚIONALIZAREA CONCEPTELOR

5.1. Conceptele sociologice

Analiza și operaționalizarea conceptelor sunt două operații de mare complexitate, aflate în strânsă legătură, care intervin în procesul de pregătire a cercetărilor sociale concrete (empirice) și nu numai. Tocmai de aceea, mai înainte de a lua în discuție conținutul acestor operații, ne vom referi pe scurt la rolul lor în cercetarea socială. Evident, vom începe cu specificul conceptelor sociologice, domeniu de analiză și operaționalizare.

În expunerile anterioare s-a menționat faptul că avem de-a face cu produse ale gândirii umane, cu imagini mentale elaborate în legătură cu diferite domenii ale realului și ale ideilor. Din această formulare generală nu trebuie trase concluzii relativizante, că am avea de-a face cu construcții întâmplătoare. Conceptele sunt cuvinte cu înțeles bine precizat. În acest fel, prin intermediul conceptelor, omul cunoaște și își explică mediul în care trăiește, dar și propria sa persoană, își formulează și își comunică, prin expresii lingvistice specifice, gândurile, precum și rezultatele cunoașterii la care a ajuns.

Se poate vorbi de concepte numai în măsura în care expresiei lingvistice (termenului) i se precizează **extensiunea**, respectiv se determină mulțimea obiectelor sau entităților ideale vizate, și îi este asociat un anumit conținut informațional, **intensitatea**, ca totalitate a notelor sau însușirilor ce aparțin referentului (obiectelor reale) sau sunt atribuite obiectelor ideale la care se face trimitere (C. Popa, *Teoria cunoașterii*, 1972).

Expresia lingvistică este semn – vehicul purtător de semnificații (semnificant). Orice termen are un designat – entitatea vizată de semn –, dar poate avea sau nu un referent (denotat), în funcție de natura reală sau ideală a obiectului desemnat. Procesul de designare nu presupune deci

existența ontologică a obiectului, ci doar existența lui ca obiect al reflectării sau al gândirii, o reprezentare cu un anumit conținut informațional, semnificații precizate prin definiții.

Dacă ne referim la cercetarea socială, conceptele reflectă caracteristici ale fenomenelor, proceselor, relațiilor și activităților care se desfășoară în societate, precum și o serie de elemente de natură ideală. Prin urmare, conceptele ne apar ca fiind depozitare ale rezultatelor întregului efort de cunoaștere și de gândire în legătură cu viața socială, ceea ce face posibilă înțelegerea și explicarea acestora prin elaborarea de teorii.

Fără a se reduce la concepte (deoarece teoriile nu sunt pur și simplu ansambluri mai mult sau mai puțin complexe de concepte), teoriile nu pot fi elaborate în afara acestora, de fapt în afara unor sisteme conceptuale bine articulate (congruente) și cu mare putere de acoperire a întregului spectru al socialului, atâta timp cât ele reprezintă elemente constitutive de conținut ale oricărei construcții teoretice, fie ele oricât de simple.

Dificultatea majoră căreia trebuie să i se facă față în procesul de cercetare socială provine din faptul că nu se dispune de concepte care să satisfacă într-o manieră acceptabilă cerințele limbajului științific. Pe de altă parte, multe dintre conceptele la care se face apel în cercetarea socială nu au un înțeles foarte bine precizat, nu este identic pentru toți agenții cunoscători și nici pentru toți cercetătorii. Acesta provine din faptul că se preiau expresii din limbajul comun, cercetători diferiți atribuie înțelesuri diferite unuia și aceluiași termen.

Într-adevăr, caracteristic științelor sociale este marea varietate a semnificațiilor atribuite, inclusiv pentru conceptele destinate să reflecte domenii dintre cele mai importante, cum ar fi cele de societate, cultură, structură socială etc. O parte a acestei diversități se datorează și nivelurilor diferite de cunoaștere atinse la un moment dat, opțiunilor teoretice, filosofice și politice, orientărilor metodologice și chiar preferințelor unui cercetător sau altul. Mai mult, în lipsa unor determinări cât mai precise, același cercetător utilizează un termen cu înțelesuri diferite de la un context la altul. Pe de altă parte, rămân multe zone ale socialului fără corespondent în plan conceptual.

În aceste situații, cercetătorul poate alege o cale facilă, fie de a face apel la concepte existente, dar neadecvate, fie de a prelua înțelesuri din

limbajul comun. În ambele situații, problema nu este însă tratată corect, iar consecințele pot fi dintre cele mai nefavorabile pentru cercetarea efectuată. De aici importanța **analizei conceptuale** pentru precizarea prin definiții a înțelesului termenilor utilizați în cercetare și construcția de sisteme conceptuale pentru domeniile avute în atenție. Ar mai trebui făcută avertizarea de a nu se trece de la omonimie la sinonimie (de la identitatea formei la identitatea de semnificație) sau, dimpotrivă, să se atribuie semnificații diferite numai pentru faptul că avem forme diferite, după cum se cere evitată eroarea de a confunda speciile unei noțiuni și semnificațiile termenului corespunzător (Gh. Enescu, *Dicționar de logică*, 1985).

Chiar și atunci când se ajunge la conceptele cu proprietățile necesare, în procesul cercetării apare adeseori necesitatea unor operații suplimentare de apropiere de datul concret, de nivelul empiric. Trecerea de la concepte generale la cele apropiate de concretul social, la semne observabile, se realizează prin **operaționalizare**. În fapt, este necesară elaborarea unei **scheme operaționale de cercetare** care să permită, ulterior, obținerea de informații relevante despre domeniul studiat și prin care să se asigure progresul cunoașterii în urma dezvoltării de teorii pertinente.

Operațiile de analiză și operaționalizare se află într-o strânsă legătură. Cea de-a doua se fundamentează pe prima, dar îi trimite semnale în legătură cu performanța sistemului conceptual.

5.2. Analiza conceptelor în cercetarea socială

Situată în zona pregătitoare a oricărei cercetări, fie ea teoretică sau empirică, analiza conceptuală este indispensabilă. Ea devine cu atât mai necesară cu cât avem de-a face cu domenii mai puțin cunoscute, precum și atunci când se constată existența unor accepții diferite pentru unul și același termen.

Introducerea semnificației conceptelor se realizează pe calea definițiilor :

$A = \text{df } B$ (A este identic cu B prin definiție). A este termenul definit (de definit, definitul) și poartă denumirea de **definiendum**, B este expresia cu ajutorul căreia se definește, definitorul, respectiv **definiens-ul**.

O bună definiție trebuie să fie adecvată, extensia definitului să fie identică cu a definitorului, să nu fie circulară (ea nu poate deveni $B = df A$); să nu fie negativă dacă poate fi afirmativă; să fie clară (*Dicționar de filozofie*, 1978; Gh. Enescu, *Dicționar de logică*, 1985).

Între definiție și cunoaștere există o puternică legătură de dependență reciprocă. Cunoașterea depinde într-o măsură importantă de definiția domeniului și a termenilor, aceste definiții devin mai semnificative în funcție de adecvarea cunoașterii și profunzimea acesteia.

În continuare, vom lua în discuție **tipurile de definiție și formele explicite și directe de realizare** (*Dicționar de filozofie*, 1978).

Tipul de definiție se constituie în funcție de subiectul la care se referă. Din această perspectivă, distingem între definițiile **nominale** și cele **reale**.

Primele se referă la **cuvinte**, sunt definiții intralingvistice, indică semnificația cuvintelor, celelalte se referă la **obiecte**, clase de obiecte și arată ce sunt ele, se dă noțiunea adecvată obiectului.

Definiția nominală constă în explicitarea semnificației unui termen prin apelul la termeni cunoscuți, a căror semnificație este general acceptată. Ea are ca scop fie **introducerea**, fie **explicarea**, fie **precizarea** semnificației termenilor. Într-adevăr, notează Gh. Enescu, ne putem afla în situația de a introduce o nouă formă lingvistică, de a explica, pentru o comunicare adecvată, semnificația termenilor folosiți sau de a preciza această semnificație pentru termeni existenți care nu au o definiție sau definiția este inacceptabilă.

Definiția reală este raportată la obiect (sau la noțiunea, numele obiectului), dar aceste raportări sunt echivalente. A determina obiectul înseamnă a constitui notele noțiunii obiectului. Definițiile reale reflectă rezultatele cunoașterii domeniului de referință (Gh. Enescu, *op. cit.*).

Definițiile sunt operații logice, dar cu o puternică încărcătură de ordin metodologic. În elaborarea lor pot interveni și anumite convenții, mai ales când este vorba de introducerea unei expresii lingvistice noi (în cazul definițiilor nominale) sau a unui nume pentru obiecte, relații, activități (în cazul definițiilor reale). O dată stabilite semnificațiile termenilor și/sau determinate caracteristicile obiectelor (notele specifice noțiunilor), ele trebuie urmate întocmai, cel puțin până la o nouă definire,

pe care o considerăm a fi mai adecvată, are un rezultat mai bun în ceea ce privește semnificația cuvintelor și a noțiunilor care desemnează proprietățile lucrurilor.

Cât privește formele de realizare, se poate face apel la o gamă variată : prin **gen proxim și diferența specifică**, **genetică** (originea obiectului definiției și procesul prin care a luat naștere) ; **constructive** (arată cum se poate construi un obiect și din ce) ; **operaționale** (indică operațiile sau experimentele necesare identificării obiectului) ; **enumerative** ; **ostensive** (specifică anumite elemente ce aparțin definitului) ; **de precizare** (arată ce sens se reține din totalitatea sensului) ; **abreviative** (introducerea unei expresii prescurtate) ; **prin sinonimie**. Apelul la o modalitate sau alta de definire se face în funcție de obiectivul urmărit, dar și ținând cont că nu toate aceste forme sunt general aplicabile.

Evident însă că aceste forme de realizare a definițiilor nu sunt echivalente ca valoare și nici ca rol deținut în procesul cunoașterii. Pe de altă parte se mai face apel, în mare parte nelegitim, cu rezultate incerte, la alte modalități de „definire”, cum ar fi cele implicite (deducerea din context) și indirecte (realizate pe căi ocolite), persuasive (prin evaluări și metafore), sau se înlocuiește definiția cu indicarea, descrierea, caracterizarea, comparația, deosebirea (*Dicționar de filozofie*, 1978).

Definițiile nominale și cele reale, deși se opun prin obiectul lor (cuvinte sau lucruri), nu sunt totuși total diferite în ceea ce privește modalitățile de realizare. Dintre formele legitime de definire, ne vom referi aici la definițiile prin **gen proxim și diferența specifică** ; **operaționale și ostensive**.

Definiția prin **gen proxim și diferența specifică** (*per essentium*) este posibilă când definitul este o specie a unei clase (gen proxim) în interiorul căreia se poate distinge printr-o anumită particularitate. Fără a fi foarte rare, asemenea situații sunt departe de a avea caracter general.

Acest tip de definiție distinge două părți ale definitorului ($A = df BC$), unde B este genul proxim din care face parte A, iar C este diferența specifică, proprietatea care diferențiază pe A în B. Așa cum notează Gh. Enescu și alți autori, și se poate constata în practică, în multe cazuri nu se indică genul proxim (genul cel mai apropiat), ci pur și simplu un

gen apropiat. Când se introduc sau se precizează semnificația unor termeni, noțiuni care sunt numai de obiecte (fenomene), acest tip de definiție este mai frecvent posibil, și este, totodată, preferabil, deoarece privește esența obiectului (fenomenului). Alteori însă, definiția respectivă este inabordabilă, impunându-se utilizarea altor tipuri.

Definim familia ca o comunitate umană (tip de conviețuire uman) în care membrii săi se află în relații de rudenie apropiate (filiație), adopție sau asociere prin căsătorie (coabitare consensuală). Pe de o parte observăm că genul ales pentru definire este adecvat. Familia este o specie a comunităților umane (alte semnificative ar fi colectivitățile teritoriale, națiunea). În același timp însă, s-ar fi putut utiliza, așa cum procedează mulți autori, genul grup social. Acesta este însă mult mai general, în care comunitatea umană este ca o specie, ca formă de grup social de conviețuire, comparativ cu alte specii foarte diverse de grupuri sociale: clase sociale, grupuri de muncă, de studiu, de joacă. Din acest motiv, definiția dată este mai adecvată. Dar, evident, se poate spune că familia este un grup social. Este mai dificil să se stabilească însă diferența specifică într-un mod acceptabil.

Definiția operațională are rolul de a face trecerea de la nivelul teoretic la cel empiric, prin prescrierea unor operații care ajută la determinarea semnificației conceptului. În mod logic, ea urmează definiției nominale, se bazează pe aceasta, dar unul și același concept poate avea mai multe definiții operaționale. În cercetarea socială se impune să se precizeze relația dintre definiția nominală și cea operațională. Aceasta din urmă poate coincide cu sfera definiției nominale, poate reflecta doar o parte a ei sau poate fi în afară (caz în care nu se mai știe de fapt ce se cercetează efectiv).

În cercetarea socială se face o **extensie** a definiției operaționale, în sensul că ea nu privește întotdeauna o operație empirică și, cu atât mai puțin, un experiment. Nu numai că nu se rămâne la contextul general pozitivist al fizicii în care a apărut definiția operațională (P. Bridgman, *Analiza dimensională*, 1922 și *Logica fizicii contemporane*, 1927) și al aplicațiilor în sociologie ale unui G. Lundberg, ci mai degrabă este vorba

de specificarea semnelor observabile care contribuie la întregirea semnificației, un procedeu „de a decide dacă o calitate poate fi atribuită unei unități sociale” (S. Chelcea, I. Mărginean, I. Cauc, *op. cit.*).

Definiția ostensivă (de la *ostende*, *ostendere* = a arăta) este una de învățare, de însușire a semnificației (numelui) prin indicarea obiectului în prezența celui care se instruiește. C. Popa enumeră 5 condiții ale definiției ostensive: lingvistică (reguli de asociere a semnului cu obiectul), ontologică (prezența obiectului, producerea fenomenului în timpul instruirii), operațională (producerea fenomenului și a semnului să fie observabilă), psihologică (subiectul cunoscător să aibă atenție asupra semnului și a fenomenului), pedagogică (repetarea definiției până la asocierea biunivocă a semnului și a obiectului în intelectul agentului cunoscător).

La o primă vedere, s-ar putea spune că definiția ostensivă are rol semnificativ în însușirea noțiunilor, dar mai puțin în cercetarea ca atare. Cu toate acestea, calea ostensivă de definire și cunoaștere se dovedește a fi rodnică, mai ales dacă o privim ca ilustrare, exemplificare. Dar ea nu se dovedește suficientă pentru a parcurge toate etapele procesului de cunoaștere. Reprezintă însă un prim pas important.

În orice caz, ea este o modalitate de lucru adoptată de cercetători, cu precădere de către adepții etnometodologiei (aici se situează de fapt și deficiența majoră a acestei orientări metodologice: rămâne la descrieri, exemplificări).

Sunt posibile două situații:

- a) cel care se instruiește este cercetătorul însuși, iar subiectul are rolul de a specifica semnificațiile;
- b) cel care se instruiește este publicul, iar cercetătorul prezintă semnificațiile.

Subiectul-instructor apare atunci când se solicită de la populație definiții ale unor fenomene, evenimente etc.

Într-o cercetare asupra democrației, s-a solicitat subiecților să definească democrația. A rezultat un evantai de definiții, asocieri ale democrației (semnului) cu idei, organizații, partide, persoane și acțiuni specifice.

Cercetătorul-instructor este specific procedeele de înregistrare audiovizuală a unor acțiuni, evenimente, ritualuri etc. Acum ne situăm și mai aproape de accepțiunea clasică a definiției ostensive. În loc de a se defini nominal (real) ce este democrația, se vizualizează activități specifice practicii democratice. În continuare, se pune problema analizei și interpretării informațiilor.

5.3. Operaționalizarea conceptelor

Operaționalizarea conceptelor și elaborarea schemei operaționale de cercetare sociologică concretă sunt rezultatul definirii conceptelor cu mijloace diferite. Această schemă trebuie să cuprindă, în fapt, totalitatea elementelor de conținut ce intervin în pregătirea cercetărilor sociologice concrete. Este mai mult decât s-ar putea deduce din expresia larg utilizată și anume aceea de „operaționalizare a conceptelor”.

Abordarea clasică a problematicii aflate în discuție o regăsim la Paul Lazarsfeld *et al.*, definită ca o activitate de **construcție a variabilelor** sau a **spațiului de atribute**. Este vorba de schema deja amintită cu patru componente: reprezentarea imagistică a conceptului, specificarea dimensiunilor, selectarea indicatorilor și elaborarea indicilor empirici.

La pregătirea cercetării se realizează o **substracție** a spațiului de atribute prin definirea conceptelor, identificarea dimensiunilor și a indicatorilor, iar după efectuarea acestuia are loc un proces de **reducere** a spațiului de atribute prin construcția indicilor empirici, a tipologiilor etc. (P.F. Lazarsfeld, M. Rosenberg, *The Language of Social Research*, 1955).

În acest context, termenului de **variabilă** i se atribuie o semnificație generală. Dacă în sens restrâns prin variabilă se desemnează **cantitatea** (a se vedea Măsurarea socială), în sens general termenul de variabilă privește indicarea proprietății fenomenelor și proceselor sociale de a se **schimba**, de a lua valori diferite de la un moment la altul, de la un individ la altul, de la o colectivitate la alta, indiferent de natura fenomenului respectiv (variabilă propriu-zisă sau atribut). În această accepție, termenul de variabilă este pus în relație cu cel de criteriu. R. Boudon consideră că variabila este „rezultatul împărțirii colectivității după unul

sau mai multe criterii" (R. Boudon, „Metodele sociologiei”, în *Metode și tehnici de cercetare în științele sociale*, CIDSP, București, 1-2, 1972). Sexul, nivelul de calificare sau vârsta populației studiate sunt tot atâtea variabile, conform definiției enunțate.

Practic, nu există fenomen social care să nu cunoască o anumită evoluție și care deci să nu-și modifice starea avută la un moment dat. În acest fel termenul de variabilă este general, caracterizează toate fenomenele sociale. Totuși, considerăm că distincția relativă dintre variabile și attribute îndeplinește un anumit rol practic. Ea reflectă natura diferitelor fenomene sociale și, totodată, servește la elaborarea mijloacelor adecvate de cercetare și analiză a lor. Astfel, dacă variabilele vor putea fi supuse unui tratament statistico-matematic de natură strict cantitativă, attributele sociale reclamă o abordare diferențiată.

Dacă avem în vedere traseul concepte - dimensiuni - indicatori, termenul de variabilă le caracterizează pe fiecare, în măsura în care ele au proprietăți ce pot lua valori diferite (implică o variație în timp sau de la o colectivitate la alta). Variabilele se definesc tocmai prin operațiile de cuantificare și se analizează pe măsura parcurgerii etapelor cercetării sociale.

Cât despre **natura variabilelor**, se poate consemna faptul că acestea sunt privite atât ca realități **manifeste** (observabile în mod nemijlocit), cât și ca stări **latente**, care nu pot fi direct observabile (măsurabile), dar care pot fi cercetate prin indicatori direct observabili. Conceptul de variabilă latentă are un rol important în toate tehnicile de scalare, în analiza de corelație etc. Variabila latentă este considerată ca fiind răspunzătoare (explicativă) de legăturile observate (manifeste) dintre indicatorii analizați.

Specificul variabilelor se raportează direct la natura fenomenelor cercetate și la nivelul de abstractizare atins în procesul cunoașterii. În cazul variabilelor manifeste, sunt avute în vedere elemente care au o reprezentare directă în lumea concretului empiric. Ele reprezintă primele niveluri de generalizare teoretică parcurse în procesul cunoașterii. Variabilele latente ating un nivel mai înalt de abstractizare.

Revenind la schema de lucru propusă de Lazarsfeld (privită uneori cu reticență, pentru că, pe de o parte, solicită un efort considerabil de pregătire a cercetării, ceea ce este adevărat, iar pe de altă parte, ar

impune o procedură de lucru ignorând altele, care pot avea un rol comparabil în pregătirea unei cercetări), o considerăm a fi cea mai analitică dintre cele avansate până acum. Nu putem fi totuși de acord cu formularea potrivit căreia prima etapă a pregătirii cercetării ar fi doar o reprezentare imagistică a conceptului. În fapt, este vorba de mult mai mult, iar expresia respectivă ar putea fi interpretată – și chiar este interpretată astfel uneori – ca fiind în acord cu ignorarea teoriei de către renumitul „empirist”, analizat într-o manieră caustică de nu mai puțin renumitul C.W. Mills (a se vedea lucrarea *Imaginația sociologică*). În realitate, afirmația este valabilă când cercetătorul se află în stadiu de pregătire într-un domeniu despre care nu există cunoștințe și, cu atât mai puțin, teorii elaborate. Or, și în acest caz, se impune să se definească ceea ce urmează a se cerceta, avem de-a face cu o teoretizare bazată pe intuiții și imagini fragmentare, dar în afara cărora este dificil să se desfășoare o cercetare concretă fructuoasă. Desigur, elaboratul teoretic implicat are un statut provizoriu, urmând a fi mai bine clarificat, pe baza rezultatelor obținute în cercetare. Este evident însă că nu întotdeauna cercetătorul se regăsește în asemenea situații de cercetare. Adeseori el abordează domenii despre care există o literatură abundentă, cu explicații și teorii contradictorii. De această dată, definirea conceptului devine o operație mult mai laborioasă, dar cu efect benefic pentru cercetarea ce se va realiza. Cercetătorul va trebui să delimiteze cu cât mai multă precizie cunoștințele despre domeniul studiat din noianul de informații existent, și să constituie un cadru teoretic relevant pentru domeniul de interes.

În continuare apare necesitatea obținerii unei relații de corespondență între definiția nominală și cea operațională, pentru a se ajunge să se studieze efectiv ceea ce se presupune că se studiază. Nu trebuie pierdut din vedere faptul că pentru aceeași definiție nominală se pot imagina o multitudine de perscripții operaționale. Alegerea operaționalizării optime ține de sesizarea cât mai adecvată a specificului fenomenelor studiate și raportarea la obiectivele urmărite la un moment dat. Deci, în orice împrejurare, cercetătorul trebuie să se documenteze în prealabil pentru a avea cunoștințe despre realitatea pe care tocmai se pregătește să o studieze în mod sistematic cu instrumente științifice, pentru a obține date cât mai pertinente, iar pe această bază să elaboreze explicații, interpretări și teorii valide.

Un alt aspect al operaționalizării se referă la **zona sa de aplicabilitate**. Cu alte cuvinte, ce fel de concepte comportă o astfel de tratare? Într-o abordare restrânsă, definiția operațională ar fi specifică numai conceptelor apropiate de concretul nemijlocit – variabilele manifeste. Prin operaționalizare nu se are în vedere numai prescripția unei operații nemijlocit empirice, și cu atât mai puțin una de tip experimental, ci un ansamblu de specificări și determinări prin care se poate ajunge de la teorie (concepte generale) la cercetarea concretă.

Între conceptele generale și realitatea empirică se stabilește astfel o relație mediată de „operaționalizări verticale și orizontale” (O. Hoffman, *Sisteme conceptuale operaționale în sociologie*, 1977).

Din perspectiva generală a cunoașterii, este impropriu să vorbim de concepte neoperaționale. Aceasta echivalează cu recunoașterea faptului că se fac referiri la ceva ce nu poate fi cunoscut, definit, recunoscut, precizat, într-un fel sau altul, dar despre care vorbim. Pe de altă parte, întărirea imaginii potrivit căreia doar unele concepte pot fi operaționalizate are consecințe dintre cele mai severe privind la îngustarea orizontului cunoașterii științifice, iar *in extremis*, conduce la susținerea operaționalismului ca singura orientare metodologică pertinentă. Or, disputa în jurul operaționalismului s-a încheiat în defavoarea sa, dată fiind lipsa oricărui progres în cunoașterea pe această cale (H.M. Blalock, A.B. Blalock, *Methodology in Social Research*, 1968).

Respingerea tuturor termenilor care nu au un corespondent **nemijlocit** în realitatea empirică duce la eșecul înseși activității de cunoaștere, înțelegere și explicare a vieții sociale.

Dimensiunile. Cu denumirea de dimensiune sunt vizate elementele (aspectele) care prezintă un anumit grad de generalitate ale domeniului cercetat la un moment dat și care sunt subordonate unui concept. Din punct de vedere teoretic, dimensiunile, ca și indicatorii, sunt tot concepte, dar cu un grad mai redus de generalitate comparativ cu conceptul de referință. Ceea ce într-un context ne apare ca dimensiune a unui concept mai general, într-un alt context devine concept de referință pentru alte delimitări mai particulare. În raport cu conceptul specificat, dimensiunile sunt indicatori cu o anumită structură.

Deși termenul de dimensiune este inclus în schema clasică de operaționalizare, el prezintă totuși un grad înalt de relativism. Am putea foarte bine să constituim procesul operaționalizării conceptelor fără apelul la termenul de dimensiune. Considerând, în schimb, că avem de-a face cu niveluri diferite la care se situează indicatorii: de la indicatori generali (teoretici, definiționali), la indicatori empirici.

Elaborarea celor mai relevante dimensiuni ale unui anumit fenomen social reclamă o aprofundare a cunoașterii domeniului, acumularea unei bogate experiențe teoretice și empirice. În funcție de structurarea domeniului studiat, de gradul de generalitate al conceptului, dimensiunile pot fi concepute ca reprezentând un singur nivel între concept și indicatorii empirici (operaționalizare orizontală) sau se dispun ca structuri ierarhizate (operaționalizare verticală). În situațiile cele mai simple, conceptul de referință este operaționalizat direct prin indicatori empirici.

Indicatorii sunt elaborate conceptuale derivate. Semnificația lor reală se obține prin raportarea la indicat (concept, dimensiune) și reprezintă o etapă esențială a definirii variabilelor sociale.

St. Nowak analizează trei tipuri de indicatori: **definiționali**, **empirici** și **de inferență** (St. Nowak, „Concepte și indicatori. Teorie și metodă în științele sociale”, 1972).

Putem considera că acestea reprezintă și trei funcții ale indicatorilor în cercetarea socială, unul și același indicator putând îndeplini mai mult de o singură funcție.

Indicatorii definiționali sunt selectați pe baza analizei taxonomice (de clasificare) și de regulă trimit la o teorie. Dimensiunile unui concept general alcătuiesc primul nivel de taxonomie. Într-o operaționalizare verticală sunt mai multe niveluri taxonomice, deci se constituie un sistem ierarhizat. La rândul lor, indicatorii de inferență se definesc prin puterea predictivă în raport cu indicatul.

Efectuarea de cercetări concrete impune elaborarea de indicatori empirici, semne observabile direct măsurabile. La acest nivel, analiza conceptuală se apropie cel mai mult de datul concret. Conceptele și dimensiunile prin care a fost analizat un anumit domeniu de interes sunt transpuse în termeni operaționali de cercetare o dată cu elaborarea

indicatorilor ce le corespund. Indicatorii servesc în mod nemijlocit la întocmirea instrumentelor de cercetare pe baza cărora se culege informația.

Ansamblul indicatorilor prin care se cercetează un anumit fenomen alcătuiesc un sistem, în sensul că, reflectând proprietățile acestuia ca întreg, se află în interdependență.

Reunirea indicatorilor care desemnează un anumit fenomen sau o dimensiune a acestuia conduce la elaborarea **indicatorilor generali** (sintetici) sau a **indiciilor empirici**. Se constituie astfel o măsură compozită, alcătuită din mai multe caracteristici elementare. Atragem atenția asupra diferenței dintre **indicatorii sociologici** și **indiciii empirici**, pe de o parte, și **indicatorii** și **indiciii statistici**, pe de altă parte. În termeni statistici, indicatorul este „o caracteristică, exprimată numeric, a unei categorii economice, sociale, fiind noțiunea pentru o expresie numerică determinată pe bază de observații statistice”, iar indicele (numărul indice = indice number) este „un raport între mărimea unui indicator la momentul t_1 și mărimea lui la momentul t_0 sau un raport între două mărimi coexistente” (V. Trebici, *Mică enciclopedie de demografie*, 1975).

Alți autori consideră numărul propriu-zis ca fiind o statistică, iar raportul este definit drept indicator statistic (social, economic etc.). Evident, sociologul operează adesea și cu mărimi statistice pentru analiza și interpretarea fenomenelor și proceselor sociale, fără a reduce problematica indicatorilor la acestea. Se subliniază astfel faptul că **indicatorii sociologici**, fiind elemente ale realității sociale, **reprezintă o unitate a determinărilor calitative și a celor cantitative prin care se studiază un anumit domeniu al vieții sociale**. Ei intervin în analiza oricărui fenomen, fie el cât de simplu. Cu deosebirea că în cazul cercetării fenomenelor relativ simple este suficient un singur indicator, pe când în studiul fenomenelor complexe sunt necesari mai mulți indicatori, pentru a le surprinde în mod adecvat.

Indicatorul general (indicele empiric), în calitate de sinteză specifică a indicatorilor elementari (prin care s-a operaționalizat un anumit concept sau dimensiune a sa), **reprezintă primul nivel al activității de integrare conceptuală a rezultatelor cercetării concrete, primul nivel al construcției teoretice, de generalizare și abstractizare**.

Cât privește sturctura indicatorului general (a indicelui empiric), ea poate fi o măsură compozită unidimensională, obținută pe baza unui set de indicatori omogeni, sau o măsură sintetică multidimensională dedusă prin reunirea indicatorilor aparținând unor dimensiuni diferite.

Este cunoscut faptul că oricât de minuțios se realizează construcția variabilelor, numai după efectuarea cercetării, după culegerea datelor (fie prin studiul pilot, fie prin studiul de bază) avem posibilitatea verificării temeiniciei operaționalizărilor. Putem, de asemenea, constata dacă suntem îndreptățiți să reunim indicatorii într-o măsură unidimensională compozită sau avem de-a face cu un domeniu multidimensional, pentru a trece de la cercetarea empirică la elaborări teoretice.

Problematica indicatorilor nu se referă numai la nivelul cercetării – fie ea teoretică sau empirică –, ci și la nivelul acțiunii sociale. Astfel, o serie de indicatori, reflectând anumite trăsături ale fenomenelor și proceselor sociale, devin elemente ale acțiunii în calitate de **indicatori sociali**. Ei măsoară atât starea obiectivă a sistemelor sociale (structura), cât și funcționalitatea și performanța sistemelor respective (dinamica). De asemenea, indicatorii sociali măsoară starea de satisfacție a colectivității și grupurilor umane.

Eficiența indicatorilor sociali se referă la îndeplinirea cu succes a diferitelor funcționalități (atribuții) ce le revin. Pentru aceste funcționalități, considerăm că nu pot lipsi următoarele : mijloc de informare privind starea unui anumit mediu social de interes pentru acțiunea practică ; mijloc de diagnoză socială ; mijloc de concretizare a obiectivelor de dezvoltare într-un domeniu sau altul, pentru un anumit nivel de organizare socială ; mijloc de analiză, evaluare și interpretare a diferitelor fenomene, relații, procese sociale și acțiuni sociale ; instrument al planificării și prognozei dezvoltării sociale ; mijloc de urmărire (măsurare) a schimbărilor intervenite în evoluția fenomenelor respective (schimbări „naturale” sau provocate) ; evidențierea tendinței și a efectelor unei anumite acțiuni întreprinse.

După apariția unor lucrări fundamentale (R. Bauer, *Indicatorii sociali*, 1966), se constituie o adevărată „mișcare internațională a indicatorilor sociali” și se dezvoltă studiile de calitate a vieții. Din

1974, a început să apară revista internațională *Social Indicators Research*, iar la Asociația Internațională de Sociologie există un grup de lucru „Indicatorii sociali și calitatea vieții”. O serie de organisme ONU (PNUD, UNICEF, UNESCO) s-au implicat în activitățile de dezvoltare a unui sistem de indicatori sociali, susținând publicarea de lucrări științifice, manuale și rapoarte sociale. Din ultima categorie, menționăm seria *Rapoartelor de dezvoltare umană*, care, începând cu 1995, se publică și pentru România.

Strategia construcției indicatorilor sociali are numeroase puncte comune cu aceea a indicatorilor sociologici de cercetare, în ceea ce privește dimensiunile teoretice și metodologice ale procesului respectiv. Cu toate acestea, elaborarea indicatorilor sociali reclamă o serie de activități suplimentare cerute de funcționalitatea lor. Astfel, dacă oricărui indicator *i* se cere să fie relevant în raport cu indicatul său, în plus, unui indicator social *i* se mai cere să fie funcțional în planul acțiunii. În fapt, indicatorii sociali sunt elaborați prin concretizarea (operaționalizarea) cerințelor de informare, planificare, dezvoltare și conducere existente la un anumit nivel de organizare socială (unități economice, organizații de diferite tipuri, colectivități teritoriale, stat). Înainte de a îndeplini rolul de indicator social, un fenomen oarecare este obiectul cercetărilor sistematice, iar în măsura în care se obțin performanțe satisfăcătoare în privința relevanței sale pentru un anumit domeniu al acțiunii sociale, precum și în privința măsurării sale la un nivel acceptabil de precizie, fenomenul respectiv poate deveni un indicator social eficient. Pe de o parte, nu toți indicatorii sociologici de cercetare pot îndeplini o astfel de funcție, iar pe de altă parte, nici nu ar fi economic ca toți acești indicatori să fie utilizați drept indicatori sociali, pentru care să se culeagă date în mod sistematic și pe colectivități mari; aceasta reclamă un mare volum de muncă, iar utilizarea lor efectivă ar fi deosebit de dificilă. Se impune deci să fie selectați indicatorii sociali optimi pentru un domeniu dat, în acord cu un set de criterii: valoarea informativă a indicatorilor; relevanța indicatorilor respectivi pentru activitatea de conducere social-politică la diferite niveluri de organizare socială; existența bazei informaționale pentru indicatorii selectați (sau șansele creării ei); posibilitatea organizării culegerii de date, care să permită

obținerea informațiilor în dinamică pentru domeniile vizate ; posibilitatea asamblării indicatorilor selectați într-un sistem coerent, constituind modelul descriptiv și, totodată, explicativ al domeniului pe care îl reprezintă.

După cum se observă, o parte a acestor criterii vizează planul cunoașterii propriu-zise, o altă parte se referă cu precădere la domeniul acțiunii practice și al deciziei, iar restul se adresează mai ales mijloacelor tehnice (echipamentului), resurselor materiale și umane disponibile pentru realizarea și întreținerea unui sistem informațional corespunzător.

Dacă elaborarea indicatorilor sociologici se realizează printr-o tratare mai mult sau mai puțin standardizată, în ceea ce privește aspectul tehnic (latura formală), nu se poate spune același lucru despre dimensiunea teoretică a procesului respectiv (elementele de conținut), care își pune amprenta asupra demersului tehnic însuși. Ne putem da seama despre acest fapt de îndată ce vom compara diferitele definiții ale conceptelor, diferitele seturi de indicatori sau diferitele modalități de măsurare adoptate, pentru același domeniu al realității sociale, de un cercetător sau altul. Datorită acestor elemente, criteriile de alegere a indicatorilor cuprind atât indicații teoretice, cât și indicații empirice și formale. Desigur, indicatorii sociologici au o întemeiere izvorâtă din natura obiectului cercetat ; totuși, aceștia nu se impun de la sine, ci sunt rezultatul unei analize laborioase a fenomenelor și proceselor sociale. În elaborarea indicatorilor sociologici, este necesară o sinteză între demersul deductiv și cel inductiv, pentru a putea reține cei mai relevanți indicatori ai unui anumit domeniu social. I. Krasemann formulează o cerință de principiu, potrivit căreia „înainte de a se stabili definitiv indicatorii pentru un anumit obiect de cercetare, se efectuează o temeinică analiză a obiectului cercetat, pentru a se stabili toți indicatorii care redau fizionomia esențială a obiectului” (I. Krasemann, „Unele observații cu privire la cuantificarea fenomenelor sociale”, în *Teorie și metodă în științele sociale*, 1966). Numai printr-o astfel de analiză temeinică se evită subiectivismul în elaborarea indicatorilor.

Ca urmare a importanței aspectelor de conținut, se poate aprecia că prima regulă a elaborării indicatorilor sociologici constă în acoperirea integrală a domeniului cercetat cu indicatorii relevanți, esențiali. Cât privește criteriile formale de selectare, notăm că ele se referă la numărul, neechivocitatea, semnificația, perfectibilitatea, actualitatea și interșanjabilitatea indicatorilor.

Numărul indicatorilor necesari pentru abordarea unui fenomen social nu este riguros stabilit; totuși, ca regulă generală, se formulează cerințe ca în studiile exploratorii să se utilizeze un număr aproximativ egal, dar nu mai mic de 5 pentru fiecare aspect vizat (dimensiune sau factor). În condițiile în care o dimensiune este suprasaturată cu indicatori, în timp ce alte dimensiuni sunt subsaturate, analiza statistică duce la erori de interpretare privind importanța unei dimensiuni sau a alteia în ansamblul datelor observate. În acest fel, o variabilă poate apărea ca fiind importantă numai în virtutea faptului că a fost cercetată printr-un set mare de indicatori, și invers. De regulă, în studiile exploratorii se pornește de la un număr mai mare de indicatori, iar pe parcurs sunt eliminați indicatorii ne semnificativi și sunt reținuți doar cei care se dovedesc relevanți în raport cu obiectul analizat și obiectivele urmărite.

Importanța indicatorilor se poate estima atât pe calea analizelor teoretice și semnificației datelor ce se obțin, cât și pe cale tehnică, a analizei puterii de **discriminare**, respectiv puterea de **conținere** și puterea de **respingere** a unui indicator în raport cu indicatorul său (St. Nowak, *op. cit.*).

Cerința care călăuzește elaborarea indicatorilor definiționali este aceea de a avea indicatori cu putere mare de discriminare. Or, cele două proprietăți expuse anterior nu pot fi întâlnite la nivel maxim în cazul unuia și aceluiași indicator. Prin urmare, pentru a mări probabilitatea care leagă indicatorii de indicat, trebuie ca aceștia să posede un nivel cât mai înalt cel puțin pentru una dintre cele două funcții. Pentru un singur indicator, corelația poate deveni egală cu 1 când indicatorul ar conține în totalitate indicatul și numai indicatul, ceea ce este posibil doar dacă am avea de-a face de fapt cu doi indicatori echivalenți. Or, relația discutată aici se urmărește pentru indicatori semnificativi pentru cunoașterea unui indicat mai complex decât pentru domenii echivalente (identice).

Puterea de conținere se referă la distingerea de către indicator a tuturor obiectelor care posedă proprietatea specificată, chiar dacă ar reține și obiecte care nu au acea proprietate.

Puterea de respingere se referă la distingerea tuturor obiectelor care nu posedă proprietatea respectivă, chiar dacă resping și obiecte care o au, astfel încât să rămână doar obiectele care au acea proprietate.

Ilustrăm analiza puterii de **discriminare** pentru doi indicatori utilizați în cercetarea **participării politice**: „participarea la vot” și „simpatia pentru un partid politic”. Este de așteptat ca respectivii indicatori să se intercoreleze: votul se dă pentru partidul simpatizat. Primul indicator, **participarea la vot**, are o putere mare de conținere: poate reține cvasitotalitatea celor care au participare politică. Al doilea indicator, **simpatia pentru un partid**, are putere mare de respingere: îi respinge pe cei care nu au participare politică. Dacă dorim să construim grupuri omogene de populație din perspectiva participării politice, pe baza celor doi indicatori, fiecare cu câte două valori (Prezență/Absență), rezultă următoarea situație:

1. persoane care nu au participare politică (nu merg la vot, nu au simpatie pentru un partid);
2. persoane care au participare politică (merg la vot și au simpatie pentru un partid politic).

Din datele de cercetare, vom fi în măsură să precizăm dimensiunea fiecărei grupări. Este de așteptat ca valorile pentru cei doi indicatori să nu coincidă. În acest caz, Nowak arată că apare un spațiu de nedeterminare. Nu putem spune nici că persoanele în discuție au participare politică, nici că nu au. Este posibil însă să indicăm conținutul acestui spațiu „nedeterminat” prin categorii incongruente. El poate consta din persoane care merg la vot, dar nu au simpatie pentru un partid și/sau din persoane care au simpatie politică, dar nu merg la vot.

Dacă dorim să trecem la cercetarea participării politice, evident că cei doi indicatori prezentați anterior nu sunt suficienți pentru operaționalizarea conceptului.

Mai întâi observăm dacă participarea politică permite o definiție prin gen proxim și diferența specifică. Participarea politică este o specie a acțiunii sociale, și care se diferențiază prin intervenția în

viața politică în scopul de a influența luarea deciziilor din acest domeniu. **Participarea politică este activitatea umană îndreptată spre influențarea deciziilor politice** (I. Mărginean, „Suportul social pentru democrație”, 1999).

În al doilea rând, pentru operaționalizarea conceptului se întreprinde o analiză detaliată și care ne conduce la evidențierea mai multor dimensiuni (subdimensiuni) ale participării politice, cărora le corespunde câte un set de indicatori: **cognitivă** – cunoașterea mecanismelor vieții politice democratice (cultură politică), a drepturilor, libertăților și responsabilităților cetățenești; **acțională** – informare pe teme politice, discuții pe teme politice cu alte persoane (participare implicită), participare la rezolvarea unor probleme în plan local, național, activitate în favoarea unui partid, participare la interviuri politice, membru al unui partid, participare la vot (participare convențională), participare la acțiuni de protest (înmânarea de petiții, mitinguri și greve legale, ilegale); **atitudinală** – suportul pentru democrație, pentru instituțiile democratice, încrederea în instituțiile democratice; **evaluativă** – aprecierea funcționării sistemului democratic, a instituțiilor și acțiunilor politice, performanța sistemului; **de satisfacție** – stare de mulțumire, nemulțumire în legătură cu sistemul democratic, funcționarea și performanța lui, cu posibilitățile individuale de participare.

În al treilea rând, vom avea în vedere faptul că participarea politică este ea însăși o dimensiune a unui domeniu mai general, care ține de regimul politic democrat, în afara căruia nu poate fi studiată și înțeleasă corespunzător. Se ajunge astfel la elaborarea unei scheme operaționale de cercetare a participării politice.

În selectarea indicatorilor, o importanță deosebită o are și criteriul **intersanjabilității**. El nu poate fi însă privit ca un principiu general, potrivit căruia orice indicator, în momentul elaborării sale (al includerii în cercetare), ar avea o putere egală de a reprezenta un anumit concept și, prin urmare, pot fi schimbați între ei. În ultimă instanță, nici nu ar mai conta ce indicatori folosim. Este însă important de reținut că la acest nivel, al cercetării conținutului, nu apare posibilitatea de intersubstituție (de schimbare reciprocă) a indicatorilor. În analiză sunt introduși de fapt

numai acei indicatori pentru care există suficient temei să se admită că au un grad corespunzător de relevanță în raport cu domeniul cercetat și de independență, totodată, față de ceilalți indicatori (de unicitate), ceea ce poate fi atestat pe deplin doar după culegerea datelor și analiza relațiilor dintre ei. Dacă doi sau mai mulți indicatori se dovedesc interșanjabili, atunci, în funcție de obiectivele cercetării, se poate reține un singur indicator din setul respectiv. Analizând complementaritatea, suplimentaritatea și intersubstituția indicatorilor, O. Hoffman consideră că operația ultimă este posibilă „dacă și numai dacă aceștia determină independent și exclusiv aceeași realitate. Se asigură sinonimia epistemologică cu „condiția necesară și suficientă” ca indicatorii să poată fi luați separat. Astfel pot fi intersubstituiți indicatorii aflați în relație de conjuncție și echivalență (O. Hoffman, „Sistemul conceptual operațional și regulile relațiilor dintre indicatori”, în *Viitorul social*, nr. 1, 1976).

Într-adevăr, în condițiile în care nu avem tautologii (duplicări de indicatori care, deși formulați diferit, au aceeași semnificație, același conținut informațional), principiul interșanjabilității nu poate fi general. El acționează numai în legătură cu un anumit obiectiv, cu un anumit criteriu. De cele mai multe ori, interșanjabilitatea indicatorilor este implicată în actele de predicție, în asocierea indicatorilor cu o variabilă exterioară. În măsura în care relația cu variabila exterioară este aceeași pentru diferiți indicatori, se poate accepta principiul interșanjabilității indicatorilor în raport cu respectiva variabilă. În acest temei, sunt reținuți pentru nevoile predicției numai indicatorii care nu sunt interșanjabili, nu produc același rezultat atunci când sunt comparați cu una sau mai multe variabile exterioare. Ceea ce rezultă din cele de mai sus este faptul că interșanjabilitatea indicatorilor se aplică în funcție de o variabilă exterioară (sau mai multe), pentru care s-a testat relația cu indicatorii de cercetare și s-a obținut aproximativ același rezultat în predicția respectivei (respectivelor) variabile. Nu se poate accepta ideea potrivit căreia există o interșanjabilitate generală a indicatorilor, pornind de la aceste studii de predicție, indiferent de numărul variabilelor pentru care se testează relația. Cu atât mai puțin se poate accepta o interșanjabilitate a indicatorilor pe linia conținutului fenomenului studiat. Ori de câte ori se

renunță la indicatorii relevanți ai unui fenomen, care nu sunt tautologici, se renunță și la o parte din „conținutul fenomenului”. **Interșanjabilitatea nu poate fi aplicată în studiul descriptiv, de diagnostic socială, ci numai în studiul predictiv, când mai mulți indicatori pot îndeplini aceeași funcție de predicție în raport cu o variabilă exterioară.**

De fapt, în acord cu cei care l-au dezvoltat în sociologie (P. Lazarsfeld *et al.*), principiul interșanjabilității (substituției) indicatorilor privește în special problematica indicatorilor generali, a măsurilor sintetice elaborate.

Interșanjabilitatea se referă la posibilitatea aplicării sale în condițiile în care pentru aceeași dimensiune se construiesc mai mulți indicatori generali (indici empirici). De-abia acum, la construcția indicatorilor generali, se poate urmări mai îndeaproape comportamentul diferiților indicatori și reținerea pentru măsura compozită a dimensiunii cercetate a celor mai relevanți indicatori, care alcătuiesc împreună o expresie cantitativă a dimensiunii respective. Totuși, și de această dată, ca și în cazul indicatorilor simpli, interșanjabilitatea trebuie aplicată în funcție de un anumit criteriu și nu în general. Dacă indicii sunt măsuri alternative, construiți pe baza unor indicatori duplicați, interșanjabilitatea lor este evidentă. În celelalte situații, ea se aplică în funcție de un anumit criteriu sau semn exterior, pentru care există dovada interșanjabilității. Este vorba deci de o interșanjabilitate cu valoare predictivă și nu de una pe linia conținutului. În caz contrar, se poate ajunge la substituirea unei măsurători printr-o altă măsurătoare, cu valoare mai redusă decât prima.

Schema operațională de cercetare este un instrument pregătit al culegerii informațiilor. Prin această schemă, domeniul cercetat este pus în relație cu toate componentele considerate a avea semnificație pentru cercetarea și analiza domeniului respectiv. Se includ: colectivitatea umană (populația) și caracteristicile de interes, conceptele, dimensiunile, indicatorii și indicii domeniului studiat, legăturile cu alte domenii, factorii de influență etc.

La validarea schemei operaționale de cercetare este de așteptat ca indicatorii ce operaționalizează un domeniu (dimensiunea) să coreleze între ei (indicatori corelativi interni), alcătuind o măsură a consistenței interne a domeniului operaționalizat. Corelații semnificative au loc și

între unii indicatori aparținând la domenii diferite (indicatori corelativi externi), ca urmare a existenței unor relații funcționale, de determinare etc. Deci, existența corelației ca atare nu poate fi dovada că indicatorii respectivi ar avea același indicat. Așa cum am menționat, consistența internă se cercetează pentru domenii dinainte definite. Dacă totuși indicatorii selectați astfel nu corelează, înseamnă fie că ei nu se referă la același indicat, fie că domeniul operaționalizat este multidimensional, iar setul inițial se „sparge” în dimensiuni cu un nivel de generalitate mai redus.

Într-o cercetare anterioară consacrată studierii întreprinderilor industriale (C. Zamfir [coord.], *Dezvoltarea umană a întreprinderii*, 1980), s-a elaborat o **Schemă operațională de cercetare a sistemului social al întreprinderii** cu cinci domenii: climat organizațional, stilul de conducere al șefului direct, stilul de muncă al grupului, procesele de grup, satisfacția față de muncă; mai multe dimensiuni, condiții sociale, tehnologice, motivația în muncă, participarea la decizie, controlul în organizații, suportul în muncă, practici democratice etc. – peste 100 indicatori.

Analiza validității și fidelității schemei operaționale de cercetare a sistemului social al întreprinderii a confirmat în bună măsură proiectarea (adaptată de altfel din Școala relațiilor umane, mai exact, dintr-o cercetare desfășurată la Institutul de Cercetări Sociale din Ann Arbor, Michigan, SUA). Totodată, au fost necesare anumite regroupări de indicatori. Astfel, pentru climatul organizațional din 7 dimensiuni, numai 5 s-au confirmat ca structuri distincte, dintre care una, **controlul**, are de fapt o structură complexă alcătuită din trei dimensiuni: influența cadrelor de conducere, influența muncitorilor, influența organismelor de conducere colectivă care funcționau la acea vreme. De asemenea, pentru domeniile stil de conducere și stil de muncă al grupurilor apar și două substructuri, pe lângă confirmarea domeniilor ca atare, stilul de muncă și practicile democratice. Procesele de grup au și ele 2 dimensiuni: comunicarea și coeziunea, iar pentru satisfacție au rezultat trei grupuri de ordinul doi de indicatori.

Pentru toate domeniile, subdomeniile și dimensiunile confirmate se pot contura indici, măsurători compozite.

O situație diferită este întâlnită în cercetarea calității vieții, de exemplu, la care ne-am referit anterior. Și în acest caz, schema operațională de cercetare elaborată a cuprins un număr mare de domenii și indicatori: populația, persoane, mediul natural, așezările umane, locuința, mediul social, familia, ocuparea, calitatea vieții de muncă, resursele macroeconomice pentru nivelul de trai, veniturile populației, consumul, serviciile pentru populație, înzestrarea gospodăriei, învățământul, asistența sanitară, cultura, asigurările sociale, asistența socială, timpul liber, mediul politic, ordinea publică, administrația și o caracteristică importantă a acestor domenii ale calității vieții este gradul lor relativ înalt de independență. Nu mai avem însă de-a face cu un sistem de elemente coordonate și ale căror valori să depindă unele de altele, ca în exemplul anterior, ci mai degrabă cu elemente care concură în mod diferit, fiecare cu o semnificație aparte, de nesupliniți de către altele, pentru a caracteriza calitatea vieții populației (C. Zamfir [coord.], *Indicatori și surse de variație a calității vieții*, 1984; I. Mărginean, „Schiță de indicatori ai calității vieții”, 1991).

Recomandări pentru studiu

Aprofundarea cunoștințelor și efectuarea de analize conceptuale și de operaționalizare pentru diferite domenii sociale.

Bibliografie selectivă

- Lazarsfeld, P.F., Rosenberg, M. (eds.), 1955, *The Language of Social Research*, New York.
- Kraserman, I., 1966, „Unele observații cu privire la cuantificarea fenomenelor sociale”, în *Teorie și metodă în științele sociale*, vol. II, Editura Politică, București.
- Mărginean, I., 1991, „Schiță de indicatori ai calității vieții”, în *Calitatea Vieții*, nr. 3-4, București.
- Mărginean, I., 1999, „Suportul social pentru democrație”, în *Sociologia românească*, nr. 2, București.

- Stahl, H.H., 1974, *Teoria și practica investigației sociologice*, Editura Științifică.
- Trebici, V., 1975, *Mică enciclopedie de demografie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Zamfir, C. (coord.), 1980, *Dezvoltarea umană a întreprinderii*, Editura Academiei, București, capitolul IV.
- Zamfir, C., Vlăsceanu, L. (coord.), 1993, *Dicționar de sociologie*, Anexa „Indicatori”, Editura Babel, București.

6. MĂSURAREA ÎN SOCIOLOGIE

6.1. Definirea măsurării

Prin măsurare în sociologie se desemnează **determinările cantitative** ale fenomenelor sociale. În mod explicit, spunem că măsurarea este o operație prin care se atribuie o serie de valori în acord cu proprietățile obiectului studiat, pentru a surprinde manifestările fenomenelor și a **stabili anumite ordini de mărime**: frecvențe, grade, intensități, probabilități etc. (I. Mărginean, „Măsurarea socială”, în *Dicționar de Sociologie*, coord. C. Zamfir și L.F. Vlăsceanu, 1993). Operația respectivă are caracter de generalitate, în sensul că este specifică oricărei activități de cunoaștere. Elaborarea unui simplu enunț constatativ de tipul **X este un om progresist/conservator** reclamă, pe lângă definirea corespunzătoare a noțiunilor de progres și conservatorism, specificarea unor criterii (indicatori) pe baza cărora efectuăm aprecierea. În fapt, sunt implicate două tipuri de determinări :

- a) dacă persoana în discuție este progresistă sau conservatoare, eventual cât de progresistă (conservatoare) este ;
- b) frecvențele acestor categorii de persoane într-o anumită colectivitate.

Determinările cantitative se realizează printr-un demers științific unitar, teoretic și metodologic de cercetare. Există o interdependență a **determinărilor calitative și a celor cantitative**. Diferite calități ale fenomenelor au semnificație dacă ajungem să identificăm manifestările lor, după cum determinările cantitative au semnificație numai dacă se referă la proprietăți (calități) relevante pentru cunoaștere.

Măsurarea îndeplinește anumite funcții în activitatea de cunoaștere, dintre care menționăm :

- a) constituie elementul principal de **sudură dintre teorie și cercetarea concretă** ;

- b) realizează **descrierea sistematică și riguroasă** a proprietăților cantitative ale domeniului cercetat la un moment dat ;
- c) permite **condensarea informației** prin utilizarea expresiilor matematice ;
- d) facilitează **compararea rezultatelor, generalizarea și teoretizarea** ;
- e) este indispensabilă în **formularea legilor și efectuarea predicțiilor**.

Definirea cât mai precisă a măsurării fenomenelor sociale și dezvoltarea unor procedee tot mai adecvate specificului fiecărui fenomen sau grupuri de fenomene constituie un domeniu important al perfecționării instrumentelor cercetării științifice și, prin aceasta, a înseși calității cunoașterii respective. În cele ce urmează, vom aborda problematica teoretică, epistemologică și metodologică a măsurării în sociologie din perspectiva aportului acesteia la perfecționarea demersului cercetării.

În cadrul literaturii de specialitate sunt analizate două accepții principale ale măsurării, în funcție de caracteristicile elementelor componente : **obiectul de măsurat, etalonul de măsură și regulile de atribuire a valorilor**.

1. Definiția în sens restrâns – în care măsurarea este concepută ca o operație de natură experimentală, ce se aplică în cazul unor mărimi propriu-zis cantitative ; etalonul de măsură are o semnificație empirică reală, de aceeași natură cu a obiectului măsurat (sau este definit pe baza unor relații intermediare) ; valorile atribuite sunt numere de un anumit fel : întregi, raționale etc. ; se realizează o relație biunivocă între numere și proprietățile cantitative studiate, ceea ce permite să se opereze cu numerele respective în locul cantităților pe care le reprezintă. Precizăm că definiția în sens restrâns teoretizează, de fapt, modelul măsurării mărimilor fizice.
2. Definiția dezvoltată – ia în considerare toate operațiile prin care are loc o anumită determinare cantitativă, începând cu operațiile de clasificare și ordonare, chiar dacă aceste operații nu conduc întotdeauna la un șir numeric.

Otis Dudley Duncan (*Notes on Social Measurement*, 1984) aduce o serie de argumente în favoarea inventării măsurării sociale în legătură cu diferite probleme de rezolvat din societate, cum ar fi : votul, recensământul,

banii, ierarhia socială, competiția, recompensa, pedeapsa etc. Totodată, el atenționează asupra pericolului împrumuturilor de metode din alte științe, dar consideră că, dacă vrei să te ocupi de măsurarea fenomenelor sociale, trebuie să știi ce este măsurarea în fizică, pentru a putea diferenția. Apoi, este deosebit de important să se aibă în vedere specificitatea fenomenelor sociale, pentru a utiliza metode adecvate de măsurare a lor.

Într-adevăr, dezvoltarea teoriei măsurării a fost impusă de particularitățile domeniilor de care se ocupă, de faptul că nu întotdeauna avem de-a face cu proprietăți cantitative care să se conformeze modelului mărimilor fizice, cum este și cazul fenomenelor și proceselor sociale. În fapt, „**există mai multe feluri de a măsura**” (Mircea Malița, *Sisteme în științele sociale*, 1977).

O primă direcție a dezvoltării teoriei măsurării sociale se referă la extinderea noțiunii respective la **toate operațiile care vizează stabilirea unei ordini**. Așa de exemplu, I.A. Patrughin consideră că măsurarea se poate realiza pentru toate obiectele și fenomenele ale căror proprietăți sunt ordonate, fie că aceste proprietăți sunt discrete sau continue. „Problema măsurării constă în găsirea celei mai adecvate aplicații mulțimii ordonate de manifestări ale caracteristicii, pe o mulțime ordonată de simboluri” (I.A. Patrughin, „Măsurarea caracteristicilor calitative”, în *Modelarea proceselor sociale*, Editura Politică, București, 1973).

F.N. Kerlinger a exprimat această operație sub forma unei ecuații preluate din teoria mulțimilor (F.N. Kerlinger, *Foundations of Behavioral Research*, 1973).

$f = (x, y)$ unde x = orice obiect ; y = un numeral

Funcția (sau regula de corespondență) este egală cu setul perechilor ordonate (x, y) , unde x este un obiect și orice y care îi corespunde este un numeral.

Această accepție a măsurării se întâlnește și în cadrul cercetării sociale. „Sociologul – notează Lazarsfeld – vorbește de măsurare într-un sens mai larg decât fizicianul sau biologul. Constatarea unei diferențe în privința gradului de satisfacție a diferitelor colectivități constituie realizarea unei măsurări, deși ea nu a fost exprimată numeric” (P.F. Lazarsfeld,

„De la concepte la indici empirici”, în *Metode și tehnici de cercetare în științele sociale*, 1972).

În fine, cea mai dezvoltată accepție a măsurării a fost introdusă de S.S. Stevens (1946). Conform concepției sale – adoptată ulterior de marea majoritate a cercetătorilor din domeniul social și psihosocial –, sunt tratate la capitolul măsurare toate operațiile de **atribuire de valori diferitelor obiecte și fenomene, în funcție de proprietățile lor și în acord cu o serie de reguli de atribuire**. Rezultă astfel că regulile formează conținutul procedeeleor de măsurare. Un anumit procedeu de măsurare nu poate fi mai bun decât regulile sale. Analiza specificului acestor reguli, urmărirea adecvării lor la realitatea studiată reclamă un studiu sistematic și unitar al tuturor modalităților de atribuire a valorilor. S.S. Stevens consideră că numerele sunt doar un tip de valori ce pot fi atribuite. În afara acestora, în acțiunea de determinare cantitativă se mai pot atribui și valori simbolice. În forma sa cea mai elementară, **măsura constă în a substitui obiectelor reale simboluri sau nume**.

Pentru cunoașterea adecvată a diferitelor fenomene și procese din natură și societate, se impune să evidențiem multitudinea **proprietăților calitative, care le dau identitatea, precum și a celor cantitative, care surprind manifestările calităților respective**.

Prin urmare, definiția în sens larg a măsurării cuprinde **totalitatea operațiilor prin care se realizează o atribuire de valori, pentru a determina dimensiunea cantitativă a diferitelor fenomene cercetate**. Se recunoaște astfel caracterul universal al acestor operații (definiția respectivă având meritul de a nu fi restrictivă) și se acceptă în principiu posibilitatea măsurării oricărui obiect al cunoașterii, indiferent de natura sa, atât timp cât se pot stabili reguli pentru atribuirea de valori, fie ele numerice sau simbolice. În fapt, nu poate exista cercetare fără măsurare, iar problema constă în adecvarea măsurării respective la specificul fenomenului studiat la un moment dat.

Într-adevăr, prin accepția dezvoltată a măsurării se permite o tratare sistematică a tuturor modalităților de determinare cantitativă, luându-se în considerare gradul lor de complexitate și specificitate. Cerința fundamentală, de ordin epistemologic și metodologic, a oricărei cercetări este

elaborarea expresiilor cantitative adecvate naturii domeniului ce constituie obiectul cercetării respective.

Realizarea în bune condiții a obiectivelor ce revin măsurării în cadrul cercetării științifice presupune fundamentarea sa teoretică și epistemologică. Presupune, de asemenea, conducerea metodică a activității de măsurare și posibilitatea controlării ei, după cum reclamă (deși ar părea paradoxal) o cunoaștere cât mai bună a însuși domeniului supus cercetării. Orice rezultat obținut la un moment dat nu este decât o etapă a procesului continuu de cunoaștere.

Datorită dificultăților și implicațiilor sale, măsurarea constituie unul dintre cele mai controversate aspecte ale cercetării sociale. Diversitatea punctelor de vedere exprimate este favorizată de faptul că la elaborarea unui anumit procedeu de măsurare concură o serie de elemente de natură **teoretică, metodologică, empirică și personală**, ceea ce imprimă întregii activități un caracter deosebit de complex. Dependența măsurării de concepția teoretico-metodologică promovată în cercetare explică în parte existența unor procedee diferite de surprindere a determinărilor cantitative. O anumită concepție teoretico-metodologică se concretizează într-o strategie specifică de cercetare, și, prin aceasta, într-o strategie specifică de măsurare.

În viziunea specific empiristă, problematica măsurării sociale s-ar reduce la aplicarea unui tratament matematic corespunzător (de factură parametrică sau non-parametrică) informației recoltate în cercetare. Fără îndoială, perfecționarea metodelor statistico-matematice de analiză și prelucrare a informației este o cerință importantă. Considerarea calculului statistic ca fiind singurul remediu posibil al perfecționării măsurării sociale conduce însă la ignorarea celorlalte elemente ale acestei activități, și în primul rând a celor teoretice. **Soluția constă în dezvoltarea unei teorii a măsurării fenomenelor sociale care să ia în considerare specificul acestora și care să fie totodată o parte integrantă a teoriei generale a măsurării**, în acord cu principiile admise, potrivit cărora cunoașterea socialului, deși își are legitățile sale proprii, se înscrie totuși în teoria generală a cunoașterii, ca parte integrantă a ei. Diferențierea în planul cunoașterii dintre științele sociale și cele ale naturii urmează

de fapt diferențierea ontologică, dintre obiectul cunoașterii de care se ocupă fiecare disciplină.

Încă de la începuturile preocupărilor sistematice de a defini măsurarea socială, s-a remarcat interesul pentru a se determina specificitatea ei. Așa de exemplu, L. Thurstone (*Attitudes Can Be Measured*, 1928) considera că nu trebuie să fie implicate postulate ale măsurătorilor fizice sau psihofizice, deoarece în acest domeniu lipsește orice stimul fizic. Anterior, existaseră mai multe încercări de a asimila măsurarea socială (atitudini, valori) celei psihofizice. Or, argumentează Thurstone, dacă în măsurătorile psihofizice se cunoaște deja intensitatea stimulului fizic și se urmărește, pe cale experimentală, proporția judecăților corecte pentru diferite variații ale acestui stimul (modul de percepere a variațiilor), în măsurarea socială problema este diferită : aici se caută să se determine însăși intensitatea variabilei sociale supuse măsurării.

Desigur, cercetătorul social va trebui să elaboreze cele mai potrivite modele de măsurare în studierea diferitelor fenomene și procese din societate. Uneori are de-a face cu **variabile manifeste** (acțiuni, comportamente umane), alteori cu **variabile latente**, ce pot fi cunoscute doar prin intermediul unor simptome (O.D. Duncan, *op. cit.*).

6.1.2. Elementele componente ale măsurării sociale

Teoria măsurării în sociologie se constituie din modul în care sunt definite elementele sale componente : **obiectul de măsurat**, **etalonul de măsură** și **regulile de atribuire a valorilor**, fenomenelor și proceselor sociale în acord cu proprietățile lor.

Obiectul. Aspectul fundamental în definirea obiectului de măsurat se referă la natura specifică a socialului. Totodată, avem de-a face cu o multitudine de fapte, fenomene și procese sociale, începând cu cele de natură macrosocială, de la nivelul societății globale, și până la cele de natură microsocală, referitoare la acțiuni, comportamente, relații individuale și de grup.

Efectuarea măsurătorilor într-o situație sau alta reclamă definirea riguroasă a obiectului cercetat, strategia de măsurare urmând să fie adaptată specificului obiectului respectiv.

O altă caracteristică a măsurării sociale decurge din faptul că în acest domeniu întâlnim mai multe tipuri de măsurători, în funcție de conținutul activităților. Distingem, pe de o parte, **măsurarea caracteristicilor cantitative** ale diferitelor fenomene și procese sociale, iar pe de altă parte, o serie de **operații de evaluare**.

Relația măsurare – evaluare constituie un obiect de dispută între sociologi. Astfel, pentru unii (C.A. Moser), evaluarea este termenul adecvat pentru a desemna totalitatea operațiilor de măsurare socială, distingându-le astfel de măsurarea din alte domenii.

Analiza modalităților de utilizare a celor doi termeni evidențiază însă atât echivalența dintre măsurare și evaluare, cât și desemnarea unor activități specifice. Dacă prin măsurarea socială se are în vedere evidențierea nemijlocită a conținutului fenomenelor și proceselor sociale, prin evaluare se realizează o anumită determinare valorică, se atribuie o semnificație obiectului cercetat. Astfel, se evaluează în bani valoarea activelor unei întreprinderi; se evaluează în note răspunsurile elevilor etc. Măsurarea socială în întregul său nu se reduce însă la evaluare, la notare. Ea se interesează, în primul rând, de conținutul concret al fenomenelor și proceselor studiate. În afara acestei determinări de conținut, însăși evaluarea este imposibilă. Așa de exemplu, în determinarea eficienței unei acțiuni de influențare a publicului, obiectul de studiu nu este acțiunea ca atare, ci rezultatele obținute prin acțiunea respectivă. Totuși, evaluarea rezultatelor nu se poate efectua decât în strânsă corelație cu căile și mijloacele folosite în măsurare, ceea ce presupune studiul acestora și reținerea celor mai eficiente. De asemenea, dacă pentru determinarea coeziunii grupului de muncă se cercetează amploarea și intensitatea relațiilor sociale, psihosociale și de muncă în cadrul grupului, prin evaluare se determină dacă avem de-a face cu un grup cu o coeziune înaltă sau nu.

Evaluarea este deosebit de răspândită în viața de zi cu zi, implicând diverse operații de apreciere, fie că este vorba de convertirea rezultatelor obținute la diverse probe (examene) la care sunt supuse persoanele studiate (docimologia), fie că este vorba de analiza rezultatelor obținute în activitatea profesională, sportivă etc. de către anumite persoane sau colectivități. Măsurarea este la rândul ei evaluată, pentru a i se determina calitățile.

Observăm deci că între măsurare și evaluare există într-adevăr deosebiri, în funcție de perspectiva din care este studiat un anumit obiect de cercetare. În practica curentă, se întâlnește însă destul de frecvent utilizarea interșanjabilă a termenilor pentru a desemna determinarea cantitativă a obiectului cercetat, fie că este vorba de caracteristici interne ale acestuia, fie că este vorba de raportarea lui la un alt sistem de referință: eficiență, semnificație etc.

Etalonul. Cât privește cel de-al doilea element al măsurării, este de consemnat faptul că în multe cercetări sociale avem de-a face cu utilizarea de criterii, indicatori, standarde, și nu cu etaloane de măsură propriu-zise, cu semnificația de „unitate” de măsurare. Aceste criterii, standarde se constituie pe baza analizei comparative a fenomenelor și proceselor cercetate. Operația de comparare permite să se realizeze descrieri cantitative (cuantificări) cu un grad relativ înalt de precizie. Chiar și atunci când se elaborează un etalon, el nu are o semnificație absolută, de tipul celor utilizate în măsurarea mărimilor fizice. În domeniul social, cel mai adesea etaloanele sunt niște elaborate conceptuale, mai mult sau mai puțin precise, care urmează să fie confruntate cu realitatea empirică, unde introduc o anumită semnificație. Din aceste motive, este impropriu să se vorbească de o măsurare metrică a fenomenelor sociale, lipsind suportul material (fizic). Expresiile adecvate măsurării sociale sunt acelea de măsurare numerică (atunci când există unitate de măsură în atribuirea valorilor), respectiv nenumerică (atunci când nu există unitate de măsură).

Elaborarea etalonului se poate realiza prin determinarea semnificațiilor pe care oamenii le atribuie diferitelor evenimente. Alteori, etalonul se introduce pe cale normativă. De asemenea, el poate fi determinat pe baza unor calcule: media sau mediana răspunsurilor, abaterea standard, decilele sau centilele distribuției etc.

Regulile de atribuire a valorilor. Atribuirea valorilor (simbolice sau numerice) în cadrul operației de măsurare urmează specificul fenomenelor și proceselor sociale studiate la un moment dat. Modalitățile concrete de lucru conduc la constituirea unor niveluri de măsură sau tipuri de scală: **nominal** (categorial), **ordinal**, **de interval** (distanță), **de raport** (proporții). Aceste niveluri de măsură se definesc în funcție de transformările permise, pentru a se păstra relațiile dintre valorile atribuite

și caracteristicile măsurate. Termenul de scală este folosit pentru a desemna atât un instrument specific de măsurare utilizat în procedeele de scalare, cât și rezultatul măsurării – nivelul de măsurare.

Postulatele măsurării. Constituirea regulilor de atribuire a valorilor în cadrul operației de măsurare este reglementată printr-o serie de postulate. Acestea se diferențiază pe niveluri de măsurare.

6.1.3. Nivelurile de măsurare

Primele două niveluri din cele enumerate (nominal și ordinal) alcătuiesc măsurarea **nenumerică** (non-parametrică), iar ultimele două (de interval și de raport) alcătuiesc măsurarea **numerică** (parametrică). Nivelurile de măsură respective sunt listate în ordinea crescătoare a complexității lor, proprietățile nivelurilor inferioare fiind cuprinse în cele ale nivelurilor superioare.

Cunoașterea proprietăților nivelurilor de măsurare prezintă importanță deoarece s-a dovedit că o anumită proprietate permite în mod legitim să se adopte un anumit nivel de măsură sau un tip de scală (luat în ordinea complexității), și nu altul. În acest fel, atribuirea valorilor trebuie să se conformeze cerințelor nivelului de măsură corespunzător domeniului cercetat. Totodată, se impune să consemnăm faptul că nivelurile de măsură influențează operațiile de calcul în cadrul analizei și prelucrării rezultatelor obținute.

Nivelul nominal sau categorial. Se compune dintr-un set de categorii prin care a fost operaționalizat domeniul cercetat. Este cea mai liberă (cu cele mai puține constrângeri) modalitate de măsurare.

Conform accepției inițiate de S.S. Stevens, și nivelul nominal (categorial), care se află la confluența determinărilor calitative și a celor cantitative, trebuie și poate fi analizat din perspectiva teoriei măsurării, cu atât mai mult cu cât el se constituie ca proprietate fundamentală a tuturor celorlalte niveluri. Cea mai simplă clasificare nu poate fi realizată independent de dimensiunea cantitativă, nivelurile de variație ale cantității dau posibilitatea obținerii tipologiilor. La un moment dat, acest nivel categorial poate fi singurul posibil. El reprezintă totuși o achiziție cognitivă considerabilă.

În cazul nivelului nominal de măsurare, atribuirea valorilor se face prin analiza relațiilor de egalitate și de neegalitate (de diferență) între categoriile prin care se reprezintă domeniul investigat. Relația de egalitate este simetrică (dacă $A = B$, atunci și $B = A$) și tranzitivă (dacă $A = B$ și $B = C$, atunci $A = C$).

Deși în practica curentă în atribuirea valorilor se utilizează caractere numerice, aceste valori sunt nume (simboluri), nu au semnificația de număr. De exemplu, în elaborarea tipologiei categoriilor socio-ocupationale se atribuie valoarea 1 – țăranilor, 2 – muncitorilor, 3 – intelectualilor etc. Valorile atribuite pot fi modificate cu respectarea cerințelor identității și exclusivității specifice unei clasificări: proprietățile identice primesc aceeași valoare, una și aceeași valoare nu se poate atribui la proprietăți diferite; unul și același obiect primește o singură valoare.

Datorită proprietăților pe care le au valorile atribuite, calculele legitime sunt **determinarea frecvențelor absolute și relative, evidențierea modului distribuției, calculul coeficienților de contingență (de asociere).**

Nivelul ordinal corespunde situațiilor în care proprietățile studiate se pot ierarhiza în funcție de intensitatea lor. Valorile atribuite sunt numere, ele reflectă relația de ordine „mai mare” sau „mai mic”, „mai bun”, „mai puțin bun” etc. Nivelul ordinal indică rangul diferitelor poziții, fără a preciza cu cât este mai mare sau mai mică una în raport cu alta. Relația de ordine este asimetrică (dacă $A > B$, atunci $B < A$) și tranzitivă (dacă $A > B$ și $B > C$, atunci $A > C$).

Modificările din sistemul de valori atribuite trebuie să conserve relația de ordine. Acest fapt este realizat prin toate cele 4 operații aritmetice.

Pe lângă calculele anterioare, pentru valorile ordinale se mai pot determina: **mediana și elementele înrudite: centile, decile, quartile, devianța interquartilă etc., precum și coeficienții de corelație a rangurilor.**

Nivelul ordinal de măsură se divizează în funcție de satisfacerea sau nesatisfacerea relației de tranzitivitate. S-a constatat faptul că în multe situații empirice, tranzitivitatea nu este satisfăcută. Pe această bază, C.H. Coomb distinge între nivelul **parțial ordonat** (de exemplu, clasa-mentul echipelor de fotbal: nu întotdeauna echipa care se află pe o poziție mai înaltă le-a învins pe cele listate după ea) și **ordonat** (de

exemplu, înșirarea unui grup de copii după înălțime). Numai ultimul satisface în totalitate cerințele tranzitivității.

Din ansamblul fenomenelor și proceselor sociale, o parte însemnată permite cel mult un nivel ordinal de măsură, prin indicarea rangului pe care îl ocupă pe o anumită scală de intensități variabile. Relația „mai mare” sau „mai mic” este totuși foarte frecvent întâlnită în analiza relațiilor dintre diferitele fenomene sociale, fiind un element esențial al analizei comparative în sociologie. Relația respectivă poate lua și formele „mai favorabil”, „mai puțin favorabil”, „mai bun”, „mai puțin bun” etc.

Nivelul de interval (cardinal). Corespunde situațiilor de cercetare în care obiectul măsurat poate fi descris cantitativ (cuantificat) prin utilizarea valorilor numerice. Avem de-a face cu distanțe, **etalioane** cu semnificație de **unitate de măsură**, fără însă a exista un punct natural de pornire în atribuirea valorilor. Într-adevăr, existând o unitate de măsură reală, se obține un șir de valori egal distanțate pe o scală de intensități. Un exemplu clasic pentru acest nivel de măsură îl constituie scalele temperaturilor (unde există distanțe egale între gradele termometrului, punctul 0 fiind stabilit convențional: la scala Celsius, valoarea zero corespunde punctului de îngheț al apei; dar echivalentul pentru scala Fahrenheit este +32 grade). În cercetarea socială, scalele grafice (intensități de tipul: foarte bine, bine, satisfăcător, rău, foarte rău etc.) sunt considerate ca reprezentând un nivel de interval. De asemenea, L. Thurstone, ca și Bohrnstedt și Borgata, tratează variabilele latente ca măsurători la nivelul de interval, fiind vorba de continuitatea valorilor. Cerința este să se asigure ca între scala manifestă și constructul latent să existe o relație monotonică (o diferență pozitivă dintre două puncte pe scala manifestă să reflecte o diferență pozitivă pe scala latentă, chiar dacă intervalele pe scala manifestă pot să nu fie aceleași ca pe continuumul latent, să nu fie izomorfe) (G. Bohrnstedt, E. Borgata [ed.], *Social Measurement*, 1981).

Datorită faptului că valorile atribuite sunt numere, la acest nivel de măsurare se poate indica cu cât este mai mare o valoare decât alta și, în consecință, se pot efectua numai operații de adunare și scădere cu o constantă, păstrându-se astfel neschimbată mărimea intervalelor (distanțelor) dintre valori.

Valorile ce alcătuiesc un nivel cardinal de măsurare permit să se efectueze, în plus față de celelalte două niveluri, și calculul **mediei distribuției**, precum și calculele legate de ea : **abaterea medie, coeficienții de corelație și de regresie** etc.

Nivelul de proporții (de raport). Reprezintă nivelul de măsurare în care atribuirea numerelor se efectuează luându-se în considerare zero natural ca punct de pornire. Datorită acestui fapt, sunt admise toate calculele cerute de logica analizei (D. Sandu, *Statistica în științele sociale*, 1992). Nivelul respectiv caracterizează atât mărimile fizice (lungime, volum, masă etc.), cât și alte domenii. În cercetarea socială, cu excepția operațiilor de numărare a indivizilor, grupurilor, faptelor și proceselor sociale, precum și a modelului probabilist, sunt relativ puține situații care să permită realizarea unui asemenea nivel de măsură. O caracteristică importantă a multor fenomene și procese sociale este intensitatea diferitelor proprietăți distribuite de-a lungul unui continuum, de la extrema favorabilă la extrema nefavorabilă, în care punctul zero separă sensurile, fără a fi punct natural de pornire. Totuși, cum menționam anterior, și sociologul operează cu o serie de fenomene demografice, economice etc. care au proprietățile unei scale de proporții. La rândul lor, probabilitățile constituie o modalitate de exprimare a nivelului de raport.

De această dată, valorile de scală pot fi doar înmulțite sau împărțite cu o constantă (ceea ce conservă mărimea raportului dintre valori).

De reținut faptul că între aceste niveluri de măsurare există însă o puternică intercon condiționare, ele nefiind zone închise. Putem demonstra cele de mai sus printr-un exemplu care să permită o tratare la toate cele 4 niveluri.

Deteminarea cantitativă a vârstei

nominal	- clasificarea populației după categoriile : copilărie, adolescență, maturitate, bătrânețe. Fiecărei categorii i se asociază o valoare. Atribuirea valorilor se realizează prin comparație, fără a avea o unitate de măsură ;
ordinal	- ordonarea populației pe baza categoriilor anterioare, dar fără a cunoaște valoarea reală a vârstei. Șirul de valori atribuit trebuie să reflecte ierarhia categoriilor ;

- interval** – ordonarea populației după vârstă. Aici anul este unitatea de măsură, dar persoanei cu vârsta cea mai mică i se acordă valoarea 1 și așa mai departe, până la n – persoana cu vârsta cea mai mare din cadrul colectivității respective ;
- proporții** – aceeași ordonare ca la nivelul de interval în care se ia în calcul punctul natural de pornire, respectiv zero ani. Valorile atribuite sunt în funcție de vârsta reală.

Datorită faptului că vârsta este efectiv o variabilă, având o semnificație cantitativă absolută, nivelul de măsurare adecvat este cel de raport. Cu toate acestea, deja la nivelul nominal este implicată și dimensiunea cantitativă care permite, de fapt, determinarea categoriilor de vârstă. Tocmai din acest motiv, în cercetarea socială este frecventă situația în care suntem interesați nu de vârsta cronologică, ci de stabilirea unor categorii relevante în raport cu un anumit fenomen, cum ar fi acela al **integrării sociale**. Aceasta din urmă nu mai permite însă tratarea corespunzător proprietăților tuturor nivelurilor de măsurare. Dacă la nivelul **categorial** integrarea se poate studia prin elaborarea unei tipologii: integrat, neintegrat, dezintegrat, iar la nivel ordinal prin listarea persoanelor în funcție de gradul de integrare, celelalte niveluri de măsurare devin problematice.

Același Duncan are rezerve importante față de generalizarea ideii de nivel de măsurare (tip de scală) inițiate de Stevens. Pe de o parte, se consideră că este impropriu să se trateze clasificarea ca o operație de măsurare nominală. Ea este în fond mult mai complexă. Pentru elaborarea tipologiei, ai nevoie de diferite măsurători. Deci, afirmă Duncan, în clasificare avem de-a face cu măsurători, dar clasificarea nu ar fi o scală nominală. Ca mulți alții, și Duncan este împotriva acceptării scalei nominale. Totuși, sunt situații în care nu se pot face alte determinări decât cele de diferențiere a calităților, ceea ce reprezintă un nivel nominal de măsurare. Alteori însă, se pot efectua și distincții de grad, de intensitate. Nivelul nominal, deși este depășit, rămâne implicat și pentru determinările cantitative mai complexe.

Dorința de a obține niveluri superioare de măsurare se poate solda cu denaturarea realității existente, prin constrângerea acesteia de a se

„conforma” unor scheme neadecvate. Atâta timp cât s-a realizat cel mai înalt nivel de măsurare permis de o anumită caracteristică, s-a realizat în fapt cea mai corectă determinare a ei. În exemplul prezentat, determinarea ideală constă în evidențierea unor grade semnificative de integrare socială.

Alteori se apelează la o serie de transformări pentru obținerea pe cale artificială a unor niveluri superioare de măsurare (transformarea seriei ordonate într-o scală de interval J.P. Guilford). Cu toate acestea, se impune să nu fie depășit nivelul de măsurare pe care o anumită caracteristică îl permite în mod natural. În fond, și problemele care nu comportă o soluție numerică pot fi supuse unei tratări riguroase.

O altă obiecție ce se aduce modelului „clasic” se referă la necesitatea diversificării tipurilor de scală. M. Lawrence (1974) a introdus 8 niveluri de măsurare. În afara scalei nominale, pe baza formulei de transformare

$$X^l = (a + 1) X^{(b+1)} + c,$$

în care cele trei constante (a, b, c) sunt fie pozitive, fie zero: ordinal, hiperordinal, interval, log-interval, diferență, putere, raport, absolut (*apud* O.D. Duncan, *op. cit.*).

Se constată că regula de transformare este în acest caz una mai restrictivă, în raport cu cea acceptată de Stevens $\{X^l = f(x)\}$. Probabil din acest motiv nici modelul respectiv nu are, deocamdată, o largă acceptare.

Pe de altă parte, trebuie reținut că ideea corespondenței dintre nivelul de măsurare și calculul matematic are *sens* doar pentru **măsurarea reprezentativă** (când se urmărește să se mențină corespondența cu proprietățile empirice, izomorfismul). Practica cercetărilor sociale evidențiază și utilitatea, mai ales predicția diferiților indici determinați într-o manieră mai mult sau mai puțin arbitrară. Definiția restrictivă a măsurii nu poate satisface nevoia de cunoaștere. Pentru H. Blalock, de exemplu, măsurarea este procesul prin care se atribuie numere obiectivelor, astfel că se înțelege și ce fel de operații matematice sunt legitim de utilizat, deoarece atribuirea de numere se justifică prin natura operațiilor fizice (Hubert Blalock jr, *Conceptualisation and Measurement in the Social Sciences*, 1982). Dar în cercetarea empirică nu avem întotdeauna de-a face cu operații fizice. Calculul statistic, oricât de important ar fi,

rămâne un instrument de lucru ce nu poate suplini celelalte elemente ce intervin în cunoaștere. Mai mult, se constată că anumite tehnici non-parametrice sunt totuși distorsionante: coeficientul de corelație a rangurilor alterează elementele de distanță implicate în ordonări. Din acest motiv, Bohrnstedt și Borgata recomandă o mai mare încredere în calculul statistic clasic. În același timp, ei tratează estimările fidelității și ale validității prin analizele factoriale. Pe de altă parte, demersul lui Blalock de separare a relației cauză – efect în măsurătorile indirecte are, fără îndoială, valoare pentru situațiile ce corespund modelului.

6.2. Locul măsurării în cadrul procesului de cercetare sociologică

Măsurarea poate fi înțeleasă în mod corespunzător numai dacă o analizăm din perspectiva întregului proces de cercetare științifică. Aceasta deoarece, ocupând o poziție-cheie în cadrul cunoașterii, ea se află în strânsă legătură cu o serie de alte componente ale procesului cognitiv.

Într-adevăr, măsurarea constituie o etapă distinctă a cunoașterii, și anume determinările cantitative – dar, în același timp, este și un sub-proces al acesteia. Măsurarea este liantul principal al diferitelor activități de cercetare. Ea se află în strânsă interdependență cu celelalte elemente ale procesului cognitiv, influențându-le și fiind influențată la rândul său de acestea. Fără a epuiza problematica cunoașterii, măsurarea îndeplinește o serie de funcții importante în cadrul cercetării, prelungindu-și efectele dincolo de etapele în care intervine în mod efectiv, imprimându-i o serie de caracteristici specifice. Totodată, procesul cunoașterii presupune depășirea „momentului” pe care îl reprezintă măsurarea, trecerea dincolo de surprinderea manifestării fenomenelor și proceselor sociale printr-o analiză explicativă care să conducă la evidențierea legităților sociale, să servească deopotrivă nevoile de cunoaștere și de acțiune practică. Efectuarea de măsurători asupra unui domeniu oarecare presupune ca, în prealabil, să existe o definiție corespunzătoare a domeniului cercetat, stabilirea naturii sale etc. Numai în urma operațiilor pregătitoare

se pot dezvolta procedee de lucru adecvate și elabora expresiile cantitative ale fenomenelor respective. După cum activitatea de măsurare își pune amprenta asupra altor activități specifice actului cunoașterii, intervenind atât pe traseul teoretic-empiric, proces prin care are loc o „transpunere” a conceptelor sociologice în termenii cercetării empirice (construcția variabilelor – P. Lazarsfeld, E. Boudon ; schema descriptivă – H. Zetterberg ; operaționalizarea conceptelor – H. Blalock ; elaborarea nomenclaturilor – H.H. Sthal), cât și pe traseul empiric-teoretic, în care datele de observație sunt clasificate, interpretate și integrate în sisteme conceptuale (construcția teoretică).

La nivel teoretic, activitatea de măsurare este prezentă prin operațiile de determinare a criteriilor de definire a conceptelor, a indicatorilor definiționali și utilizarea lor în procesul analizei conceptuale.

Problematica măsurării fenomenelor și proceselor sociale interesează în mod deosebit nivelul **cercetărilor concrete**, atât a celor experimentale, cât și a celor neexperimentale. Ceea ce diferă de la un tip la altul sunt procedeele de măsurare angajate în obținerea determinărilor cantitative ale fenomenelor sociale, gradul de control asupra variabilelor măsurate, definirea etaloanelor de măsură a nivelului de precizie al măsurărilor respective etc.

În studiile experimentale, măsurarea vizează determinarea efectului pe care îl produc unele fenomene asupra altora, fie prin intermediul controlării directe și a dozării acțiunii variabilelor determinate, în condiții de laborator sau de teren, fie prin observații controlate de tip experimental asupra unor evenimente în curs de desfășurare (cvasiexperimentale), fie prin utilizarea raționamentului experimental de tip **ex post facto**.

Măsurarea intervine însă și în studiile neexperimentale. **În cadrul anchetelor sociologice, cercetătorul este interesat să măsoare amploarea și intensitatea fenomenelor sociale, ca și interrelațiile dintre ele.** În analiza documentară, interesul cercetătorului se concentrează asupra **determinării structurilor și semnificațiilor adiacente (subsidiare, latente)** ce caracterizează mesajele conținute în documente, precum și determinarea efectelor diferitelor mesaje transmise etc.

Locul și importanța măsurării pot fi puse mai bine în evidență prin descompunerea procesului de cercetare sociologică în principalele sale elemente componente. Vom constata cu acest prilej că unele dintre aceste elemente au rolul de a pregăti activitatea de măsurare, altele sunt efectiv operații de măsurare, iar altele sunt condiționate de acestea.

Pregătirea măsurării (analiza calitativă) : – Analiza conceptuală și dimensională – Elaborarea ipotezelor și a indicatorilor de cercetare Operații de măsurare : – Cuantificare (descrierea cantitativă) – Elaborarea și definitivarea instrumentelor de lucru – Măsurarea propriu-zisă (culegerea informațiilor)	nivel teoretic
Activități de cunoaștere sociologică influențate de măsurare : – Prelucrarea și analiza informației	nivel empiric
– Interpretarea și explicarea rezultatelor – Teoretizarea	nivel teoretic

Schema de mai sus sugerează inserția măsurării în ansamblul cercetării sociologice, evidențiind rolul de sudură între nivelul teoretic și cel empiric al cunoașterii.

6.3. Determinarea cantitativă a fenomenelor și proceselor sociale

Realizarea efectivă a cercetării concrete conduce la determinarea modalităților de manifestare a obiectelor, fenomenelor și proceselor respective, evidențierea aspectelor lor cantitative. Cea mai simplă operație de determinare cantitativă este **numărarea**, numărul fiind expresia directă în care se înfățișează o cantitate oarecare. Pentru a o putea înfăptui în cadrul cercetării concrete se impune definirea **unității de**

numărare. Distingem mai întâi operația de numărare a entităților în întregul lor. În sociologie, această activitate constă în determinarea mărimii diferitelor grupuri și colectivități umane, determinarea agenților sociali participanți la diferite acțiuni studiate, precum și determinarea frecvențelor diferitelor fapte (evenimente), fenomene, procese și relații sociale prin raportare la unitate și la șirul natural al numerelor. Numărarea entităților (obiecte, indivizi, fapte etc.) nu epuizează nici pe departe problematica cunoașterii sociale. Ea surprinde însă un aspect cantitativ – **frecvența**. Inventarierea este de-abia începutul operațiilor de determinare cantitativă în vederea cunoașterii **caracteristicilor structurale și dinamice ale entităților respective devenite obiect de cunoaștere**. Numărul îndeplinește un rol central în cadrul acestor operații de măsurare, alcătuind mijlocul de realizare a judecăților comparative pentru toate modelele numerice, fiind folosit și în sens simbolic în cadrul modelelor numerice.

Măsurarea caracteristicilor interne ale fenomenelor și proceselor sociale presupune elaborarea unei descrieri cantitative adecvate, care să faciliteze numărarea. Operația prin care are loc această descriere se numește **cuantificare**. În sensul propriu al cuvântului, cuantificarea vizează „**introducerea conceptelor cantitative în limbajul științific, trecerea în studiul unui fenomen de la conceptele calitative la conceptele cantitative**” (*Dicționar de filozofie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978). Este un proces de definire a variabilelor.

Având în vedere sensul original al termenului, pare cu atât mai neadecvată preferința unor sociologi de a utiliza conceptul de cuantificare pentru a-l suplini pe cel de măsurare socială (M. Duverger și alții). Spre deosebire de măsurare, cuantificarea ar viza procedeele de determinare a caracteristicilor cantitative ale fenomenelor sociale calitative.

Utilizarea unui termen sau a altuia nu poate conduce la rezolvarea problemelor de fond cărora trebuie să le facă față cercetătorul, în acțiunea de determinare cantitativă a obiectului cunoașterii sale. De fapt, așa cum se poate constata, spre deosebire de măsurare, care include și operații empirice, cuantificarea este strict conceptuală. Ea constă în realizarea unei descrieri numerice a diferitelor proprietăți ale obiectului cercetat, prin definirea unor valori semnificative, standarde, etaloane sau unități

de măsură. Astfel se facilitează operația de măsurare propriu-zisă: atribuirea de valori obiectului cercetat în acord cu proprietățile sale, utilizându-se în acest scop o unitate de măsură specifică. Or, dacă cuantificarea nu vizează efectuarea de operații empirice, atunci cum se va putea determina valorile concrete ale diferitelor caracteristici studiate? Aceasta este obiecția cea mai severă referitoare la substituirea termenului de măsurare prin cel de cuantificare. Cuantificarea nu exclude măsurarea, ci o face posibilă, o pregătește.

Totodată, trebuie menționat faptul că prin preferința terminologică respectivă nu se rezolvă nici un alt obiectiv urmărit de către acești autori, și anume diferențierea operațiilor de determinare cantitativă în domeniul socialului în raport cu alte domenii ale realului, întrucât cuantificarea este prezentă în toate situațiile, având rolul de a pregăti măsurarea. Mai mult, așa cum măsurarea socială nu urmează întocmai măsurarea din domeniul științelor naturii, nici cuantificarea socială nu este identică cu cuantificarea din științele naturii. În sociologie, nu orice cuantificare conduce la descrieri numerice. Posibilitatea descrierilor numerice în cercetarea socială depinde de natura proprietăților cantitative ale fenomenelor sociale. Or, multe dintre acestea nu permit descrieri numerice propriu-zise.

Ținând cont de cele expuse, în locul disputei pentru cuvinte pare mai îndreptățită poziția (larg răspândită de altfel) potrivit căreia, deși în sociologie se utilizează o serie de concepte elaborate de alte discipline, li se conferă acestora o semnificație proprie. Marea majoritate a cercetătorilor folosesc termenul cu referire la determinarea cantitativă a fenomenelor sociale, deși nu au în vedere modelul măsurării mărimilor fizice. Totodată, nu se exclude nici utilizarea termenului de cuantificare, dar nu pentru înlocuirea celui de măsurare, ci pentru a desemna o activitate conceptuală pregătitoare operației empirice de măsurare. În ultimă instanță, măsurarea depinde de gradul de adecvare a activității conceptuale, inclusiv a celei de cuantificare, la ceea ce urmează să se măsoare. Întreaga activitate conceptuală și empirică ce vizează măsurarea trebuie tratată ca reprezentând un tot unitar, fără a se neglija deosebirile dintre diferitele operații implicate în acest amplu proces, fie că este

vorba de analiza și operaționalizarea conceptelor, de cuantificare, fie că este vorba de măsurare efectivă – de obținere a valorilor ce caracterizează manifestarea unui fenomen sau proces social.

În cadrul acestei viziuni unitare, se recunoaște aportul specific al fiecărei activități implicate în cunoaștere. Desfășurându-se exclusiv la nivel teoretic, cuantificarea se referă la determinarea, pe baza caracteristicilor fenomenului cercetat, a celei mai bune **descrieri cantitative**, pe când măsurarea implică trecerea de la nivelul empiric, determinarea modalității de manifestare a fenomenului respectiv. Dacă studiem, de exemplu, „Participarea politică a populației”, din analiza caracteristicilor participării constatăm că ea poate fi descrisă cantitativ dacă vom considera o anumită intensitate. Indicatorii de cercetare sunt ordonați pentru a sugera intensitatea respectivă : dezinteres pentru participare, participare obișnuită (convențională), participare novatoare. În continuare, vom atribui fiecărei categorii câte o valoare, astfel încât să păstrăm relațiile dintre ele în privința intensității participării. Atribuim categoriei „dezinteres pentru participare” valoarea 1 ; categoriei „participare obișnuită” (informare, discuție, participare la vot etc.) valoarea 2 ; și categoriei „participare novatoare” (efectuarea de propuneri, sesizări, candidatură) valoarea 3. De asemenea, atribuim câte o valoare și diferitelor caracteristici ale indicatorilor. De exemplu, pentru indicatorul „informare”, atribuim valoarea zero pentru lipsă de informare, valoarea 1 pentru informări sporadice, valoarea 2 pentru informări cu regularitate etc. Realizăm astfel o cuantificare, o descriere cantitativă elementară a fenomenului de participare. Măsurarea gradului de participare într-o colectivitate anumită presupune efectuarea unei cercetări și culegerea informației privind modul în care se participă. Pentru aceasta vom utiliza modelul descrierii cantitative elaborat prin operația de cuantificare a fenomenului cercetat.

Problema de fond în legătură cu operațiile de cuantificare constă în gradul foarte înalt de dificultate. Din această cauză, ea este și terenul propice apariției convenționalismului și arbitrarului, dacă nu este integrată într-un demers teoretic și metodologic unitar care să includă și verificarea cuantificării realizate, determinarea validității sale.

Dificultatea respectivă se datorează particularității proprietăților cantitative ale fenomenelor sociale. Din acest punct de vedere se disting două mari clase de fenomene. Avem în vedere, în primul rând, acele fenomene cărora le este proprie în mod explicit o expresie cantitativă – **variabilele** –, începând cu relația de ordine. Unele dintre aceste fenomene se caracterizează prin proprietăți cantitative dispuse pe un continuum de intensități, sunt fenomene continue. Spre deosebire de acestea, la fenomenele discontinue (discrete), proprietățile cantitative nu mai sunt dispuse pe un continuum de intensități, ci reprezintă entități relativ izolate.

În al doilea rând, o serie de fenomene studiate de către sociolog nu au o expresie cantitativă explicită. Ele alcătuiesc **atributele sociale**. Prin intermediul cuantificării trebuie elaborate în fiecare caz cele mai bune descrieri cantitative, descrieri care să reflecte natura fenomenelor respective. În cazul atributelor sociale numărarea entităților se dovedește a fi de cele mai multe ori singura operație de măsurare realizabilă.

Cu toate acestea, restrângerea domeniului măsurării numai la așa-numitele fenomene cantitative și negarea posibilității de a surprinde determinările cantitative ale tuturor fenomenelor și proceselor sociale nu constituie o poziție care să soluționeze nevoia de cunoaștere cât mai adecvată a realității sociale în multitudinea formelor sale concrete de manifestare. În fapt, negarea posibilităților de evidențiere a unor determinări cantitative pentru marea majoritate a faptelor și fenomenelor sociale se „realizează” prin statuarea mai întâi a naturii exclusiv calitative a domeniului social și ignorarea dimensiunii lui cantitative, care poate lua o diversitate de manifestări, iar apoi, pe baza definiției în sens restrâns a măsurării, se conchide imposibilitatea efectuării operației respective. Pornind de la această „constatare”, în cadrul cercetării sociale este destul de răspândită poziția potrivit căreia „măsurarea” fenomenelor sociale este o simplă codificare a informației calitative. Or, însăși codificarea trebuie să se desfășoare în acord cu un anumit model de măsurare.

În fond, orice fenomen social, fie el cât de simplu, reprezintă o unitate a caracteristicilor calitative și cantitative. Tratarea dialectică a cuplului categorial calitate – cantitate presupune sesizarea unității lor organice, presupune, de asemenea, evidențierea interrelațiilor lor și a

transformărilor reciproce, de trecere a uneia în alta. Prin urmare, distincția dintre fenomenele cantitative și cele calitative este relativă.

Din cele de mai sus rezultă că **fixarea cadrului teoretico-epistemologic și metodologic al măsurării sociale** nu constă în căutarea de fapte sociale cantitative și apoi în măsurarea lor – aceasta fiind o falsă problemă –, ci în **a evidenția multitudinea aspectelor cantitative** ale oricărui fapt social : frecvența, ordinea, **ritmul de dezvoltare, intensitatea, probabilitatea de evoluție** etc., ținând cont de natura specifică a fiecărui fapt social, de raportul concret dintre determinările sale cantitative și calitative, existent la un moment dat.

Pe lângă faptele și fenomenele cantitative de natură exclusiv socială, sociologul mai operează și cu alte variabile : unele de natură temporală (vârsta, vechimea), altele **economice** (venitul, retribuiția, productivitatea) etc., pentru care, de regulă, el preia expresiile cantitative deja elaborate. Uneori însă este necesar ca unei anumite variabile să i se determine o expresie cantitativă adecvată interrelațiilor în care aceasta intră împreună cu o serie de fapte și fenomene sociale.

De exemplu, dacă se dorește să se raporteze integrarea socială la vârstă (relație frecvent analizată de sociologi), se constată că distribuția cronologică a vârstei nu este suficientă pentru elucidarea relației respective. Mai degrabă sunt relevante anumite grupări de vârstă pe cicluri de viață, delimitate ca etape ale dinamicii personalității umane.

6.4. Modele de măsurare

Din cele prezentate până acum s-au evidențiat deja diferite modele de măsurare utilizate în cercetarea socială. Ele se construiesc în funcție de schemele de operaționalizare și cuantificare adoptate și, practic, sunt deosebit de diverse. Din acest motiv este imposibilă prezentarea exhaustivă a modelelor de măsurare ce se întâlnesc în cercetarea socială. Totodată este de așteptat ca în viitor să apară alte modalități de măsurare, unele formulate explicit, altele doar implicate în strategia de lucru. În cele ce urmează vom încerca o clasificare a modelelor de măsurare în funcție de trei criterii : **natura variabilelor măsurate, dimensionalitatea măsurătorilor**

și **nivelul de măsurare**, pe care le considerăm a fi răspunzătoare în mare parte de strategia de lucru practică la un moment dat.

Prin clasificarea modelelor de măsurare în funcție de **natura variabilelor**, de fapt a fenomenelor sociale studiate, se stabilește dacă obiectul măsurării îl reprezintă una sau mai multe **variabile manifeste** sau dacă interesul se îndreaptă spre **variabilele latente**. În primul caz, măsurarea privește evidențierea ordinilor de mărime specifice manifestării fenomenului studiat, **statistici** referitoare la numărul entităților – persoane, grupuri, comunități –, precum și la caracteristicile fenomenului – religiozitate, democrație, integrare socială etc.

Pe baza statisticilor se pot determina o serie de alte valori prin care să se exprime manifestările fenomenului studiat, cum ar fi specificul **distribuțiilor de frecvență**, **densitatea**, **amplitudinea** și **intensitatea** unor parametri, probabilitățile de apariție. De asemenea, se poate trece la **analize comparative** (similaritate/disimilaritate, ordonare), la **cercetarea relațiilor dintre variabile** (asociere, covariație, determinare), precum și la elaborarea de **măsurători compozite** (indici), **identificarea de grupări** (cluster, factori) etc. Un principiu metodologic de care trebuie să se țină seama, pe cât posibil, este ca în faza proiectării cercetării să se aibă în vedere deja toate aceste măsurători derivate ce urmează să fie realizate, astfel încât datele primare să permită calculele necesare. Se observă că, într-adevăr, măsurarea nu poate fi redusă la calcule statistice ulterioare culegerii datelor, ea este mai întâi o operație empirică, evident una realizată într-un context teoretic și metodologic specific.

În cel de-al doilea caz, acela al măsurării variabilelor latente, indicatorii manifesti sunt semne observabile ale variabilei respective incluse în ipoteză și care nu este accesibilă direct. De această dată, problematica măsurării include și tratarea relației dintre indicatorii observați și variabila latentă. Acum aspectele legate de validitatea și fidelitatea măsurătorilor sunt mult mai acute. Fără proceduri de lucru care să ateste existența variabilei latente, asupra căreia s-a emis ipoteza, este de neconceput un demers de cunoaștere prin care să se efectueze generalizări empirice sau orice altă construcție de interpretare și teoretizare (H. Blalock, *op. cit.*, R. Zeller, E. Carmine, *Measurement in the Social Science*, 1980).

Al doilea criteriu de clasificare a modelelor de măsurare este cel al **dimensionalității**. Din această perspectivă distingem, pe de o parte, modelele în care, încă din proiectarea cercetării, se are în vedere numărul dimensiunilor fenomenului. Vom vorbi în acest caz despre modelele **dimensionale**, care la rândul lor se diferențiază în **unidimensionale** și **multidimensionale**. Pe de altă parte, se distinge multitudinea schemelor de lucru în care dimensionalitatea nu este un reper în proiectarea măsurătorilor, deși, evident, fenomenul cercetat are una sau mai multe dimensiuni. Acest model este denumit **măsurare index** și este cel mai răspândit în cercetarea socială.

Așa cum sugerează și denumirea, modelul **unidimensional** surprinde o structură simplă, o singură caracteristică (aspect). Uneori aceasta este și singura dimensiune a fenomenului studiat sau singura care ne interesează. Alteori însă, suntem interesați de mai multe caracteristici ale fenomenului, deci va trebui să dezvoltăm **modele multidimensionale** adecvate. Dacă totuși fenomenul ar avea o structură simplă, un bun model multidimensional va releva tot o singură dimensiune.

Prin modalitățile concrete de măsurare, se va ține cont în același timp și de natura variabilelor din perspectiva criteriului manifest/latent (desigur, discursul ar fi putut fi dezvoltat pornind tocmai de la acest criteriu, pentru a se ajunge apoi la dimensionalitate), ceea ce conduce la clasificări multicriteriale ale modelelor de măsurare : uni- și multidimensionale, cu variabile manifeste și/sau latente. La rândul lor, acestea se diferențiază în funcție de nivelul de măsurare implicat.

6.4.1. Tehnicile de scalare

Tehnicile de scalare* sunt aplicabile domeniilor unidimensionale sau în măsurarea fiecărei dimensiuni a unui fenomen multidimensional. Ele

* Considerăm a fi mai indicată utilizarea noțiunii de scală și nu a aceleia de scară. Se evită astfel o noțiune care în limbajul comun are o conotație fizică și, totodată, se permite exprimarea consistentă în legătură cu diversele situații ; vom spune „scalare”, „analiză de scală”, „analiză de scalogramă”, „univers scalabil”, „produs scalar” etc. A se vedea și lucrarea noastră *Măsurarea în Sociologie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.

sunt adecvate, deopotrivă, măsurării variabilelor manifeste sau latente și presupun cel puțin un nivel ordinal (parțial ordonat) de măsurare.

Prin denumirea de **scală** se desemnează un ansamblu de modalități de operaționalizare, cuantificare și măsurare socială prin care se redau **intensitățile diferitelor proprietăți ale fenomenelor studiate**. Are loc o ordonare a intensității pe un continuum (manifest sau latent), pe un spațiu liniar (un spațiu unidimensional) delimitat de extrema pozitivă (favorabilă), respectiv de cea negativă (nefavorabilă).

Apelul la acest mod de a exprima intensitatea de manifestare a calităților persoanelor sau ale fenomenelor sociale și psihosociale este foarte răspândit. Să luăm un exemplu familiar : presupunem că dorim să exprimăm calitatea pregătirii profesionale a membrilor unei colectivități. Putem utiliza o scală de calificative ordonate reprezentând gradul (nivelul) de pregătire profesională ; nesatisfăcător, satisfăcător, bine, foarte bine, excelent. Ulterior, calificativelor le acordăm valori, astfel încât să realizăm o anumită corespondență între ordonarea calificativelor și valorile atribuite : 1 – pentru nesatisfăcător, 2 – pentru satisfăcător, 3 – pentru bine, 4 – pentru foarte bine, 5 – pentru excelent. Ordinea numerelor poate fi descrescătoare, dar sistemul descris mai sus este intuitiv. Poate fi adoptată și o altă secvență din șirul natural al numerelor. Principalul element orientativ îl constituie respectarea ordonării calificativelor. În fapt, de cele mai multe ori avem de-a face cu numerele.

În continuare, scala elaborată ne permite să determinăm nivelul pregătirii profesionale în cadrul unei colectivități, **să efectuăm deci o măsurare**, fiecărui membru al acestei colectivități urmând să i se atribuie o valoare din cele cinci, în funcție de felul în care este apreciată pregătirea sa profesională. Rezultă în final o distribuție de frecvență a nivelurilor de pregătire profesională.

Domeniul de aplicabilitate a scalelor nu se reduce la aceste situații relativ simple. De multe ori sarcinile de rezolvat sunt mai complexe, iar scalele nu mai pot fi elaborate pe cale intuitivă, fiind necesară o anumită metodologie de lucru.

Construcția scalelor urmează analizei conceptuale și determinărilor calitative. Numai în acest mod este realizabilă o descriere cantitativă (cuantificare) adecvată naturii interne a diferitelor fenomene sociale și psihosociale.

Orice procedură de scalare se compune din trei elemente, proprii de altfel tuturor operațiilor de măsurare :

- a) **fenomenul** ce urmează să fie scalat (obiectul de măsurat) ;
- b) **scala** sau instrumentul de măsurare ;
- c) **reguli de atribuire a valorilor** scalei fenomenului studiat, în funcție de intensitatea caracteristicilor sale.

Ca modele unidimensionale de măsurare, tehnicile de scalare pot fi utilizate numai atunci când fenomenele cercetate au una sau mai multe proprietăți ce se ordonează în funcție de gradul de intensitate. Aceasta, deoarece algoritmul scalării nu trebuie să fie independent de natura domeniului social investigat. Fenomenele studiate la un moment dat sunt singurele care ne indică posibilitatea utilizării tehnicilor de scalare și modelul de scalare pe care trebuie să-l adoptăm, în cazul în care ea se dovedește a fi o modalitate de măsurare adecvată.

O privire generală asupra naturii fenomenelor sociale și psihosociale prilejuiește constatarea faptului că multora dintre ele le sunt proprii astfel de caracteristici ce se pot ordona în funcție de intensitatea lor. Avem în vedere opinii, judecăți, aspirații, motivații, convingeri, satisfacții, atitudini, valori, comportamente umane.

Scala – instrumentul de măsurare utilizat în operațiile de scalare – se compune dintr-un set de propoziții, expresii simple sau simboluri ce alcătuiesc un spațiu liniar unidimensional gradat (un continuum) de-a lungul căruia se distribuie elementele sale componente, în funcție de intensitatea pe care o exprimă. Fiecărui element component al scalei îi corespunde o anumită valoare (număr sau numeral). Prin intermediul scalelor se realizează o conceptualizare a domeniului studiat, itemii incluși în scale concretizând indicatorii domeniului respectiv. Totodată, se prescriu și procedurile de cuantificare, operaționalizare și măsurare (cercetare) a acestuia. **Teoretic, așadar, scala reprezintă un concept, iar din punct de vedere tehnic, este un spațiu unidimensional de-a lungul căruia sunt marcate grade de intensitate, de la extrema nefavorabilă la cea favorabilă, în raport cu o anumită proprietate a fenomenelor sociale și psihosociale.**

Regulile de atribuire a valorilor de scală permit realizarea corespondenței dintre domeniul investigat și instrumentul de măsurare. La o serie

de tehnici de scalare se elaborează reguli explicite de atribuire a acestor valori, pe când la altele, atribuirea de valori se deduce din contextul formulărilor verbale.

Scalele utilizate în cercetarea socială și psihologică pot fi grupate în două mari clase, în funcție de structura lor :

- a) **scalele simple** – constau dintr-un singur item (indicator) ale cărui caracteristici (elemente componente) sunt ordonate pe un continuum și cărora le sunt acordate valori în funcție de gradul de intensitate pe care îl reprezintă ;
- b) **scalele compuse** – sunt alcătuite dintr-un set de itemi (indicatori) care se referă la aceeași proprietate (dimensiune) a fenomenului analizat. Fiecare item are o anumită poziție pe continuum-ul ce reprezintă scala și, deci, o valoare proprie atribuită în acord cu poziția ocupată. În cele mai multe tehnici de scale compuse intră mai multe scale simple, dar scalele compuse pot fi elaborate și fără a se face apel la scalele simple.

Fiecărei clase de scale îi corespund tipuri și forme variate de realizare.

Scalele simple au o arie vastă de aplicabilitate atât în cercetarea științifică, cât și în viața de zi cu zi. Aceste scale pot fi grupate în două tipuri principale, în funcție de destinația pe care o au :

- scalele de ierarhizare (ierarhizările) ;
- scalele de notare (de evaluare).

Ierarhizările sunt utilizate pentru descrierea comportamentului verbal al subiecților investigați în cadrul diferitelor cercetări. Ele constau dintr-un set de expresii verbale sau simbolice dispuse pe un continuum în funcție de gradul de intensitate pe care îl exprimă. Prin intermediul ierarhizărilor se ordonează variantele de răspuns la întrebările de opinie, satisfacție, motivație, precum și la întrebările de informare, în legătură cu caracteristicile mediului social, cu obiectivele acțiunii sociale etc.

În cazul cercetării **opiniilor**, ierarhizările modelează felul de a opina al oamenilor (de a-și exprima părerile). Se surprinde astfel intensitatea cu care ei sunt de acord sau nu cu un anumit fapt, concepție, valoare etc. De menționat că opinia este **evaluativă** și nu constatativă. Ea vizează raportarea favorabilă sau nefavorabilă, urmărind **semnificațiile acordate**

evenimentelor a căror existență este independentă de opinia exprimată. Întrebările de opinie permit deci un evantai de răspunsuri, care pot fi ordonate de la extrema favorabilă la extrema nefavorabilă. Sensurile de favorabilitate sunt delimitate de o zonă neutră constituită din pozițiile ambigue, lipsă de opinie etc. ; la întrebarea : „**Considerați că exemplul personal este metoda principală de educare a copiilor ?**”, răspunsurile pot fi exprimate în forma DA/NU. De multe ori însă răspunsurile se diferențiază în mai mare măsură, implicând negarea totală sau parțială, acordul parțial sau total.

Tocmai datorită caracterului răspunsurilor la întrebările care vizează domeniul subiectiv al socialului, datorită faptului că de cele mai multe ori o persoană nu este pur și simplu în acord sau dezacord cu o anumită problemă, ci simte aceasta cu o anumită intensitate, este necesară construcția scalelor de ierarhizare.

Practica de cercetare evidențiază faptul că și în cazul întrebărilor de **informare**, privind caracteristicile mediului social sau ale indivizilor, de regulă este implicată o anumită gradualitate a caracteristicilor respective. Prin urmare, nici răspunsurile nu vor fi formulate dihotomizat, ci mai degrabă prin redarea unei intensități, similar răspunsurilor la întrebările de opinie, ceea ce justifică utilizarea scalelor de ierarhizare. De exemplu, la întrebarea : „**Cetățenii din localitatea dvs. sunt consultați atunci când urmează să se ia o decizie de către Consiliul local ?**”, suntem tentați să așteptăm un răspuns ferm, de tipul DA/NU. Dar pentru a reda cât mai exact situația existentă, răspunsurile se vor ierarhiza indicând grade specifice de realizare a consultării cetățenilor : întotdeauna, de cele mai multe ori, rar, foarte rar, deloc. Evident că pentru a da un anumit răspuns persoana chestionată trebuie în prealabil să fie informată, să cunoască starea reală a lucrurilor și, în funcție de aceasta, să-și formuleze răspunsul. Se constată însă că în răspunsul dat sunt implicate și elemente care țin de individ, de așteptările sale față de domeniul analizat etc., astfel încât avem de-a face cu percepții evaluatoare.

Cât privește domeniul întrebărilor referitoare la **starea de spirit a individului** : satisfacția, intenția de viitor, aspirația, constatăm aceeași dispunere ierarhică care poate fi surprinsă prin intermediul scalelor.

Scale de notare (rating scale). De această dată conținutul scalelor se constituie din **judecăți obiective** (nu din opinii), iar răspunsurile sunt formulate urmându-se o serie de criterii de **evaluare**. Obiectul scalării îl constituie un grup de persoane sau obiecte. Seriile de date se obțin printr-o notare (evaluare) efectuată de judecători sau codificatori conform unor instrucțiuni primite. Notarea respectivă se efectuează în raport cu o anumită caracteristică (performanță, calitate).

Forme de scale simple. Domeniul cercetării sociale cunoaște o mare diversitate de scale simple. Formele cele mai des întâlnite sunt: **scale itemizate, scale de ordonare, scale grafice**. Aplicarea unei anumite forme de scală depinde de specificul temei și de obiectivele urmărite în cercetare.

Scale itemizate – compuse dintr-o serie de categorii verbale ordonate (de aceea se mai numesc și scale categoriale).

Datorită impreciziei formulărilor verbale, scale itemizată nu permite întotdeauna o bună discriminare între gradele de intensitate. Ea este de fapt o scală parțial ordonată, cum se poate deduce și din exemplul următor :

Exemplu de scală de ierarhizare

Ce reprezintă munca pentru dvs. ?

1. Un simplu mijloc de câștigare a existenței.
2. În primul rând un mijloc de câștigare a existenței și apoi o valoare socială.
3. În egală măsură un mijloc de câștigare a existenței și o valoare socială.
4. În primul rând o valoare socială și apoi un mijloc de câștigare a existenței.
5. În exclusivitate o valoare socială.

Categoriile verbale care alcătuiesc scalele itemizate de ierarhizare pot fi introduse de cercetător printr-o precodificare sau rezultă din prelucrarea ulterioară a răspunsurilor celor investigați.

Scale de ordonare (rank order). Sunt forme specifice de scale de ierarhizare ce constau dintr-o serie ordonată de elemente în funcție de importanța ce li se acordă de către subiecții investigați.

Exemplu de scală de ordonare

Vă rugăm să indicați importanța pe care o acordați următoarelor caracteristici ale muncii : responsabilitate, creativitate, diversitate, noutate, inițiativă personală, importanță socială. Situați pe locul 1 caracteristica pe care o considerați cea mai importantă și pe locul ultim pe aceea pe care o considerați cea mai puțin importantă.

Elementele ce se cer a fi ordonate se pot prezenta listate ca în exemplul nostru sau înscrise pe câte un carton.

Scale grafice – constituie cel mai utilizat procedeu de ierarhizare a variantelor de răspuns la întrebările de opinie, deoarece ele aproximează un nivel cardinal de măsură, fără a se demonstra totuși egalitatea distanțelor dintre punctele scalei.

Scala grafică cea mai simplă se compune dintr-un segment de dreaptă orientat.

Exemple de scale grafice

Considerați că explorarea spațiului cosmic este o activitate utilă pentru omenire ? (notați pe scala alăturată poziția dv., considerând partea stângă a scalei zona nefavorabilă, iar partea dreaptă a scalei zona favorabilă).

a) _____

De regulă însă scala grafică constă dintr-un segment de dreaptă de-a lungul căruia sunt indicate punctele de referință, utilizându-se un număr impar de grade de intensitate, astfel încât poziția favorabilă este delimitată de poziția nefavorabilă printr-o zonă neutră.

b) $\frac{-1 \qquad \qquad \qquad 0 \qquad \qquad \qquad +1}{\hspace{1.5cm}}$

c) la punctele scalei se pot atașa și expresii verbale :

$\frac{-1 \qquad \qquad \qquad 0 \qquad \qquad \qquad +1}{\hspace{1.5cm}}$
 dezacord lipsă acord
 opinie

Valorile acordate pot începe cu valoarea unu :

1	2	3
puțin utilă	utilă	foarte utilă

Scala grafică cu 5 grade de intensitate (tip R. Likert)

1	2	3	4	5
utilitate f. mică	utilitate mică	utilitate medie	utilitate mare	utilitate f. mare

Eventual, graficul ca atare poate lipsi :

1. utilitate foarte mică
2. utilitate mică
3. utilitate medie
4. utilitate mare
5. utilitate foarte mare

Întrebări de satisfacție

5. foarte mult
4. mult
3. potrivit
2. puțin
1. foarte puțin

Scala cu 7 grade de intensitate (Th. Adorno)

-3	-2	-1	0	1	2	3
dezacord puternic	dezacord	dezacord parțial	lipsă opinie	acord puternic	acord parțial	acord

Scala adjectivelor polare (Ch. Osgood)

Șeful direct este un bun organizator ?

slab	1	2	3	4	5	6	7	bun
------	---	---	---	---	---	---	---	-----

Vă rugăm să notați, pe scala alăturată, poziția unde situați meseria dvs. comparativ cu cea mai puțin bună, respectiv cea mai bună meserie de care ați auzit.

Cea mai puțin bună meserie	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Cea mai bună meserie
-------------------------------------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----------------------------

Ierarhizările nu presupun un model statistico-matematic care să furnizeze un criteriu obiectiv pentru continuum și punctele sale. Scalele de acest tip se bazează numai pe analiza logică efectuată de cercetători, fiind de fapt tehnici mai mult sau mai puțin arbitrare. Eficiența lor depinde de experiența cercetătorului, de intuiția și capacitatea sa în definirea corectă a continuum-ului, care trebuie să aibă **aceeași semnificație pentru toți subiecții studiați**. Cu toate acestea, în practica curentă a cercetărilor sociale scalarea variantelor de răspuns la întrebările de opinie, de satisfacție și de informare asigură uniformitate în desfășurarea investigației, standardizare, economie de timp în culegerea datelor, precum și posibilitatea unor prelucrări multiple ale materialului faptic și efectuarea de comparații între valorile individuale și de grup.

Desigur, există și unele limite ale standardizării culegerii datelor, cum ar fi creșterea posibilității de influențare prin sugerarea răspunsurilor. De fapt, pe un plan mai general, discuția revine la efectele, în planul cercetării, ale utilizării întrebărilor precodificate comparativ cu utilizarea întrebărilor cu răspunsuri libere.

Exemple de scale de notare

Scala itemizată

Să se evalueze comportamentul studenților în cadrul seminarului, utilizându-se indicațiile specificate.

1. **dezinteres**
(preocupat cu alte activități, nu răspunde când este solicitat)
2. **contemplativ**
(ascultă și privește cu atenție, nu răspunde când este solicitat)
3. **participare limitată**
(răspunde dacă este solicitat, pune întrebări)
4. **participare deplină**
(intervine în discuție din proprie inițiativă, își susține punctul de vedere cu argumente, comentează sau completează cele spuse de ceilalți participanți).

Scala ordonată

Într-o cercetare cerem subiecților să ordoneze un grup de meserii în funcție de gradul de creativitate în muncă pe care îl implică.

Pentru a asigura uniformitatea în notare este necesar ca în prealabil să se definească noțiunea de **creativitate în muncă** și să se elaboreze regulile pe baza cărora se face notarea. În final rezultă o listă de meserii ordonată în funcție de evaluarea gradului lor de creativitate de către persoanele studiate (judecători).

Scala grafică

Se se evalueze interesul participanților pentru dezbaterea organizată.

1. lipsă totală de interes	6. în foarte mare măsură
2. interes foarte scăzut	5. în mare măsură
3. interes scăzut	4. potrivit
4. interes de intensitate medie	3. în mică măsură
5. interes mare	2. în foarte mică măsură
6. interes foarte mare	1. lipsă totală de interes

Instrucțiuni

La acordarea valorilor se va avea în vedere dacă participanții urmăresc dezbaterea, aduc în discuție elemente noi, fac legături cu alte teme, au rezolvări inedite etc.

În notarea persoanelor, în funcție de **intensitatea unei caracteristici**, seriile ordonate se obțin fie prin evaluare, fie printr-o autoevaluare. Datorită dificultăților inerente în a deduce valorile „reale” ale fenomenelor cercetate, este necesară utilizarea mai multor judecători sau arbitri. În acest caz valoarea reală se constituie ca valoare medie a notărilor efectuate de către judecători.

Dacă se dorește să se realizeze o notare în funcție de mai multe caracteristici, se efectuează mai întâi notările pentru fiecare caracteristică și apoi se agregă rezultatele, pentru a obține o singură scală. Cel mai simplu procedeu de agregare este însumarea valorilor individuale. Scorurile finale care rezultă vor alcătui o nouă ordonare. Agregarea se poate face și prin ponderarea caracteristicilor în funcție de importanța pe care le-o atribuim.

Datorită avantajelor pe care le prezintă, scalele de notare sunt utilizate frecvent în activitatea profesională, pentru aprecierea cunoștințelor la diferite testări și examene (docimologia), a rezultatelor sportive etc.

Scalele de notare constituie și domeniul de manifestare a multor erori. În literatură se enumeră patru tipuri de erori sistematice : a) efectul halo (contaminarea rezultatelor) ; b) eroarea generozității ; c) evitarea pozițiilor extreme ; d) eroarea contrastului (judecarea altor oameni ca fiind opuși celui care efectuează notarea. Totodată apar și diferite erori întâmplătoare și deci mai puțin controlabile. Pentru eliminarea erorilor se impune o construcție corectă a scalelor, prin formularea unor definiții clare : a conținutului scalei, a punctelor de referință de pe această scală, precum și a criteriilor pe baza cărora se face evaluarea. De asemenea, trebuie să se aibă în vedere, printre altele, și faptul că există o diferențiere inerentă între judecători. Capacitatea de a judeca, de a discrimina nu este generală, ea depinde de personalitatea celui care efectuează judecăți, de obiectul notării, de contextul în care se efectuează judecățile. Se recomandă astfel și o instruire corespunzătoare a judecătorilor (codificatorilor) pentru asigurarea uniformității în notare.

Scalele compuse. Deoarece au fost aplicate mai ales în studiul atitudinilor, aceste tehnici mai sunt denumite și scale de atitudine, cu toate că domeniul lor de aplicabilitate este mult mai vast.

Și scalele compuse sunt instrumente unidimensionale de măsurare. Itemii care intră în construcția scalei se raportează la o singură dimensiune a fenomenului cercetat, dar care nu mai poate fi analizată printr-un singur indicator, fiind nevoie de mai mulți. Itemii care alcătuiesc scala sunt indicatorii prin care se cercetează dimensiunea fenomenului respectiv. Ei se raportează la o anumită structură latentă (variabilă de atitudine) ce urmează să fie pusă în evidență prin intermediul scalei respective. Continuum-ul latent este cel care conferă unitate setului de indicatori ai scalei. Dificultatea principală în studiile de acest tip este corecta definire a variabilei latente și surprinderea ei prin intermediul indicatorilor empirici. În același timp, pentru o descriere ușor inteligibilă (comprehensibilă) a realității se impune o măsură sintetică, generalizatoare. Scalele compuse sunt destinate obținerii valorilor de scală sintetice. Ele alcătuiesc un procedeu de obținere a indicilor în cercetarea socială. Datorită caracteristicilor lor, scalele compuse mai sunt denumite și scale care formează chestionare. Astfel, problematica chestionarelor standardizate este în mare parte și problematica construcției acestor scale.

În construcția și aplicarea scalelor compuse intervin două aspecte : a) elaborarea scalei (construirea instrumentului de măsurare) ; b) aplicarea scalelor în cercetare. Uneori, cele două activități se realizează printr-o singură culegere de date, alteori se realizează în momente distincte. În elaborarea scalei se urmărește obținerea unei serii de propoziții ordonate în funcție de intensitatea pe care o reprezintă în raport cu o anumită caracteristică, fiecărei proporții atribuindu-i-se o valoare de scală. Aplicarea scalei urmărește măsurarea distribuției caracteristicii respective în rândul populației investigate, iar pentru fiecare subiect se calculează o valoare în funcție de răspunsurile furnizate.

Metodologia selectării itemilor, alegerea procedului de culegere a datelor primare, precum și a tehnicilor de prelucrare și obținere a valorilor de scală, a tehnicii de calcul al scorurilor individuale reprezintă tot atâtea aspecte în care opțiunea cercetătorului imprimă specificitate unei anumite tehnici de scalare.

R. Likert este cel care a formulat pentru prima dată în mod explicit criteriile care trebuie să orienteze operațiile de formulare și selectare a itemilor incluși într-o scală (R. Likert, „A Technique for Measurement of Attitude”, în *Archives of Psychology*, 1932) ; itemii să se refere la aceeași caracteristică, să aparțină aceluiasi continuum și să fie distribuți de-a lungul întregului continuum, astfel încât să prezinte o gradualitate a intensității caracteristicii scalate ; să aibă putere de discriminare între indivizii situați în puncte diferite pe scală ; să se introducă în cercetare un număr mai mare de itemi decât numărul celor care vor fi selectați pentru scala finală ; formularea itemilor să fie clară, concisă și să se evite dubla negație. În plus, în cazul scalelor de atitudine, itemii să nu se refere la situații de fapt, ci la situații de dorit, pentru a se putea obține exprimarea atitudinii dincolo de orice constrângere. Într-adevăr, la o întrebare existențială pot răspunde identic oameni care atribuie evenimentului semnificații diferite. De exemplu, la întrebarea „Când a avut loc primul război mondial ?”, vor răspunde la fel subiecți cu atitudine diferită față de acest război. În schimb, la întrebarea „Ce caracter a avut primul război mondial ?”, răspunsurile se distribuie în funcție de atitudinea populației față de evenimentul respectiv.

Totodată, respectarea unidimensionalității ariei scalate asigură claritate în cercetare, deoarece se cunoaște semnificația valorii compozite rezultate în urma procedurii de scalare. În consecință, s-a semnalat ambiguitatea pe care o prezintă indicatorii generali arbitrali (fără testarea unidimensionalității) utilizați în cercetările sociale, în ceea ce privește conținutul ontologic pe care-l reprezintă.

Scalele compuse diferă după domeniul de aplicabilitate, metoda de construcție, modalitatea de răspuns, baza de interpretare a scorurilor individuale, gradul de fidelitate și validitate, omogenitate, nivelul de măsură etc. În funcție de aceste criterii multitudinea tehnicilor existente poate fi redusă, pentru tratarea lor sistematică, la trei tipuri de bază: **scala diferențială** (L.L. Thurstone); **scala sumativă** (R. Likert); **scala cumulativă** (E. Bogardus, L. Guttman).

Fiecărui tip de scală enumerat anterior îi corespunde un anumit model al relațiilor dintre indicatorii empirici. Astfel, **scalele diferențiale** sunt adecvate ori de câte ori datele empirice sugerează un model nonmonotonic de măsură (valorile indicatorilor se schimbă secvențial de-a lungul continuum-ului, fără a fi cumulative). În schimb, modelul liniar (mișcarea de-a lungul continuum-ului crește sau descrește valoarea așteptată a unui indicator) este abordabil prin **scala sumativă**, iar **modelul cumulativ** (valorile dobândite de indicatori se mențin prin trecerea de la un indicator la altul) este tratat prin analiza de scalogramă, care evidențiază existența scalelor cumulative într-un domeniu cercetat.

Scalele diferențiale se aplică atunci când teoria și datele empirice pot fi interpretate în termeni de preferință între elementele distribuite pe o singură dimensiune (un plan sau un spațiu).

Momentul elaborării scalei diferențiale este distinct de cel al utilizării ei. Astfel, în **elaborarea scalei** se cere subiecților să realizeze o **judecată rațională** (nu să-și exprime propria opinie), iar în **măsurarea atitudinii** se cere unui eșantion de subiecți să-și exprime **opinia prin acceptarea sau respingerea fiecărei propoziții incluse în scală**. Indiferent de metoda de scalare utilizată, L.L. Thurstone, creatorul scalelor diferențiale, este preocupat de elaborarea unor instrumente obiective de măsură care să nu fie influențate de opinia personală a judecătorilor. Așa

cum s-a dovedit însă, tehnicile sale nu pot furniza un astfel de instrument total independent de opiniile personale ale judecătorilor folosiți în construcția scalei.

Forma finală a scalelor Thurstone este un set de propoziții ordonate, fiecare propoziție fiind destinată unui punct distinct de pe continuum-ul definit. În mod ideal, subiectul a cărui atitudine se măsoară este de acord cu un anumit număr de propoziții adiacente pe scală, astfel că răspunsurile sale îi localizează poziția pe cuntinuum prin media sau mediana valorilor de scală a propozițiilor acceptate.

Modul teoretic al construcției scalelor diferențiale îl constituie legea **judecăților comparative**, elaborată de L.L. Thurstone (1928), prin formalizarea modelului probabilist al procesului discriminatoriu. Mai exact, se consideră că judecățile repetate, privind intensitatea unei caracteristici, se concentrează în jurul unei medii descriind o curbă normală, valoarea standard a mediei distribuției normale devenind unitatea de măsură a scalei (L.L. Thurstone, *The Measurement of Values*, 1963).

Legea judecăților comparative s-a aplicat la construcția **scalei comparației în perechi** și a **scalei cu origine unică**. Deoarece această procedură necesită un consum mare de timp pentru culegerea datelor, ea se utilizează numai în cazul existenței unui număr mic de itemi. Pentru situații în care domeniul investigat este acoperit printr-un număr mare de indicatori se adoptă procedee de scalare mai puțin riguroase, bazate pe judecățile categoriale: **metoda intervalelor aparent egale** și **metoda intervalelor determinate ulterior**.

Scala comparației în perechi. Se caracterizează prin utilizarea unui număr de experți cărora li se cere să efectueze judecăți comparative pentru fiecare pereche de itemi și să indice care item prezintă un grad de favorabilitate mai mare în raport cu aspectul investigat.

Etapele elaborării scalei comparației în perechi (după L.L. Thurstone; aplicație referitoare la gravitatea delictelor)

1. Definirea atributului care urmează să fie scalat.
2. Întocmirea listei de itemi prin care se cercetează domeniul supus investigației ($n < 20$).

3. Listarea perechilor de itemi : $m = \frac{n(n-1)}{2}$.
4. Culegerea datelor de la un grup de judecători.
Pentru fiecare pereche de itemi judecătorii trebuie să indice itemul care posedă într-un grad mai mare atributul studiat.
5. Tabularea proporțiilor judecății $i > j$; se obține matricea P_{ij} .
6. Transformarea proporțiilor în probabilități (unități de abatere normală) și obținerea matricii Z_{ij} .
7. Determinarea valorii de scală pentru fiecare propoziție.
Media probabilităților, $a = \frac{Z_{ij}}{n}$.
8. Calculul sumei erorilor standard de observație.
9. Calculul erorii standard de observație pentru fiecare propoziție.
10. Fixarea unei origini a scalei (media cea mai mică) și ordonarea propozițiilor în funcție de valoarea de scală, S . Unitatea de măsură a scalei este eroarea standard de observație.
11. Determinarea consistenței interne prin compararea valorilor de scală.

Scala Importanța activității profesionale (I. Mărginean, 1982)

1. Importanța socială a muncii	1,235
2. Răspunderea în muncă	1,016
3. Complexitatea muncii	0,782
4. Venitul obținut	0,670
5. Condițiile de muncă	0,631
6. Colectivul de muncă	0,560
7. Îndrumarea muncii altora	0,338
8. Varietatea muncii	0,275
9. Lipsa efortului fizic	0,000

Scala comparației în perechi se dovedește a fi unul dintre cele mai riguroase instrumente de măsurare socială, întrucât face apel la calculul probabilităților și la proprietățile repartiției normale, care îi furnizează modelul teoretic (continuum latent). Prin urmare, scalele construite după acest procedeu au un grad înalt de fidelitate (încredere, stabilitate). Totodată, scalele comparației în perechi sunt și obiectul unor critici severe. Pe drept cuvânt, se contestă faptul că procesul discriminatoriu ar

urma întotdeauna legea repartiției normale. De asemenea, se critică metoda pentru că implică forțarea unor judecăți preferențiale pentru fiecare pereche de itemi, chiar și atunci când subiecții nu doresc să facă vreo diferențiere. Pe de altă parte, se contestă și faptul că experții ar efectua judecăți neinfluențate de propria lor opinie, că s-ar obține un instrument de măsură obiectiv, valabil pentru măsurarea atitudinii oricărei categorii de populație. De aceea este recomandabil ca **tehnica comparației în perechi să se utilizeze numai atunci când elementele domeniului respectiv pot fi analizate în manieră preferențială, iar aplicarea scalei pentru măsurarea atitudinii să se facă numai la populația din care au fost recrutați judecătorii ce au servit la elaborarea ei.** Domeniul de aplicabilitate a scalei comparației în perechi se concentrează în sfera fenomenelor psihosociale, fără să se fi realizat până în prezent un număr mare de astfel de scale. Printre cele mai reușite realizări notăm studiul gravității delictelor, atitudinea etnică și prestigiul profesiilor. În practica cercetărilor sociale uneori se renunță la utilizarea judecătorilor și se analizează direct răspunsurile subiecților anchetați. Aceasta implică o reconstrucție a scalei la fiecare cercetare, înlăturându-se prin aceasta factorii necontrolabili ce ar putea fi introduși de către „judecători”.

Tehnica intervalelor aparent egale. Intenția autorului a fost aceea de a elabora o scală ale cărei intervale să fie egale (*equal appearing interval*), obiectiv neatins însă, scala corespunzând nivelului ordinal de măsură.

Și de această dată, pentru elaborarea scalei se utilizează un număr de judecători cărora li se cere să ordoneze un set de itemi prin care s-a operaționalizat un anumit domeniu de cercetare.

Etaple de realizare a scalei intervalelor aparent egale (după L.L. Thurstone ; aplicație inițială referitoare la atitudinea față de Biserică)

1. Definirea fenomenului investigat (variabila de atitudine).
2. Colectarea unui număr de opinii în legătură cu variabila studiată ($n > 100$).
3. Obținerea ordonărilor de la un număr de judecători ($N > 300$). S-a constatat însă că în unele situații sunt suficienți 50 de judecători.

Sortarea propozițiilor se face în 11 căsuțe ierarhizate după intensitatea atributului. Subiecților li se cere o judecată rațională, considerând o distanță egală între căsuțe.

4. Eliminarea subiecților inconsistenți (cei care au sortat peste 1/4 din propoziții într-o singură căsuță).
5. Calculul valorilor de scală pentru fiecare propoziție (media distribuției). Pentru aceasta se construiește o diagramă socială – distribuția phi-gama.
6. Calculul deviației interquartile și eliminarea propozițiilor cu un grad înalt de ambiguitate (Q are valoare mai mare).
7. Eliminarea propozițiilor nerelevante (au fost acceptate de subiecți cu o valoare de scală foarte diferită).
8. Selectarea unei liste de 11-30 propoziții care formează scala. Distanța dintre propoziții se fixează prin procedee diferite (1/10 din continuum, eroarea standard a procesului de discriminare etc.).

Scala intervalelor aparent egale are o sferă mai largă de aplicabilitate decât scala comparației în perechi. De această dată nu se mai cer judecăți preferențiale, ci doar ordonări. A fost utilizată în cercetarea atitudinilor sociale și politice, față de anumite instituții, norme și valori sociale etc.

Scala de atitudine față de familie (I. Mărginean, 1982)

	Val. scală	Acord (%)
1. Nimic nu poate înlocui familia în viața omului	10,7	79
2. Nu se poate accepta sub nici o formă neglijarea familiei	9,9	77
3. Un om care nu se îngrijește de familie nu prezintă încredere	8,7	87
4. Familia este locul unde omul de simte în liniște și siguranță	7,8	97
5. Familia îl susține pe om pentru a se realiza profesional	6,1	68
6. Familia trebuie să fie într-o permanentă adaptare la condițiile sociale	5,9	100

7. Familia trebuie să se reducă la relația părinți - copii	4,7	10
8. Familia se menține unită numai ca urmare a bunurilor comune deținute	3,4	0
9. Familia este un mijloc de îngrădire a libertății individului	2,9	0
10. Familia va dispărea pe măsura dezvoltării societății	1,2	0

Pentru elaborarea scalei s-au colectat 84 propoziții, din care au fost reținute în scală 20; aici am reprodus numai 10, câte una pentru fiecare interval (spațiu) al scalei acoperit cu itemi (intervalul 0-1 nu a fost acoperit la construcția scalei, probabil datorită incompletitudinii setului inițial, adică nu au fost incluse propoziții extrem de negative în raport cu familia).

Deși scala elaborată are un grad înalt de consistență internă, se observă că segmentul neutru al scalei (cel al propozițiilor 5 și 6) nu are suficientă claritate. La aplicare, aceste propoziții ar fi trebuit să înregistreze acordul maxim din tot setul, dar propoziția 5 are valoarea de acord inferioară propozițiilor 1-4).

Analiza critică a scalei intervalelor aparent egale evidențiază utilitatea ei atunci când este folosită în mod corespunzător. Totodată, se remarcă faptul că și această tehnică de lucru este influențată de opinia judecătorilor. Cei care nu distribuie propozițiile în mod relativ uniform de-a lungul continuum-ului în cele 11 căsuțe nu ar fi „neglijenți”, ei fac acest lucru în acord cu propria lor opinie. De fapt, o serie de studii au demonstrat dependența valorilor de scală de caracteristicile individuale și sociale ale experților-judecători.

Cu toate criticile îndreptățite ce se aduc diferitelor tehnici de scalare diferențială, ele au exercitat și mai exercită încă o influență considerabilă în câmpul cercetărilor sociale și mai ales psihosociale de studiere a atitudinilor. Dacă unele virtuți le-au fost atribuite pe nedrept, o utilizare corespunzătoare conduce la rezultate satisfăcătoare. Cerințele fundamentale se referă la construcția scalelor de acest tip numai în domeniile care sugerează un model nonmonotonic de măsură și la aplicarea lor (măsurarea intensității fenomenului social) numai la colectivitatea pentru care au fost elaborate.

Scalele sumative. Începuturile se leagă de lucrările elaborate de R. Likert și G. Murphy după 1930 prin raportare directă la scala intervalurilor aparent egale, propunându-se o serie de modificări care au condus la elaborarea unui nou tip de scală.

R. Likert renunță la utilizarea judecătorilor pentru construcția scalei și prelucrează direct datele culese de la un eșantion al populației a cărei atitudine se măsoară. Astfel, subiectul își exprimă gradul de acord sau dezacord cu fiecare item utilizat în cercetare pe baza unei ierarhizări a variantelor de răspuns. Scorul individual este suma valorilor cu care s-a răspuns la fiecare întrebare.

Tehnicile sumative sunt cele mai răspândite scale în cercetarea atitudinilor sociale și politice, a atitudinii față de muncă, a motivației și satisfacției etc. Succesul lor se explică prin relativa simplitate de construcție și prin puterea ridicată de predicție, atunci când sunt aplicate în mod corespunzător. Proba existenței unei scale sumative se face prin analiza consistenței interne a setului de indicatori, măsurată la rândul ei printr-un coeficient de corelație.

Etapele de elaborare a scalei sumative (după R. Likert, 1931, având ca aplicație inițială tot atitudinea față de Biserică, deoarece Likert dorea o variantă mai simplă la scala Thurstone. A rezultat însă mai mult, un nou model).

1. Definirea domeniului de cercetat.
2. Alegerea propozițiilor prin care se reprezintă domeniul respectiv ($n > 100$).
3. Scalarea itemilor prin introducerea unei ierarhizări cu 5 grade („1” = opinia cea mai nefavorabilă, iar „5” = opinia cea mai favorabilă).
4. Culegerea datelor de la un eșantion de subiecți reprezentativ pentru colectivitatea ce urmează să fie studiată.
5. Verificarea modului de exprimare a valorilor numerice prin corelarea itemilor cu ansamblul testului, inversarea ierarhizărilor dacă se dovedește necesar.
6. Obținerea valorilor (scorurilor) pentru fiecare subiect prin însumarea ponderilor de la fiecare item.

7. Verificarea gradului de diferențiere a propozițiilor prin analiza de item. Se elimină propozițiile care nu diferențiază între subiecții aflați la extremitățile continuum-ului.
8. Ordonarea propozițiilor după intensitatea atributului și alegerea propozițiilor pentru scala finală. Se aleg cele mai diferențiate propoziții.

Scala de atitudine față de democrație (I. Mărginean, 1999)

	1	2	3	4	5	NR
1. Democrația oferă oamenilor obișnuiți un cuvânt de spus în legătură cu modul în care este condusă țara	23,2	48,9	14,0	8,9	1,6	3,3
2. Democrația este o practică străină care nu se potrivește țării noastre	4,8	16,1	11,5	39,7	23,0	5,0
3. Democrația este un bun mijloc de rezolvare a problemelor sociale	16,3	45,8	16,9	8,9	1,9	11,2
4. Democrația este mai bună pentru oamenii bogați din societate decât pentru cei săraci	13,6	28,8	19,2	25,2	8,8	4,4

Notă: s-a adăugat varianta unei singure culegeri de date.
 Determinată prin valoarea coeficientului Cronbach ($\text{Alpha} = 0,62$), consistența internă este relativ înaltă, deci scala este acceptabilă, valorile scorurilor individuale se dispun pe o plajă de la 5 la 20, cu scorul mediu de 14,19.

La scala sumativă se calculează atât scorul general, cât și scorurile individuale. Ca și alte modele de scalare, tehnicile sumative nu dispun de un model teoretic de scalare. Nivelul de măsurare realizat este ordinal, se indică ordinea după care se clasifică subiecții. În legătură cu valoarea

scorului individual, este de notat faptul că acesta nu are întotdeauna o semnificație precisă. Același scor poate proveni din însumarea unor modele de răspuns diferite.

În practica cercetărilor sociale se întâlnesc frecvent scale sumative elaborate pornindu-se de la un set redus de itemi, selectați astfel încât să reprezinte o operaționalizare adecvată a fenomenului studiat. Ulterior se verifică dacă itemii respectivi alcătuiesc într-adevăr o structură simplă (o singură dimensiune) sau formează structuri multidimensionale (test de consistență internă, coeficientul de corelație alpha-Cronbach etc.).

La scalele cumulative itemii sunt astfel ordonați încât un subiect care răspunde favorabil la un item situat pe un anumit punct de pe continuum va răspunde favorabil la toți itemii aflați sub acel punct de pe scala respectivă. Într-o serie cumulativă un individ cu un rang mai înalt decât altul la același set de propoziții trebuie să aibă, de asemenea, un rang la fel de înalt sau mai înalt pentru fiecare din propozițiile setului. Astfel, subiectul care a răspuns favorabil la un anumit item va ocupa o poziție mai înaltă decât toți subiecții care au răspuns nefavorabil la acel item. Totuși, nu se reușește de fiecare dată o respectare întocmai a principiilor de construcție implicate, existând numeroase critici la adresa interpretării valorilor de scală.

În literatura de specialitate s-a elaborat o serie de proceduri pentru analiza seriilor cumulative. Prima aproximare a scalei cumulative a fost realizată de E. Bogardus prin **scala distanței sociale** (*Measuring social distances*, 1925).

Etapele scalei distanței sociale :

1. Definirea continuum-ului (a spațiului social) ;
2. Elaborarea itemilor corespunzător unei anumite intensități a relațiilor sociale : În care din categoriile de mai jos admiteți membrii următoarelor grupuri etnice (Bogardus a atribuit primei propoziții ponderea 6, iar ultimei ponderea 0) :
 - în relațiile de rudenie apropiată prin căsătorie
 - în clubul meu, ca prieteni intimi

- pe strada mea, ca vecini
 - ca angajat în profesia mea, în țara mea
 - ca cetățean în țara mea
 - numai ca vizitator în țara mea
 - l-aș exclude din țara mea ;
3. Culegerea informațiilor ;
 4. Calcularea indicilor contactului social (ICS – media categoriilor acceptate pentru fiecare grup față de care s-a stabilit exprimarea opiniei) ;
 5. Calcularea indicelui de distanță a contactului social (DCS – media categoriilor respinse) ;
 6. Calcularea indicelui de calitate a contactului social (CCS – suma valorilor acordate fiecărei categorii de la 1 la 7 în care au fost acceptate diferite etnii, categorii sociale sau persoane.

Acest tip de scală, relativ simplă, cunoaște o largă răspândire în cercetarea socială, mai ales după ce L. Guttman (1941) acordă o atenție deosebită cercetării dimensionalității fenomenelor investigate prin identificarea seriilor ierarhice cu ajutorul analizei de scală (de scalogramă). El s-a ocupat de condițiile pe care trebuie să le îndeplinească un set de propoziții pentru a forma o scală cumulativă. „Pentru o populație dată de obiecte distribuția multivariată a frecvențelor unui univers de atribute poate fi numită scală dacă este posibil să derivăm de la această distribuție o variabilă cantitativă cu care să caracterizăm obiectele, astfel ca fiecare atribut să fie o funcție simplă a acelei variabile cantitative” (L. Guttman, „The Basis for Scalogram Analysis”, în : S.A. Stouffer *et al.*, *Measurement and Prediction*, 1966).

În condițiile unei scale perfecte, scorul itemilor este în totalitate reprodus din scorul total al setului. Pragul de acceptare a domeniului scalabil este dat de valoarea coeficientului de reproductibilitate :

$$C = 1 - \frac{\text{nr. erori}}{\text{nr. subiecți} \times \text{nr. itemi}}$$

Limita inferioară a coeficientului a fost stabilită la 0,90. Pe lângă această valoare mai trebuie examinate configurațiile distribuției marginale și modelele de erori, pentru a accepta sau respinge scala.

E.A. Schuman enumera cinci probleme care își pot găsi rezolvarea prin această analiză a informației sociale calitative (E.A. Schuman, „The Utility of Scalogram Analysis”, în : S.A. Stouffer *et al.*, *op. cit.*).

1. Contribuție la definirea problemei de cercetat, furnizând un indiciu asupra specificității sale, și anume dacă avem un singur factor sau mai mulți.
2. Se determină ordinea de intensitate a atitudinii subiecților investigați, în cazul existenței unui singur factor.
3. Se descrie atitudinea : la scala acceptată, între indivizi există diferențe de grad ; dacă domeniul este nescalabil, între indivizi există o diferență de tip, deci se poate trece la o eventuală tipologizare.
4. Se obțin criteriile de interpretare a atitudinii subiecților investigați. Scorul individual fiind o funcție a scorului total, într-un univers unidimensional, un număr redus de întrebări pot înlocui un test cu mulți itemi.
5. O scală cumulativă are și o putere mare de predicție în raport cu un criteriu exterior.

Analiza de scală, supralicitată în cadrul cercetărilor sociale (considerată, la un moment dat, singura validă) corespunde unor situații specifice. Se aplică la seriile ierarhizate de date. Cercetările unor specialiști au demonstrat faptul că obținerea valorilor individuale prin numărul de itemi la care s-a răspuns este recomandat numai în situațiile în care există un model ierarhic unic.

Problema cea mai dificilă în analiza de scală o constituie determinarea punctului de referință (*cutting point*) care separă subiecții cu atitudine favorabilă de subiecții cu atitudine nefavorabilă, pe această bază inventariindu-se erorile din ordonare.

Etapele de elaborare a scalei cumulative (după L. Guttman, aplicație inițială referitoare la armată)

1. Definirea domeniului de cercetat – universul de atribute.
2. Elaborarea itemilor corespunzător domeniului avut în vedere.
3. Fixarea categoriilor de răspuns pentru fiecare item.
4. Culegerea datelor de la un eșantion de subiecți ($N > 200$).
5. Întocmirea scalogramei. Întrebările cu categoriile de răspuns sunt ordonate după gradul de dificultate, iar subiecții sunt ordonați după gradul de favorabilitate. Dacă există o scală va rezulta un paralelogram.
6. Determinarea punctului de referință și a numărului de erori pentru fiecare item.
7. Calculul coeficientului de reproductivitate a itemilor din scorul total.
8. Analiza timpului de scală. Dacă $CR > 0,90$ se acceptă scala, dacă CR are valori între 0,80 și 0,90 avem cvasiscală, iar dacă $CR < 0,80$ domeniul nu este scalabil, nu alcătuiește o singură dimensiune.

Scala de participare politică convențională (I. Mărginean, 1999)

	Răspuns favorabil
1. Discuții pe teme politice cu alte persoane	69%
2. Lectură articole politice	66%
3. Persuasiune politică	29%
4. Participare la rezolvarea problemelor comunității	25%
5. Contacte cu persoane oficiale	24%
6. Membru al unui partid politic	9%
7. Activitate în favoarea unui partid politic	6%

Valoarea de scală	Model de răspuns	Proporție pe model de răspuns	Proporție cumulativă
0	7 6 5 4 3 2 1	20,7	–
1	– – – – –	8,9	79,3
2	– – – – – +	30,8	70,4
3	– – – – – + +	10,7	39,6
4	– – – – + + +	9,2	29,9
5	– – – + + + +	9,2	19,7
6	– – + + + + +	4,2	10,5
7	+ + + + + + +	6,3	6,3

CR = 0,94

Lectura datelor de mai sus se face astfel : 79,3% din subiecți au cel puțin un tip de participare convențională, în timp ce 20,7% nu. Din cei care participă 6,3% realizează toate tipurile de participare ; 10,5% realizează primele 6 tipuri ș.a.m.d.

De-a lungul timpului s-au adus perfecționări metodologiei de construcție a scalelor cumulative, în special pentru determinarea seriilor cumulative și calculul reproductibilității scalei și a valorilor individuale. Inițial, Guttman (1941) a utilizat metoda celor mai mici pătrate, apoi (1944) a elaborat scalograma cunoscută și sub denumirea de „metoda Cornell” (după numele Universității la care își desfășura activitatea). Pentru ultima variantă E. Schuman a construit o instalație mecanică de sortare. În aceeași direcție de perfecționare a calculului se înscriu : Goodenough (1944) cu metoda tabulării, Ford (1954) cu metoda cartelelor, Green (1956) cu coeficientul de reproductibilitate marginală și Chevan (1973) cu scalograma erorilor minime.

Cu toate perfecționările aduse, ca orice altă tehnică, nici analiza de scală nu este universal valabilă. Uneori procedeele simple de însumare furnizează scoruri mai bune decât această tehnică. Astfel, critica lui Guttman la adresa tehnicilor arbitrare de indexare și a tehnicilor psihometrice se aplică și propriului său model, atunci când se încearcă

generalizarea lui ca tip de analiză a tuturor datelor calitative, indiferent de specificitatea acestora și de aria de cuprindere.

Atunci când specificul problemei cercetate permite utilizarea analizei de scală, avantajele aplicării ei sunt evidente, tehnica rămânând o metodologie eficientă de cercetare în studierea problemelor de dezvoltare și evoluție spre o mai mare complexitate sau specializare, a situațiilor în care anumite trăsături sunt permanent câștigate sau pierdute.

Evaluarea scalelor. Pentru evaluarea critică a diferitelor tipuri de măsurători trebuie să luăm în considerare și frecvența utilizării lor în cadrul cercetărilor sociale și evident rezultatele obținute. Din această perspectivă este de notat faptul că în cercetarea curentă se găsesc puține cazuri de respectare ad litteram a procedeeleor clasice. Astfel, într-o culegere în trei volume referitoare la atitudinile politice, ocupaționale și social-psihologice, I. Robinson și colaboratorii săi prezintă peste 300 scale, dintre care marea majoritate (circa 90%) sunt numai aproximări ale scalei sumative Likert, fiind în fapt proceduri mai mult sau mai puțin elaborate de indexare.

Această situație este în acord cu datele unei cercetări comparative privind puterea de predicție a diferitelor scale. Tittle și Hill au comparat cinci măsurători ale atitudinilor politice ale studenților: scala Thurstone a „intervalelor succesive”, scala „sumativă” – Likert, „diferențiatorul semantic” – Osgood, scala cumulativă – Guttman și o scală simplă de evaluare (Ch.R. Tittle, R.J. Hill, „Attitude Measurement of Prediction at Behavior”, în: N.K. Denzin [ed.], *Sociological Methods*, 1970).

Cu toate rezervele pe care și le impun cei doi cercetători privind comparabilitatea măsurătorilor, rezultatul lor nu poate fi pus la îndoială. Scala Likert s-a dovedit a fi cel mai bun predicator al comportamentului politic al studenților, a urmat apoi scala Guttman, scala de autoevaluare, diferențiatorul semantic, iar pe ultimul loc scala intervalelor succesive.

Experimentul invocat atrage atenția asupra a două lucruri importante: pe de o parte, nu trebuie subestimate scalele simple acolo unde eficacitatea lor este evidentă, iar pe de altă parte nu trebuie acordată o încredere mare scalelor compuse numai pentru că implică o sofisticare a metodologiei de construcție. Diferențierile dintre măsurători se explică

prin specificitatea de elaborare. De exemplu, la scalele compuse s-a pornit de la un corp comun de proporții. În fiecare scală a fost reținut însă câte un set diferit de itemi. Dacă în scala Likert majoritatea itemilor implicau referirea la persoana celui chestionat, la scala Thurstone acești itemi erau foarte puțini la număr. Puterea de predicție a fost o funcție a gradului de stabilitate (fidelitate) performat de scale.

Rezultă astfel că diferitele tehnici de scalare nu sunt echivalente. Premisele pe care se bazează metodologia de elaborare și de calcul al valorilor se soldează cu diferențieri în privința utilității.

Datorită acestor deosebiri între diferitele scale, se impune respectarea anumitor principii metodologice care vizează alegerea celei mai adecvate scheme de scalare cerute de specificul domeniului investigat și de obiectivul cercetării.

Totodată se atrage atenția asupra faptului că puterea de predicție a scalei nu este singurul criteriu de evaluare. De multe ori o scală cu putere mare de predicție, deci cu validitate externă, nu posedă validitate internă (omogenitatea conținutului), tocmai datorită metodologiei de construcție.

Cât privește nivelul de precizie performat de o procedură sau alta de scalare, se poate afirma faptul că cele mai multe dintre ele, neposedând un model teoretic pentru definirea unității de măsurare, realizează numai o ordonare referitoare la proprietățile studiate.

Totodată, practica de cercetare a demonstrat neadecvarea scalelor ordinale în cazurile în care fenomenele studiate nu prezintă o structură ierarhică. În aceste cazuri nivelul de măsură cel mai adecvat este cel nominal: tipologii, clase de latență etc. Când ierarhia este absolută, scala se evidențiază automat, nu mai este nevoie de o construcție specială.

Dintre numeroasele avantaje ale scalării mai evidențiem și faptul că modalitatea respectivă de abordare a socialului realizează o anumită standardizare a activităților, ceea ce permite o mai bună compatibilitate a informațiilor obținute, care prezintă cel puțin un nivel ordinal de măsură, dacă nu unul cardinal. Mai mult, chiar și în cazul în care domeniul cercetat se dovedește a avea o natură multidimensională, fiecare dimensiune se poate analiza prin intermediul unei scale unidimensionale.

Caracteristicile principalelor scale compuse

Scala Caracteristici	Comparația în perechi	Intervale aparent egale	Scala sumativă	Scala cumulativă
Momentul elaborării	Distinct de măsurare	Distinct de măsurare	O singură culegere a datelor	O singură culegere a datelor
Calculul valorilor de scală	Modelul probabilistic	Modelul probabilistic	Nu are model statistico- matematic	Nu are model statistico- matematic
Scorul individual	Media răspunsurilor	Mediana sau media răspunsurilor	Scor (suma valorilor)	Model de răspuns
Unitatea de măsură	Abaterea standard	—	—	—
Nivelul de măsurare	Interval	Ordinal	Ordinal	Ordinal

6.4.2. Analiza de structură latentă

Pentru ilustrare vom face apel la modelul de analiză inițiat de P. Lazarsfeld (P. Lazarsfeld, N. Henry, *Latent Structure Analysis*, 1968), pentru faptul că avem de-a face cu o schemă de lucru în care se parcurg în mod explicit atât etapele de proiectare a cercetării, cât și cele de măsurare și interpretare.

Deși acest model ridică anumite dificultăți în clasificarea dimensională, poate fi considerat mai apropiat de unul unidimensional. Rezultate bune sunt obținute și când fenomenul nu este unidimensional. Modelul permite determinarea unui set de parametri care leagă variabilele latente de datele manifeste și identificarea unor clase de latență ale fenomenului studiat. Variabila latentă postulată este răspunzătoare de relațiile manifeste dintre doi sau mai mulți indicatori (itemi). Clasele de latență sunt segmente ale continuum-ului asupra căruia s-a făcut ipoteza. Uneori aceste clase sunt considerate dimensiuni ale unui spațiu.

Fazele analizei de structură latentă (după Lazarsfeld și Henry, 1968)

1. Definirea variabilei latente.
2. Ipoteza privind structura spațiului latent (numărul claselor latente).
3. Elaborarea itemilor în acord cu o serie de criterii referitoare la numărul și conținutul itemilor, axioma independenței locale și interdependența lor (numărul de itemi $1 = 2n - 1$, unde „n” reprezintă numărul claselor de latență).
4. Aplicarea itemilor la un eșantion de subiecți, $N > 800$.
5. Obținerea frecvențelor relative de răspuns pentru fiecare item și calculul proporției răspunsurilor pozitive în raport cu atributul latent studiat.
6. Calculul probabilităților simple, duble și triple pe baza frecvențelor relative.
7. Construirea modelului matematic al domeniului (matrice).
8. Rezolvarea ecuațiilor și obținerea claselor latente.
9. Reținerea modelului optim de structură (cel mai mare determinant al matricei de bază și eroarea cea mai mică).
10. Repartizarea subiecților pe clase de latență în funcție de modelul de răspuns.

Clasele de latență în măsurarea fluctuației forței de muncă (H. Cazacu, I. Glodeanu, C. Lățeș, I. Mărginean, 1976)

1. Vă face plăcere să lucrați în această întreprindere?	88
2. Ceea ce a făcut întreprinderea pentru dvs. are importanță?	81
3. Considerați că sunteți bine tratat(ă) în această întreprindere?	74
4. Sunteți interesat(ă) să lucrați în această întreprindere?	87
5. Dacă ați pleca vreodată din această întreprindere v-ați reaminti cu plăcere de ea?	83
6. Dacă găsiți un loc de muncă unde puteți avea un avantaj cât de mic față de actualul loc de muncă, este bine să vă mutați acolo?	65

Au rezultat două clase de latență: stabilitate – 84% și fluctuație potențială – 16%, cu probabilitate de apartenență cuprinsă între 0,7 și 1; cel mai bun model a fost dat de propozițiile 2, 5, 4.

Analiza structurii latente este recomandată de autorul ei atât ca mijloc de conceptualizare, cât și ca procedură de diagnostic. Ea se aplică la fenomenele care nu au un criteriu exterior de verificare și unde este necesar ca datele să fie ponderate în acord cu relațiile dintre ele. Desigur, există și posibilitatea verificării în timp a viabilității modelului de structură latentă, prin confruntarea cu evoluția sa efectivă (H. Cazacu, I. Mărginean, I. Glodeanu, *Fluctuația forței de muncă*, 1979).

6.4.3. Măsurarea multidimensională

De multe ori, cercetarea unidimensională se dovedește insuficientă pentru a exprima complexitatea fenomenului studiat. A apărut astfel necesitatea dezvoltării și a unor procese multidimensionale de măsurare.

Cu toate acestea, tehnicile unidimensionale de măsurare nu sunt deloc „depășite”, ele se dovedesc eficiente atunci când corespund structurii obiectului cercetat și realizează o determinare adecvată a acestuia, de unde și interesul pentru perfecționarea lor continuă. Înseși modelele multidimensionale presupun identificarea fiecărei dimensiuni a domeniului analizat, or, acest lucru se poate realiza în condiții optime prin intermediul diferitelor scale sau al altor tehnici unidimensionale.

Modelul **multidimensional** de măsurare vizează determinarea structurii complexe a fenomenelor și proceselor sociale, identificarea dimensiunilor acestora și elaborarea unor valori unice prin luarea în considerare a tuturor dimensiunilor implicate.

Realizarea măsurătorilor multidimensionale în cadrul cercetării sociale presupune ca încă din stadiul proiectării acesteia să se elaboreze ipoteze referitoare la dimensionalitatea domeniului ce urmează a fi studiat, numărul ipotetic de dimensiuni (factori) și indicatorii care le corespund. Prin aceasta se subliniază faptul că măsurarea nu este numai o problemă de calcul, ea este în primul rând o problemă de cercetare concretă, orientată după principii teoretico-metodologice.

Practica cercetărilor sociale evidențiază faptul că „dimensionalitatea” poate fi influențată de numărul și diversitatea indicatorilor empirici utilizați. Pentru fiecare dimensiune ipotetică va trebui deci să se elaboreze un număr aproximativ egal și suficient de mare de indicatori. În plus, vor

intra și un număr relativ redus de indicatori care nu sunt în relații directe cu dimensiunile prezumtive, dar sunt considerați a fi relevanți, tocmai pentru a facilita o bună analiză a relațiilor dintre indicatori și detașarea celor într-adevăr relevanți. De fapt, într-o astfel de cercetare vor fi utilizați atâția indicatori câți se consideră necesar pentru studierea cât mai completă a obiectului de cercetat, urmărindu-se să se realizeze totuși o echilibrare între numărul de indicatori ce corespund dimensiunilor domeniului cercetat, pentru ca toate acestea să aibă „șansa” de a fi ulterior identificate. Ele aparțin însă în primul rând realității studiate, sunt aspecte importante ale acesteia, or, prin cercetare trebuie să ne asigurăm de cunoașterea lor adecvată.

Un bun algoritm de lucru pentru obținerea măsurătorilor multidimensionale trebuie să poată surprinde un număr diferit de dimensiuni, iar atunci când este aplicat la domenii unidimensionale să furnizeze o singură dimensiune, o singură grupare sau un singur factor. Ne asigurăm astfel că, în situația determinării unei structuri multidimensionale, algoritmul de lucru reflectă natura specifică a domeniului analizat și nu furnizează o imagine artificială, introdusă de cercetător fără legătură cu realitatea studiată.

Informațiile sociale care sunt analizate printr-un model multidimensional se pot prezenta sub forma unor scale, a unui set de judecăți apreciative, definiții verbale, date statistice etc. corespunzătoare unui anumit domeniu. Ulterior, informațiile respective sunt prelucrate și analizate astfel încât să se ajungă, în final, la o măsură multidimensională în acord cu proprietățile domeniului studiat. Procedeele cel mai des utilizate în obținerea măsurilor multidimensionale sunt: analiza de corelație și de regresie, analiza factorială, analiza cluster (grupare), analiza distanțelor aplicabile la o matrice de interrelații a indicatorilor de cercetare, analiza de structură etc.

Ansamblul tehnicilor de măsurare multidimensională se grupează în două mari categorii, în funcție de modul în care sunt analizate relațiile dintre elementele spațiului.

a) **Modele de distanță**, în care se ia în considerare numai similaritatea/disimilaritatea indicatorilor.

b) **Modele spațiale**, în care se redau și coordonatele punctelor din spațiul n dimensional.

Modelele de distanță constau în determinarea valorilor ce corespund similarității/disimilarității indicatorilor și obținerea unei matrice a interrelațiilor. Rangul matricei va indica dimensiunile spațiului, iar distanța dintre punctele sale (care reprezintă indicatorii analizați) se determină prin expresia :

$$D_{ij} = \sqrt{\sum d_{ij}^2},$$

unde: D_{ij} – distanța liniară dintre două puncte (respectiv i și j), iar d_{ij} – diferența algebrică dintre valorile punctelor pentru fiecare dimensiune.

I.B. Kruskal a elaborat un algoritm al determinării dimensiunilor, având în vedere tocmai distanțele liniare dintre elementele analizate (I.B. Kruskal, „Nonmetric Multidimensional Scaling”, în *Psychometrica*, vol. XXIX, nr. 2, 1964). Numărul de dimensiuni (d_{ij}) este cel care minimizează mărimea stresului configurației.

$$S = \sqrt{\frac{\sum (d_{ij} - \hat{d}_{ij})^2}{\sum d_{ij}^2}}$$

Modele spațiale

În forma sa cea mai generală, un model spațial constă în „stabilirea unui set de numere pentru fiecare entitate, în termenii unui spațiu geometric specific” (W.S. Torgerson, *Theory and Methods of Scaling*, 1958). Într-un spațiu cu n dimensiuni, fiecărui element i se atribuie n numere – una pentru fiecare dimensiune.

Reprezentările spațiale se bazează pe transpunerea grafică a gradului de asociere (asemănare, similaritate, corelație), respectiv a gradului de disociere (deosebire, disimilaritate, necorelație). Cu cât elementele se asociază mai puternic, cu atât vor fi plasate mai apropiat unele de altele în cadrul reprezentărilor grafice, și invers, cu cât disocierea (independența) dintre ele este mai mare, vor fi plasate mai îndepărtat unele de altele. Reprezentarea grafică a modelului unidimensional constă dintr-o dreaptă (segment de dreaptă, axă) de-a lungul căreia se pot „înșirui”

toate elementele ce alcătuiesc măsura unidimensională, formând un continuum liniar (o scală). Ori de câte ori această reprezentare grafică nu poate fi acceptată (dată fiind structura fenomenului studiat), avem dovada faptului că modelul unidimensional este neadecvat. Reprezentarea grafică multidimensională constă într-o îmbinare specifică a diverselor axe (cu elementele lor componente), câte una pentru fiecare dimensiune implicată.

În dispunere spațială, fiecare element (indicator) care intră în componența măsurilor unidimensionale sau multidimensionale poate fi reprezentat printr-un punct. Distanța dintre puncte este determinată de gradul de asociere/disociere dintre indicatorii de cercetare. O imagine intuitivă despre transpunerea grafică a distanței dintre doi indicatori se obține prin interpretarea coeficientului de corelație drept cosinus al unghiului dintre vectorii care desemnează indicatorii (D.J. Veldman, *Fortran Programming for the Behavioral Science*, 1967). Cu cât coeficientul de corelație este mai mare – indicând o asociere mai puternică – cu atât unghiul format de cei doi vectori este mai mic, plasând indicatorii (punctele) mai apropiat unii de alții. Când cei doi indicatori sunt independenți unul de celălalt (corelația), reprezentarea grafică constă și ea din două puncte necorelate și care nu pot fi plasate pe aceeași axă. Dacă se înregistrează o corelație semnificativă, indicatorii reprezentați prin puncte vor putea fi plasați pe aceeași axă. Cu cât corelația este mai mare, cu atât se micșorează distanța dintre punctele spațiului liniar. Dacă unei corelații (cosinus) de 0,10 îi corespunde un unghi de 84° , corelației de 0,90 îi corespunde un unghi de 25° . La corelația perfectă cele două puncte coincid.

Valorile funcției cosinus pentru trasarea reprezentărilor grafice pot fi aplicate și pentru reprezentările multidimensionale, doar că de această dată indicatorii de cercetare se vor grupa pe dimensiuni, în funcție de gradul lor de asociere. Dispunerea spațială a axelor într-o reprezentare multidimensională este indicată de asemenea de gradul de asociere dintre ele. Dimensiunile corelate (dependente unele de altele) vor fi reprezentate prin axe oblice (la o corelație perfectă axele coincid și indică o măsură unidimensională), iar dimensiunile independente vor fi reprezentate prin axe de asemenea independente (ortogonale). O măsură multidimensională se caracterizează prin tot atâtea axe câte dimensiuni are. Determinarea

corectă a axelor se realizează prin analiza de regresie sau analiza factorială, aplicate la o matrice de corelații. Rangul matricei (ca și numărul factorilor) reprezintă numărul dimensiunilor domeniului cercetat.

În legătură cu utilizarea calculului matriceal, se impune o remarcă privind valențele sale deosebite: acesta permite determinarea asocierii dintre elementele sistemelor și prin aceasta modelarea, determinarea structurii lor. Avantajele abordării matriceale sunt și mai bine valorificate în condițiile în care i se asociază un graf prin care se indică intensitatea și sensul legăturilor dintre elementele componente, inclusiv eventualele dimensiuni ale structurii cercetate.

Algoritmul factorizării urmează să pună în evidență dacă indicatorii alcătuiesc o structură simplă (o singură dimensiune) sau complexă (multidimensională) și care sunt dimensiunile implicate, în cazul în care ele există (I. Mărginean, „Fidelitatea și validitatea instrumentului de diagnoză a sistemului social al organizațiilor”, în C. Zamfir [coord.], *Dezvoltarea umană a întreprinderii*, Editura Academiei RSR, 1980). Totodată sunt furnizate date privind valoarea factorilor (dimensiunilor), relațiile dintre dimensiuni și corelațiile (saturațiile) variabilelor-indicatori pentru fiecare factor.

Între dezvoltările prin care se identifică structuri multidimensionale, semnalăm lucrările lui Karl Jöreskog și Dog Sörborn, respectiv actualele programe „LISREL” și „PRELIS” care analizează informații situate la diferite niveluri de măsurare (G. Jöreshog, D. Sörborn [coord.], *Advances in Factor Analysis and Structural Equation Models*, 1979).

O serie de tehnici de măsurare multidimensională s-au dezvoltat prin extensia tehnicilor de scalare. În cadrul scalării multidimensionale, în loc de a se mai selecta itemii pentru a alcătui o singură dimensiune (ceea ce presupune de multe ori o cercetare incompletă), se caută să se identifice toți indicatorii relevanți relaționați în mod ipotetic cu anumite dimensiuni. Una din primele referiri la măsurarea multidimensională apare în cadrul analizei de scalogramă. Atunci când domeniul cercetat se dovedește a nu fi unidimensională (nu alcătuiește o scală cumulativă acceptabilă), se recomandă divizarea setului de indicatori pe grupările indicate de analiza de scalogramă. Acest procedeu de lucru, pe care

Guttman (creatorul analizei de scalogramă) l-a și criticat, de altfel, nu redă interrelațiile dimensiunilor identificate, fiind deci o măsurare index. L. Guttman elaborează o metodă specific multidimensională, intitulată „metoda celui mai mic spațiu” (*Smallest Space Analysis*), care permite să se definească un spațiu euclidian cu n dimensiuni și gruparea elementelor componente pentru fiecare dimensiune (J.C. Lingoes, L. Guttman, *Nonmetric Program Series*, 1973).

Alte extensii multidimensionale ale tehnicilor de scalare (*Multidimensional Scaling*) sunt tehnica triadei complete și tehnica intervalelor succesive.

a) *Tehnica triadei complete* este o extensie a metodei comparației pe perechi (W.S. Torgerson, 1951). Subiecților li se solicită să compare simultan câte trei stimuli (itemi) și să decidă dacă stimulul A este mai apropiat (asemănător) de stimulul B sau de stimulul C. La n itemi vor rezulta $\frac{n(n-1)(n-2)}{6}$ triade pentru comparație. Deoarece fiecare triadă

este prezentată de trei ori, sunt necesare $\frac{n(n-1)(n-2)}{2}$ judecăți. Datorită acestui fapt, metoda este aplicabilă doar atunci când se lucrează cu un număr relativ redus de itemi. Pentru 10 astfel de itemi vor rezulta 120 de triade și, respectiv, 360 de judecăți (ceea ce este deja foarte mult), prin care subiecții trebuie să decidă care sunt cei doi itemi care se aseamănă mai mult, comparativ cu un al treilea.

Procedeul original de lucru se referă la stimulii fizici (perceperea culorilor), ca și în cazul metodei comparației în perechi. Ulterior a fost aplicat și în studiul opiniilor și atitudinilor, pe baza aceluiași raționament referitoare la natura probabilistă a procesului discriminatoriu, rămânând valabile delimitările între sarcinile de rezolvat în măsurătorile psihofizice și cele psihosociale. Datele obținute de la subiecții cercetați servesc la determinarea unei matrice a distanțelor dintre stimuli analoagă matricei factoriale. Rangul matricei va indica numărul de dimensiuni dintr-un spațiu euclidian ale cărui elemente sunt proiecțiile stimulilor pe un set de axe ortogonale.

b) *Tehnica multidimensională a intervalelor succesive* este o extensie a scalei simple și este destinată să înlocuiască modelul triadei complete

în vederea economisirii de muncă și timp. Subiecților li se cere să stabilească itemii care se aseamănă cel mai mult. După ce se determină perechea cu itemii cei mai apropiați ca semnificație, ea este luată drept origine a scalei și apoi se ordonează toate celelalte perechi în funcție de similaritate, analog metodei intervalelor aparent egale. Pentru n itemi vor rezulta $\frac{n(n-1)}{2}$ perechi. Datele obținute sunt apoi factorizate (R.P. Abelson, „A Technique and a Model for Attitude Scaling”, în: M. Fisbein, *Reading in Attitude Theory and Measurement*, 1967).

Procedura de lucru constă în determinarea similarității/disimilarității între perechile de itemi. „Valorile de scală obținute reprezintă distanțele dintre stimuli, care pot fi analizate pentru a obține dimensionalitatea spațiului și proiecțiile stimulilor pe un set de axe plasate în spațiu” (S.J. Messik, „An Empirical Evaluation of Multidimensional Succesive Intervals”, în *Psychometrica*, vol. II, nr. 4, decembrie 1956). Datele primare alcătuiesc un tabel cu valorile în care perechea de stimuli i a fost plasată în categoria g . Prin metoda intervalelor succesive se obțin distanțele dintre stimuli și matricea multidimensională care urmează să fie factorizată printr-un procedeu octogonal. Rezultă dimensiunile domeniului, cu valorile pentru fiecare element component.

Validarea tehnicilor de lucru s-a realizat prin aplicarea modelului multidimensional pentru datele simple, alcătuind o măsură unidimensională. A rezultat o singură dimensiune (un factor general), însemnând că algoritmul de lucru este bun.

Una dintre cele mai semnificative realizări în măsurarea multidimensională o constituie tehnica **diferențiatorului semantic** (Ch. Osgood), proiectat pentru a determina semnificațiile acordate de populație diferitelor evenimente. Procedeu de lucru constă în culegerea informațiilor referitoare la un anumit domeniu prin utilizarea unor scale de ierarhizare cu șapte grade de intensitate, care alcătuiesc o pereche de adjective polare, cu referire la un anumit comportament verbal și non-verbal al populației studiate. Datele culese sunt prelucrate și analizate printr-un procedeu factorial (Ch. Osgood ș.a., *The Measurement of Meaning*, 1957).

Tehnica pusă la punct de Ch. Osgood este destinată să măsoare proprietățile semantice ale termenilor (semnificațiile conotative ale conceptelor). Multiple aplicații de cercetare au confirmat existența unui spațiu tridimensional : **evaluare, potențialitate și activitate**. Aceste trei dimensiuni alcătuiesc factorii principali ai proprietăților semantice ale conceptelor. Alături de acești factori care rețin cea mai mare parte a variației din datele originale, mai apar totuși și alții (cum ar fi stabilitatea, noutatea etc.), în funcție de specificul conceptelor ale căror semnificații se determină. Nu lipsesc însă niciodată cei trei factori principali amintiți anterior (Th.W. Madron, *Small Group Methods and Study of Politics*, 1961).

Procedeul de lucru constă în : a) alegerea conceptului (conceptelor) ce urmează a fi analizat (analizate) ; b) elaborarea perechilor de adjective polare considerate relevante pentru determinarea semnificațiilor conceptuale (a se asigura reprezentarea tuturor dimensiunilor ipotetice) ; c) aranjarea adjectivelor polare într-o scală de ierarhizare cu șapte grade de intensitate (se recomandă ierarhizări cu minimum cinci grade de intensitate sau cu maximum nouă grade) ; d) elaborarea chestionarului cuprinzând scalele cu adjectivele polare listate într-o ordine întâmplătoare ; e) culegerea informației prin aplicarea chestionarului la o anumită colectivitate relevantă ; f) preluarea informației prin factorizare ; g) definirea factorilor ; h) analiza rezultatelor și interpretarea informațiilor.

Deși adjectivele polare (indicând însușiri) se diferențiază în parte de la o situație la alta, anumite cupluri apar invariabil. Cele trei dimensiuni sunt definite cu precădere prin câte un cuplu de adjective : bun – rău, pentru evaluare ; puternic – slab, pentru potențialitate ; activ – pasiv, pentru activitate.

Înțelesul conceptului analizat pe o anumită scală se caracterizează prin două proprietăți : direcția și distanța față de origine și se exprimă printr-o anumită valoare de pe scala cu șapte grade de intensitate la care punctul 4 semnifică originea (zona neutră).

În aplicațiile efectuate până în prezent au fost cercetate semnificațiile pentru o diversitate de concepte, fie acestea denumiri de funcții (ocupații) – director, primar, muncitor – de partide politice sau de obiecte, organizații, instituții.

Așa cum remarcă S. Isaac, în cadrul diferențiatorului semantic există trei surse de variație a informației: conceptele, scalele și subiecții (S. Isaac, *Handbook in Research and Evaluation*, 1974). În acest fel și rezultatele obținute (valoarea factorilor și saturațiile factoriale) pot fi analizate și interpretate ca diferențe între concepte, între scale, între subiecți, cu câte o corelație mai mare pentru unul dintre factori și corelații nesemnificative pentru ceilalți. Perechile de adjective polare care definesc dimensiunile au corelații foarte mari cu acestea (0,95-1,00).

De remarcat faptul că informația poate fi interpretată și la un nivel mai scăzut de prelucrare, analizând direct răspunsurile subiecților și efectuând comparații între scale și între colectivități pe baza unor scoruri, a unor profiluri etc. De asemenea, se poate determina mărimea distanței D (menționată anterior). Ea este în acest caz o măsură a semnificației.

6.4.4. Măsurarea index

Acest model de măsurare reunește diverse modalități de elaborare a indicatorilor, operaționalizare, cuantificare și măsurare atât a unor domenii simple (cu o structură unidimensională), cât și a celor cu o structură complexă. Prima categorie de măsurători de tip index constau în statistici și indici de caracterizare a fenomenului. Dacă avem în vedere participarea la vot, astfel de măsurători se pot referi la numărul votanților, indici ai participării la vot. Putem trata participarea la vot ca pe un item dintr-un set de indicatori referitori la participarea politică. De această dată măsurarea index se poate concretiza printr-o agregare într-un indice complex.

Un procedeu asemănător s-a folosit în elaborarea indicelui dezvoltării umane.

Calculul Indicelui Dezvoltării Umane (Raportul național al dezvoltării umane, 1997).

Indicele Dezvoltării Umane (IDU) cuprinde trei elemente de bază: **longevitatea, nivelul de educație și standardul de viață.**

Longevitatea este măsurată prin speranța de viață la naștere.

Nivelul de educație este calculat ca medie aritmetică ponderată între gradul de alfabetizare a populației (cu o pondere 2/3) și gradul de cuprindere în învățământul de toate nivelurile (o pondere 1/3).

Ca măsură a standardului de viață se folosește Produsul Intern Brut (PIB) pe locuitor calculat la paritatea puterii de cumpărare în dolari SUA (PPS).

În continuare sunt prezentați pașii de calcul ai IDU pentru România în anul 1995, componentele fiind următoarele :

Speranța de viață	=	69,4 ani
Gradul de alfabetizare	=	96,9%
Gradul de cuprindere în învățământ	= 1995	= 61,6%
PIB/locuitor la paritatea puterii de cumpărare	= 1995	= 4.055 dolari SUA

Fiecare componentă este comparată cu valori minime și maxime fixe, stabilite de PNUD, acestea fiind: 25, respectiv 85 de ani pentru speranța de viață; 0 și 100% pentru gradul de alfabetizare; 0 și 100% pentru gradul de cuprindere în învățământ; 100 și 40.000 dolari SUA pentru PIB/locuitor (PPC). Nivelurile PIB/locuitor care depășesc media mondială (5.711 dolari SUA) sunt ajustate pe baza unei scări descrescătoare, valoarea maximă ajustată fiind de 6.040. Pentru România, cu un PIB/locuitor (PPC) estimat la 4.055 dolari SUA în anul 1995, valoarea nu trebuie ajustată. Pentru fiecare componentă, diferența dintre valoarea efectivă și cea minimă, raportată la diferența dintre valoarea maximă și cea minimă se constituie într-un indice, astfel :

Indicele speranței de viață : $(69,4 - 25) / (85 - 25) = 0,740$

Indicele gradului
de alfabetizare : $(96,9 - 0,0) / (100,0 - 0,0) = 0,969$

Indicele gradului de
cuprindere în învățământ : $(61,6 - 0,0) / (100,0 - 0,0) = 0,616$

Indicele nivelului de
educație, calculat din cei
doi indici anteriori, este : $(2 \times 0,969 + 0,616) / 3 = 0,851$

Indicele PIB/locuitor : $(4055 - 100) / (6040 - 100) = 0,666$

Indicele Dezvoltării Umane,
calculat ca medie a celor trei
elemente de bază, cărora li se
acordă ponderi egale, este : $(0,740 + 0,851 + 0,666) / 3 = 0,752$

Diferitele tehnici de scalare în care se presupune existența unei singure dimensiuni, dar nu se obține confirmarea ei (uneori nici nu se cercetează), sunt în realitate măsurători index.

Continuând referirile la fenomenul participării politice, nu este exclus ca acesta să fie unul multidimensional, iar elaborarea unei măsuri agregat se poate dovedi a avea o înaltă putere predictivă asupra comportamentului populației. Din acest motiv, măsurătorile index au adesea o putere mai mare de predicție (validitate externă), comparativ cu măsurătorile unidimensionale (care au de regulă un nivel mai înalt de validitate internă și de construct).

Alte modele de măsurare index rezultă din analizele diferitelor fenomene și procese sociale prin care se determină structurile, grupările sau factorii specifici, fără a se deriva o măsură compozită care să ia în considerare totalitatea acestor dimensiuni, fie deoarece nu se acordă importanță dimensionalității, fie deoarece un asemenea tratament nu este util.

Recomandări pentru studiu

De înșușit, prin exerciții asupra unor fenomene diverse, operațiile de cuantificare, selectarea și construcția modelelor de măsurare.

Bibliografie selectivă

- Duncan, O.D., 1984, *Notes on Social Measurement*, Russel Sage Foundation, New York.
- Mihu, A., „Matematica și specificarea conceptelor sociologice”, *Viitorul Social*, 3/1973.
- Malița, M., 1977, *Sisteme în științele sociale*, Editura Academiei RSR, București.
- Mărginean, I., 1982, *Măsurarea în sociologie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.

Popescu, V., 1974, *Morala și cunoașterea științifică*, Editura Academiei RSR.

Vlăsceanu, L., 1986, *Metodologia cercetării sociologice. Metode și tehnici*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.

*** *Raportul național al dezvoltării umane.*

Bibliografie

- Abelson, R.P., 1955, „A Technique and a Model for Multidimensional Theory and Measurement”, în *Public Opinion Quarterly*, winter.
- Abelson, R.P., 1967, „A. Technique and a Model for Attitude Scaling” in : M. Fisbein, *Reading in Attitude Theory and Measurement*, New York.
- Andrews, F.M., 1974, *Guide for Selecting Appropriate Statistics for Analysing Social Sciences Data*, University of Michigan, Ann Arbor.
- Babbie, E., 1992, *The Practice of the Social Research*, ediția a VI-a, Wadsworth Company, Belmont.
- Bailey, K.D., 1982, *Methods of Social Research*, ediția a II-a, The Free Press, New York.
- Baker, T., 1988, *Doing Social Research*, McGraw-Hill Book Company, New York.
- Barton, A.H., 1966, „The Concept of Property-Space in Social Research”, în P.F. Lazarsfeld, M. Rosenberg (eds.), *Language of Social Research*, The Free Press, New York.
- Bauer, R., 1966, *Social Indicators*, The MIT Press, Boston.
- Bădescu, I., 1994, *Sociologia eminesciană*, Editura Porto-Franco, Galați.
- Blalock, J. jr., *Conceptualisation and Measurement in the Social Sciences*, Sahe Publications, Beverly Hills.
- Blalock, H.M., Blalock, A.B., 1968, *Methodology in Social Research*, John Wiley & Sons, New York.
- Blumer, H., 1969, *Simbolic Interactionism: Perspective and Method*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NY.
- Bohrstedt, G., Borgata, E. (ed.), 1981, *Social Measurement*, Sage Publications, Beverly Hills.
- Botez, A., Tonoiu, V., Zamfir, C., 1981, *Epistemologia științelor sociale*, Editura Politică, București.
- Boudon, R., Lazarsfeld, P.F., 1972, *Le Vocabulaire des sciences sociales*, Mouton et Co., Paris.
- Boudon, R. (coord.), 1996, *Dicționar de sociologie*, Larousse, Editura Univers Enciclopedic, București.

- Brown, R., 1973, *Rules and Laws in Sociology*, Uewin Hyman, Londra.
- Bryman, A., 1988, *Quantity and Quality in Social Research*, Uewin Hyman, Londra.
- Cambell, D.T., 1966, „Factors Relevant to the Validity of Experiments in Social Settings”, în *Problems in Social Psychology*, Holt, Rinehart & Winston, New York.
- Cazacu, A., Bădescu, I., 1981, *Metode și tehnici de cercetare sociologică. Ghid pentru lucrări aplicative*, Universitatea București.
- Chircev, A., 1941, *Psihologia atitudinilor sociale, cu privire specială la români*, Editura Institutului de Psihologie a Universității din Cluj.
- Chelcea, S., Mărginean, I., Cauc, I., 1998, *Cercetarea sociologică. Metode și tehnici*, Editura Destin, Deva.
- Constantinescu, M., 1972, *Introducere în sociologie*, Universitatea București.
- Coombs, C.H., 1963, „La Mesure dans les sciences sociales”, în L. Festinger și D. Katz.
- Dawes, R.M., 1972, *Fundamentals of Attitude Measurement*, John Wiley & Sons, New York.
- Dawnie, N.M., 1967, *Fundamentals of Measurement*, Oxford University Press, New York.
- Denzin, N.K. (ed.), 1970, *Sociological Methods. A Sourcebook*, Butterworth, Londra.
- Dogan, M., Pahre, R., 1997, *Noile științe sociale. Interpenetrarea disciplinelor*, Editura Alternative, București.
- Durkheim, É., 1974, *Regulile metodei sociologice*, Editura Științifică, București.
- Duverger, M., 1961, *Méthodes des sciences sociales*, PUF, Paris.
- Edwards, A.L., 1957, *Techniques of Attitude Scale Construction*, John Wiley & Sons, New York.
- Edwards, A.L., 1968, *Experimental Design in Psychological Research*, Holt, Rinehart & Winston, Inc., New York.
- Fawcett, I., Downs, F., 1992, *The Relationship of Theory and Research*, F.A. Davis Company, Philadelphia.
- Festinger, L., 1957, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford University Press.
- Festinger, L., Katz, D. (eds.), 1963, *Les Méthodes de recherche dans les sciences sociales*, PUF, Paris.

- Galtung, J., 1967, *Theory and Methods of Social Research*, Universitetsforlaget, Oslo.
- Garfinkel, H., 1967, *Studies in Ethnomethodology*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NY.
- Giddens, A., Turner, I. (eds.), 1987, *Social Theory Today*, Stanford.
- Glaser, B.G., Strauss, A.L., 1967, *The Discovery of Grounded Theory*, Aldine Publishing Company, Chicago.
- Goode, W.J., Hatt, P.K., 1952, *Method in Social Research*, McGraw-Hill Book Company, Inc., New York.
- Grawitz, M., 1972, *Méthodes des sciences sociales*, Dalloz, Paris.
- Gusti, D., 1969, *Opere*, vol. I, Editura Științifică, București.
- Guttman, L., 1966, „The Basis for Scalogram Analysis”, in: S.A. Stouffer *et al.*, *Measurements and Prediction*, New York.
- Heise, D.R., 1974, „Some Issues in Sociological Measurement”, in: Costner, H.L. (ed.), *Sociological Methodology*, San Francisco.
- Hemstadter, G.C., 1972, *Principles of Psychological Measurement*, New York.
- Henry, G., 1990, *Practical Sampling*, Sage, Newbury.
- Hoffman, O., 1977, *Sisteme conceptuale operaționale în sociologie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Iluț, P., 1997, *Abordarea calitativă a socioumanului*, Editura Polirom, Iași.
- Isaac, S., 1974, *Handbook in Research and Evaluation*, R. Knapp Publisher, San Diego, California.
- Jöresborg, G., Sörborn, D. (coord.), 1979, *Advances in Factor Analysis and Structural Equation Models*, Abt Associates Inc., Cambridge, Massachusetts.
- Kerlinger, F.N., 1977, *Foundations of Behavioral Research*, Holt International, Londra.
- Kuhn, Th.S., 1976, *Structura revoluțiilor științifice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Lazarsfeld, P.F., 1965, „Des Conceptes aux indices empirique”, în *Méthodes de la sociologie*, vol. I, Mouton et Co., Paris.
- Lazarsfeld, P.F., 1972, „De la concepte la indici empirici”, în *Metode și tehnici de cercetare în științele sociale*, p. 5, CIDSP, București.
- Lazarsfeld, P.F., Henry, N.V., 1981, *Latent Structure Analysis*, Boston.
- Likert, R., 1932, „A Technique for Measurement of Attitude”, în *Archives of Psychology*, nr. 140.

- Lingoes, J.C., Guttman, L., 1973, *Nonmetric Program Series*, University of Michigan, Ann Arbor, Michigan.
- Madron, Th.W., 1961, *Small Group Methods and Study of Politics*, Northwestern University Press, Evanston.
- Mărginean, I., 1982, *Măsurarea în sociologie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Miftode, V., 1982, *Introducere în metodologia investigației sociologice*, Editura Junimea, Iași.
- Miftode, V., 1995, *Metodologia sociologică. Metode și tehnici de cercetare sociologică*, Editura Porto-Franco, Galați.
- Mihu, A., 1973, *ABC-ul investigației sociologice*, Editura Dacia, Cluj-Napoca.
- Miller, D., 1991, *Handbook of Research Design and Social Measurement*, Sage Publications, Newbury Park.
- Mills, C.W., 1975, *Imaginația sociologică*, Editura Politică, București.
- Moser, C.A., 1967, *Metodele de anchetă în investigarea anchetelor sociale*, Editura Științifică, București.
- Nowak, St., 1972, „Concepte și indicatori. Teorie și metodă în științele sociale”, în *Cunoașterea faptului social*, coord. Tamaș, S., Culea H., vol. III, Editura Politică, București.
- Osgood, Ch. et al. (1957), *The Measurement of Meaning*, University of Illinois Press, Urbana, Illinois.
- Popa, C., 1972, *Teoria cunoașterii*, Editura Academiei, București.
- Popa, C., 1972, *Teoria definiției*, Editura Științifică, București.
- Rădulescu, S., 1994, *Ipoteză și euristică în cunoașterea socială*, Editura Academiei Române, București.
- Riley, M. (ed.), 1963, *Sociological Research. A Case Approach*, vol. I, Harcourt, Brace & World, Inc., New York.
- Robinson, J. et al., 1973, *Measure of Political Attitudes*, Ann Arbor, Michigan.
- Rotariu, T., Iluș, P., 1997, *Ancheta sociologică și sondajul de opinie*, Editura Polirom, Iași.
- Sandu, D., 1992, *Statistica în științele sociale*, Universitatea București.
- Seltiz, O. et al., 1967, „Research Methodes”, în *Social Relation*, New York.
- Simon, J., 1969, „Basic Research Methods” în *Social Sciences*, Random House, New York.
- Stahl, H.H., 1974, *Teoria și practica investigațiilor sociale*, vol. I, Editura Științifică și Enciclopedică, București.

- Thurstone, L., 1963, „Atitudinile pot fi măsurate”, în *The Measurements of Values*, University of Chicago Press, Illinois.
- Tittle, M.R., Hill, R.Y., 1970, „Attitude Measurement and Prediction Behavior”, în N.K. Denzin (ed.), *Sociological Methods*, The University Press, Chicago.
- Torgenson, J.K., 1953, *Introduction to Experimental Method*, McGraw-Hill Book Co., New York.
- Torgerson, W.S., 1958, *Theory and Methods of Scaling*, John Wiley & Sons, New York.
- Trebici, V., 1985, *Mica enciclopedie de statistică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Ungureanu, I., 1990, *Paradigme ale cunoașterii societății*, Editura Humanitas, București.
- Veldman, D.J., 1967, *Fortran Programming for the Behavioral Science*, Holt, Rinehart & Winston, New York.
- Vlăsceanu, L., 1982, *Metodologia cercetării sociologice*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Vlăsceanu, L., 1986, *Metodologia cercetării sociale. Metode și tehnici*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Wallace, W., 1971, *The Logic of Science in Sociology*, Aldine, Chicago.
- Weber, M., 1994, *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, Editura Humanitas, București.
- Winton, M.A., 1974, *Theory and Measurement in Sociology*, John Wiley & Sons, New York.
- Zamfir, C., 1976, „Indicatori sociali de stare și indicatorii sociali de satisfacție”, în *Viitorul social*, nr. 3.
- Zamfir, C., 1999, *Spre o paradigmă a gândirii sociologice*, Editura Cantes, Iași.
- Zamfir, C., Vlăsceanu, L. (coord.), 1993, *Dicționar de sociologie*, Editura Babel, București.

Editorial Poliform, B-dul Copos nr. 4 • P.O. Box 265, 6600, Iași
Tel. & fax (032) 31.41.00; (032) 31.41.11;
(032) 31.74.40 (distribuție); E-mail: office@poliform.ro
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7;
Tel.: (01) 313.86.78; E-mail: poliform@buc.ro

Tipografia MULTIPRESS Iași
Calea Crâșmarilor 22, et. 6, Iași, 6600
Tel.: (032) 313.25.25, 313.25.26, fax: 032-313.25.27

COLLEGIUM
Sociologie, antropologie

au apărut :

- Petre Andrei – *Sociologie generală*
Elisabeta Stănciulescu – *Teorii sociologice ale educației*
Ion I. Ionescu – *Sociologia școlii*
Elisabeta Stănciulescu – *Sociologia educației familiale* (vol. I, II)
Traian Rotariu, Petru Iluț – *Ancheta sociologică și sondajul de opinie*
Joachim Wach – *Sociologia religiei*
Petru Iluț – *Abordarea calitativă a sociumanului*
Gilles Ferréol (coord.) – *Dicționar de sociologie*
P. Andrei – *Sociologia revoluției. Studii de sociologie politică*
Claudette Lafaye – *Sociologia organizațiilor*
Ion I. Ionescu – *Sociologii constructiviste*
Nicu Gavriluță – *Mentalități și ritualuri magico-religioase*
François de Singly, Alain Blanchet, Anne Gotman, J.-C. Kaufmann – *Metode
ale anchetei sociologice : chestionarul și interviul*
G. Bădescu, I. Culic, M. Elemér, C. Mureșan,
T. Rotariu (coord.) – *Metode statistice aplicate în științele sociale*
Ștefan Buzărnescu – *Sociologia civilizației tehnologice*
Jean Copans – *Introducere în etnologie și antropologie*
François Laplantine – *Descrierea etnografică*
Petru Iluț – *Iluzia localismului și localizarea iluziei.*
Teme actuale de psihosociologie
Claude Rivière – *Socio-antropologia religiilor*
Gary King, Robert Keohane, Sidney Verba – *Fundamentele cercetării sociale*
Max Weber – *Teorie și metodă în științele culturii*
Ioan Mărginean – *Proiectarea cercetării sociologice*
Traian Vedinaș – *Introducere în sociologia rurală*
Petru Iluț – *Sinele și cunoașterea lui. Teme actuale de psihosociologie*
Marie-Odile Géraud, Olivier Leservoisier, Richard Pottier – *Noțiunile-cheie
ale etnologiei. Analize și texte*
Marian Preda – *Politica socială românească între sărăcie și globalizare*
Émile Durkheim – *Regulile metodei sociologice*

Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4 • P.O. Box 266, 6600, Iași

Tel. & Fax (032) 21.41.00 ; (032) 21.41.11 ;

(032) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : office@polirom.ro

București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7 ;

Tel. : (01) 313.89.78, E-mail : polirom@dnt.ro

Tipografia MULTIPRINT Iași

Calea Chișinăului 22, et. 6, Iași, 6600

tel. 032-211225, 236388, fax. 032-211252

Sociologie Antropologie

Ioan Mărginean

PROIECTAREA CERCETĂRII SOCIOLOGICE

Considerată o componentă de bază a formării specialiștilor, metodologia se dezvoltă în interacțiunea dintre cercetător și obiectul său de studiu. Pornind de la această premisă, volumul profesorului Ioan Mărginean prezintă în detaliu activitățile ce intervin într-o cercetare sociologică, modalitățile de efectuare urmând a fi selectate în funcție de specificul domeniului și de obiectivele urmărite. În prima sa parte, lucrarea cuprinde o introducere în problematica metodologiei cercetării sociologice – perspectiva sociologică asupra socialului și conținutul metodologiei specifice –, partea a doua tratând proiectarea propriu-zisă a cercetării: etapele proiectului, eșantionarea în cercetarea socială, cuantificarea și măsurarea în sociologie. Elaborată pe baza unei îndelungate experiențe didactice și de cercetare, *Proiectarea cercetării sociologice* constituie un instrument de mare utilitate pe care autorul îl pune la dispoziția tuturor celor preocupați de acest domeniu al științelor sociale.

Collegium

Editura POLIROM
ISBN 973-683-480-8